АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

КИЇВ—1968

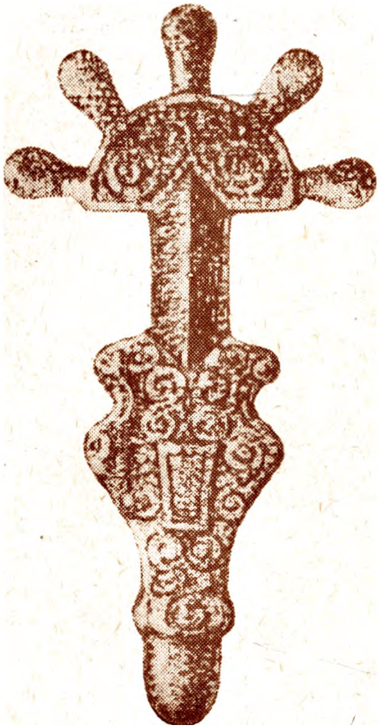

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

«НАУКОВА ДУМКА»

Відповідальний редактор
доктор історичних наук *О. С. КОМПАН*

МИХАИЛ ЮЛИАНОВИЧ БРАЙЧЕВСКИЙ

Происхождение Руси

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії АН УРСР

Редактор *В. О. Годлевська*

Художній редактор *С. П. Квітка*

Оформлення художника *О. Г. Ком'яхова*

Технічний редактор *М. А. Притикіна*

Коректор *Т. М. Бодак*

БФ 01801. Зам. 1308. Видавничий № 134. Тираж 6000. Папір № 1, 70×90 1/16. Друк. фіз. арк. 14,0. Умовн. друк. арк. 16,38. Обліково-вид. арк. 15,2. Підписано до друку 12.VI 1968 р. Ціна 1 крб. 18 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

1—6—4
28—68М

Книжкова фабрика «Жовтень» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Артема, 23 а.

ВСТУП

ІСТОРІЯ ПИТАННЯ

Проблема походження Русі в східнослов'янській історіографії така ж стара, як і сама історіографія. Питання про те, звідки взялася Русь, завжди цікавило наших предків, і вже найдавніші згадки про далеке минуле Русі містять у собі перші спроби відповісти на це питання.

ЛІТОПИСНА ТРАДИЦІЯ

Давньоруські літописи завжди починаються з викладу етнографічної проблеми, але цей виклад, звичайно, не міг мати наукового характеру і відзначався своєю наївністю. По суті, справа зводилася до спроби вивести генеалогію Русі від всесвітнього потопу, зв'язавши, таким чином, історію східних слов'ян з біблійною історією.

Класичний зразок такого розв'язання проблеми знаходимо у найвизначнішому історичному творі епохи Київської Русі — «Повісті временних літ»: «Се начнем повесть сию. По Потопе трие сынове Ноеви разделиша землю, Сим, Хам, Афет...» [352, *с. 9*]. Далі йде перелік країн, що, згідно з біблійними переказами, становили «жребії» Сима, Хама та Афета; слов'яни (в тому числі і Русь) знаходять собі місце в останньому: «В Афетове же части седять русь, чюдь и вси языци: пермь, печера, ямь, угра, литва, зимегола, корсь, летьгола, любь» і т. д. [352, *с. 10*].

Втім далі йдуть згадки, які мають більш реальний історичний зміст: заява про те, що «нарци [1] суть словени» [352, *с. 11*], перекази про перебування слов'ян у Подунав'ї, «где есть ныне Угорська земля и Болгарська» [352, *с. 11*]; про розселення слов'янських народів на широкому просторі Центральної і Східної Європи, про розселення східнослов'янських племен і т. д. Всі ці згадки, хоч і відзначаються подекуди неясністю і непевністю, становлять собою виняткової ваги джерело, що проливає світло

---

[1] Це ім'я дослідники співставляють з неврами, згадуваними ще в V ст. до н. е. у Геродота [Herod; IV, *17*].

на початки історії наших народів. Разом з тим вони є визначною пам'яткою зрілості історичної думки давньої Русі, що піднялася до розуміння своєї історії як невід'ємної частки світової історії і шукала шляхи для визначення справжнього місця Русі серед решти народів оейкумени.

Подібні згадки і перекази знаходимо і в інших літописних текстах.

Доводиться констатувати, що досягнення перших руських істориків XI ст. продовжували залишатися надбанням вітчизняної історіографії протягом наступних дев'яти століть. Разом з тим пізніші літописці та історики завантажили етногенічну проблему новими домислами, запозиченими переважно з тієї ж біблійної традиції. Зокрема, з'явилася фантастична версія про безпосереднє походження Русі від шостого сина Іафета Мосоха (Мешеха), яку знаходимо, зокрема, у польського хроніста XVI ст. Стрийковського [616, *с. 91*] і яка звідти перейшла до української (Інокентій Гізель) — [425, *с. 15—16*], а далі й до російської історіографії і серйозно обговорювалася ще в середині і кінці XVIII ст. [1]

В той же час спроби відшукати якісь матеріали щодо початкової історії Русі в античних джерелах при відсутності надійних методів дослідження і належної критичності у ставленні до використовуваних документів приводили до нових малореальних побудувань, в яких трохи не всі народи, відомі в Східній Європі (кімерійці, скіфи, таври, сармати, гунни, хозари та ін.), зв'язувалися з слов'янами і Руссю — переважно на підставі випадкових і дуже ризикованих філологічних співставлень, а то й простих домислів і здогадів. Це було характерне навіть для кращих представників російської історіографії XVIII ст.— В. Татищева, М. Ломоносова та ін.

Взагалі вся тодішня дворянська історіографія — як російська, так і українська — зовсім не просунула проблему етногенезу Русі від тієї стадії, на яку її піднесла давньоруська традиція. По суті, єдиним серйозним досягненням науки XVIII — початку XIX ст. була запозичена з тієї ж «Повісті временних літ» концепція про розселення східних слов'ян з наддунайської прабатьківщини. Взагалі для істориків цього часу давньоруські літописи були осяяні ореолом недоторканого авторитету і кожна фраза в них сприймалася як абсолютно достовірне і незаперечне джерело. Заслуга А. Шлецера, а далі так званої скептичної школи (М. Каченовський) полягала в тому, що цей бездумний авторитет було розхитано і в багатьох відношеннях поставлено під сумнів. Раціональні методи історичного дослідження вимагали принципово іншого підходу до справи.

Справжньою вершиною дворянської історіографії в Росії була «Історія держави російської» М. М. Карамзіна; вона по суті знаменувала собою початок нової історіографії. Очищаючи історію Русі від фанта-

[1] Як відомо, офіціальна історіографія намагалася вивести від імені Мосоха назву Москви [240, *с. 20*].

стичних домислів, відокремлюючи реальні свідчення джерел від усього наносного і міфологічного, Карамзін прокладав шлях до створення принципово нової концепції, основаної на застосуванні наукових критичних методів. На жаль, явно недостатня на той час кількість джерел не дозволила підійти до справді наукової постановки етногенічної проблеми. Історичні джерела застають Русь в цілком сформованому вигляді; передісторія народу губиться в темряві доісторичних часів.

Повідомлення античних авторів — ті, що безсумнівно могли бути використані для висвітлення найдавніших етапів розвитку слов'янських племен [1],— мали надто стислий і уривчастий характер. Археологічних джерел в той час практично взагалі ще не існувало. Фантастичні уявлення, основані на біблійних текстах або на повідомленнях про амазонок, гіпербореїв і т. п., були відкинуті, але на їх місце поставити не було чого. Єдиним фактом, що міг бути взятий без сумніву, залишалося повідомлення літописів про розселення слов'ян з-над Дунаю під тиском волохів.

НОРМАНІЗМ

Відсутності прогресу в цій проблематиці чимало сприяла норманістична тенденція, що стала явно переважати у вітчизняній історіографії після М. М. Карамзіна, особливо ж — у зв'язку з створенням так званої теорії родового побуту І.-Ф.-Г. Еверса, С. М. Соловйова, К. Д. Кавеліна. Таких істориків, як А. А. Кунік або М. Погодін, цілком влаштовувала неясність щодо походження слов'янської Русі, оскільки на місце останньої вони ставили Русь норманську. Питання про походження Русі з царини історії слов'янщини переносилося до сфери історії скандінавських народів. Для слов'ян залишалася роль інертної маси, підложжя для історичної активності норманських зайд.

Чи була в такому разі потреба дошукуватися, звідки взялася та маса, яка заселяла Східну Європу до появи тут скандінавів і яка, на думку цих дослідників, не мала власного почуття ані національності, ані державності, ані громадянства? На превеликий жаль, доводиться визнати, що протиставлений цій тенденції антинорманістичний струмінь не спромігся піднестися вище рівня XVIII ст. і, зрештою, обмежувався повторенням малоправдоподібних тверджень щодо слов'янського походження сарматів, роксоланів і навіть гуннів (напр., у творах Д. Іловайського [193]). Але в нових умовах застосування критичних методів аналізу джерел такі твердження вже не могли розраховувати на успіх.

---

[1] Інтерес до цього типу джерел пробудився ще у XVIII ст., свідченням чого є тритомна збірка, підготовлена Іваном Штриттером [552].

ІНДОЄВРОПЕЇЗМ

Справжній прогрес у галузі вивчення проблеми східнослов'янського етногенезу протягом XIX ст. намітився зовсім з іншого боку. Він був справою не істориків, а мовознавців; наша проблема вийшла за рамки історичної науки і стала проблемою лінгвістичною.

Порівняльно-історичний метод, розроблений в першій половині XIX ст. німецькими вченими (Ф. Бопп, А. Шлейхер, В. Гумбольдт), тріумфально увійшов у європейську лінгвістику, відкривши перед нею нечувані доти горизонти. Незважаючи на свої серйозні хиби, цей метод відіграв у розвитку науки загалом прогресивну роль, дозволивши розробити загальну і науково обгрунтовану класифікацію мов, основану на їх історичному розвитку. Але справа не обмежилася власне лінгвістичною проблематикою. Створена внаслідок порівняльно-історичного вивчення мов, індоєвропейська теорія вторглася в сферу історії; поряд з традиційними письмовими джерелами—хроніками, актами, мемуарами—з'явилися нові категорії джерел — лінгвістичні.

Індоєвропейська теорія виходила з визнання фундаментального припущення, що історія мови завжди збігається з історією народу, який цією мовою говорить. Отже, реконструюючи історію конкретних мов, порівняльно-історичне мовознавство претендувало і на реконструкцію етнічної історії народу — носія даної мови.

Незважаючи на хибність цієї засади, компаративістика відіграла благотворну роль у розвитку етногенічної проблематики, зрушивши її з місця, на якому та зупинилась ще в XII ст., вона дала історику ряд дуже важливих фактів, що безперечно сприяли розв'язанню поставлених питань. Всі ті фантастичні співставлення, які подавалися в історіографії XVIII ст., стали тепер неможливими.

Головною основою індоєвропеїзму було уявлення про прамову і прабатьківщину. Виведення мов кожної сім'ї (слов'янської, германської, іранської та ін.) з спільного кореня — прамови (загальнослов'янської, загальногерманської та ін.), пояснення їх виникнення шляхом поділу, роздріблення прамов передбачало розуміння процесу етногонії кожного конкретного народу, як наслідок відповідної етнічної диференціації — розпаду єдиного «пранароду» на кілька споріднених народів — носіїв мов тієї чи іншої сім'ї. Самий же процес розпаду етнічної спільності не міг бути інтерпретований інакше, як наслідок розселення «пранароду» з своєї первісної прабатьківщини. Стан історичних знань того часу робив таке уявлення цілком можливим, оскільки жодних демографічних даних щодо давніх європейських країн у розпорядженні істориків тоді не існувало.

Завдяки успіхам порівняльно-історичного методу проблема слов'янського етногенезу набула нового змісту. Основним питанням в уяві дослідників XIX ст. стало питання про слов'янську прабатьківщину. На

перших етапах з індоєвропейською теорією дуже добре узгоджувалася концепція Нестора про розселення слов'ян з Наддунав'я; отже, перш за все з'явилася теорія дунайської прабатьківщини слов'ян. Саме так і розв'язували проблему представники раннього індоєвропеїзму починаючи з П. Шафарика [540]. Ця гіпотеза дуже охоче була прийнята і вітчизняною історіографією (напр., С. М. Соловйовим). Але дуже скоро з'явилися такі факти, що спонукали дослідників до рішучого перегляду традиційних поглядів. Внаслідок цього виникли, з одного боку, нові концепції прибалтійської, привіслянської, прикарпатської, поприп'ятської прабатьківщини слов'ян, а з другого боку — тенденція розширити рамки прабатьківщини до таких масштабів, за якими по суті зникало саме розуміння цього терміну: Л. Нідерле, наприклад, визначав слов'янську прабатьківщину в межах території від Середнього Дніпра до Лаби і від Карпат до Балтійського моря [597].

Разом з тим з'явилися поліпрапатріальні гіпотези, що в дальшому послужили основою для теорій міграціонізму. В російській історіографії, зокрема, представником цієї тенденції був О. О. Шахматов, який вважав, що вперше слов'яни, виділившися із загальної індоєвропейської спільності, займали басейн Вісли (де їх під іменем венедів знають античні автори рубежа н. е.), але пізніше, десь в середині I тис. н. е. (точніше— в першій чверті VI ст.), вони переселилися в Подунав'я, де продовжували зберігати себе як загальнослов'янську етнічну єдність до VIII—IX ст., і лише в цей час почали розселюватися по всій Східній і Центральній Європі [541].

Переважна більшість дослідників-індоєвропеїстів вбачала кілька ступенів в процесі утворення східнослов'янських народів. Вважалося, що спочатку із загальнослов'янської спільності виділилася східнослов'янська єдність — Русь, яка пізніше розпалася на три народи — російський, український та білоруський. О. О. Шахматов припускав навіть ще один попередній етап: згідно з його поглядами, праслов'янська єдність спочатку розпалася на дві великі групи племен — західних слов'ян і південно-східних, з яких пізніше виділилися з одного боку східні, а з другого — південні слов'яни. Спільним, в кожному разі, було визнання реальності давньоруської народності як спільного предка українського, російського і білоруського народів і, отже, спільного періоду в їх етнічній історії.

Але були й інші погляди. Деякі дослідники заперечували факт існування давньоруської народності, вважаючи, що процес розпаду загальнослов'янської спільності привів зразу ж до утворення трьох східнослов'янських народів як відособлених етнічних явищ. Такого погляду, як відомо, дотримувався найвизначніший представник буржуазно-націоналістичної школи М. С. Грушевський, що у зв'язку з цим починав історію українського народу від першої половини I тис. н. е., від антської епохи

[150; 151; 152]. Грушевський всупереч російській великодержавній школі розглядав українців як окремий народ, але існування останнього стверджував ще в антську епоху, ототожнюючи антів з пізнішими українцями. Ця точка зору викликала критичне ставлення з боку переважної більшості інших учених, що стояли на позиціях індоєвропеїзму з його уявленням про прабатьківщину і пранарод.

АРХЕОЛОГІЯ

Концепція індоєвропеїзму являла собою хіба найбільш повне виявлення досягнень порівняльно-історичного мовознавства, з якими наука вступила в XX ст. Але вже в другій половині XIX ст. почали з'являтися певні ознаки майбутньої кризи. Ці ознаки були зв'язані з успіхами археологічної науки.

Виникнення археології як науки в Росії і на Україні припадає ще на першу половину XIX ст. і зв'язане з іменем ряду видатних дослідників, як-от Адама Чернецького (З. Доленга-Ходаковського), І. О. Стемпковського, В. Пасека, І. Е. Забеліна та ін. Останній цікавився і проблемами етногенезу слов'ян, але явна недостатність матеріалів в середині XIX ст. не дозволила йому побудувати міцну концепцію, засновану на міцній базі речових джерел; використання ж письмових даних обумовило таку ж фантастичність побудувань, яка була характерна і для його попередників — незважаючи на цілий ряд блискучих здогадок, які розсіяні по тексту його праці [148].

Справжнє зрушення припадає на рубіж XIX та XX ст. Воно було зв'язане з поступовим виявленням і вивченням тих пам'яток, що могли бути пов'язані з давніми слов'янами. Правда, панування індоєвропеїзму приводило до того, що й археологи в своїх побудуваннях виходили з загальновизнаних уявлень щодо прабатьківщини і первісного розселення. Розроблялися навіть спроби археологічно обгрунтувати поширені концепції (наприклад, спроба Д. Я. Самоквасова відродити гіпотезу про дунайську прабатьківщину [392, 395]). Але чим далі, тим більше стає очевидною необхідність внесення серйозних коректив у загальновизнані схеми.

Найбільш важливим наслідком цього було сформулювання основної тези автохтонізму. Чеський археолог та історик Л. Нідерле, не пориваючи ще з індоєвропеїзмом та теорією прабатьківщини, розширює її територіальні рамки майже до тих масштабів, які характеризували розселення слов'янських народів в раннє середньовіччя [597]. Український археолог В. В. Хвойка, що перебував під впливом чеської археології, на підставі вивчення і широкого порівняння матеріалів з Середньої Наддніпрянщини будує струнку і послідовну концепцію автохтонного розвитку населення цієї території (що була головним ядром майбутньої Русі) на протязі всього періоду від неоліту до раннього середньовіччя [536; 537]. Ця концепція лежить в основі сучасних уявлень, пануючих в радянській

науці, хоча, само собою зрозуміло, дальший розвиток знань неминуче вносить до неї певні корективи і доповнення.

З другого боку, розвиток археології наприкінці XIX та на початку XX ст., показавши надзвичайну складність історичного процесу в передісторичній Європі, привів до сформулювання різних напрямів міграціонізму (школа культурних кругів чи кіл, так звана Siedlungsarchäologie Г. Коссини тощо), згідно з якими основу історичного розвитку завжди і всюди становлять переселення окремих етнічних груп. Виступаючи антитезою автохтонізму, цей напрямок (особливо в німецькій історіографії) набрав значення політичної доктрини. Як відомо, міграціоністські побудови типу «готської» теорії входили до арсеналу ідеологічної зброї гітлерівської кліки при здійсненні нею агресивних планів щодо інших народів Європи.

Обидва напрямки, що виникли і розвивалися на базі зростання археологічного матеріалу, хоча й виросли в лоні класичного індоєвропеїзму, означали його очевидну кризу. Стало ясним, що старих, досить таки наївних, уявлень про прямий, однозначний процес поступового дроблення етнічних праспільностей на споріднені народи явно недосить для того, щоб осмислити і пояснити реальну картину розвитку людства. Та, зрештою, і лінгвістичні дослідження в рамках компаративістики показали недостатність класичного індоєвропеїзму. Наслідком цього з'явилася, зокрема, теорія субстрату, що має надзвичайно важливе значення саме з погляду етногенічних студій. Індоєвропейська теорія була висаджена в повітря зсередини.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Радянська історична наука від самого свого виникнення почала переоцінку цінностей — тотальний перегляд усього набутку попередніх поколінь дослідників у світлі марксизму-ленінізму. Звичайно, цей процес не міг бути завершений протягом короткого часу. Радянська історична наука успадкувала старі кадри, які далеко не зразу були готові до тієї перебудови, що була поставлена на порядок денний. В перші пореволюційні роки продовжували працювати такі загальновизнані авторитети, як О. О. Шахматов, С. Ф. Платонов та інші, які вступили в нову еру з уже виробленими, цілком завершеними поглядами, витриманими в дусі традиційних концепцій.

Головна увага перших радянських істориків-марксистів була спрямована на розв'язання соціально-економічної проблематики, якій дореволюційна історіографія приділяла надто мало уваги. Питання етнічної історії тривалий час були відсунуті на другий план, а проблема виникнення Русі висвітлювалася на базі традиційного індоєвропеїзму (роботи Ю. В. Готье [141], В. А. Пархоменка [327 та інші], В. А. Бріма [102, 103] та ін.). Дослідження цих часів внесли ряд нових цікавих (часом дуже

оригінальних, як, наприклад, у Пархоменка) ідей, але вони не ставили перед собою завдання створення принципово нової концепції етногенезу взагалі, яку б можна було протиставити індоєвропейській теорії.

Процес соціологізаторства, що в кінці 20-х і на початку 30-х років захопив історичну науку, безпосередньо відбився і на стані археології. Нагромадження нового матеріалу було утруднено не тільки нестачею коштів на проведення широких розкопок, але й тим, що головна увага дослідників була спрямована на вироблення загальних соціологічних схем і подолання буржуазних концепцій, що не обходилося без певних перекручень; нерідко це призводило до взаємних обвинувачень в «антимарксизмі» та «протаскуванні ворожих концепцій».

М. Я. МАРР

Новий етап у розробці проблеми етногенезу знову-таки визначився лінгвістами. Маємо на увазі школу акад. М. Я. Марра, який був фундатором ГАІМК — головної наукової установи, що займалася вивченням передісторичних епох,— і керував нею до самої своєї смерті. Своєрідна і яскрава постать Марра лишила помітний слід в історії радянської науки, хоча з оцінкою його наукової спадщини ще й зараз не все ясно. Спочатку авторитет його стояв надто високо; так зване «нове вчення про мову» або «яфетична теорія» була проголошена найвищим науковим досягненням, єдино правильною марксистською концепцією в мовознавстві. Всяка спроба критики поглядів Марра, всякий відхід від його тверджень кваліфікувалися як антимарксистський, а тому й неприпустимий виступ, що повинен долатися методами організаційного впливу. Цілком очевидно, що така ситуація аж ніяк не сприяла нормальному розвитку творчої думки. Оскільки ж головні інтереси самого Марра лежали в сфері глоттогонії та етногонії, ця ситуація в першу чергу відбилася на стані саме етногенічної проблематики.

В 1950 р., внаслідок проведеної газетою «Правда» дискусії з питань мовознавства, а особливо — участі в ній Й. В. Сталіна, безроздільному пануванню нового вчення про мову було покладено край. М. Я. Марр був проголошений вульгаризатором марксизму, а його ідеї — як хибні, так і правильні — були дезавуовані; навіть звичайні посилання на його роботи вважалися неприпустимими. Так разом з водою було виплеснуто й немовля.

Найсумнішим же фактом було те, що на місце «розвінчаного» нового вчення про мову по суті не було поставлено жодного нового методу, жодної нової концепції, у зв'язку з чим дискусія з питань мовознавства влітку 1950 р. привела лише до відродження старого індоєвропеїзму і,— принаймні в плані розвитку етногенічних студій,— відіграла скоріше негативну, ніж корисну роль. Гадаємо, зрештою треба спокійно розібратися

в спадщині М. Я. Марра і відокремити в ній свіже і прогресивне від помилкового і невірного, що заважало виробленню закінченої і стрункої системи глоттогонічного процесу.

Тепер не час розбирати нове вчення про мову в повному обсязі і зокрема такі важливі сторони його як «теорію стадіальності», «четвертого мовного елементу», «чотириелементного аналізу» і т. п., що викликають гостру критику мовознавців. Спинимося лише на принципово новій постановці глоттогенічної проблеми. Заслугою М. Я. Марра було те, що він рішуче виступив проти уявлень про виняткову роль мовної диференціації в процесі утворення нових мов і замість того висунув ідею мовного схрещення, як основного фактора глоттогонії. Традиційному уявленню про походження мов лише внаслідок розпаду «прамов», згідно з яким загальна тенденція мовного розвитку йде від єдності до множини («піраміда вершиною донизу»), Марр протиставляв тезу про утворення нових мов шляхом злиття різних за походженням мовних субстратів, згідно з якою загальною тенденцією розвитку є рух від первісної множини до єдності («піраміда вершиною догори»).

Помилка М. Я. Марра полягала в тому, що він абсолютизував процес мовної інтеграції і зовсім заперечував значення диференціації; справедливо відкинувши ідеї міграціонізму, разом з тим заперечував всяке значення переселення, розселення, пересування окремих племен взагалі, вважаючи, що самої внутрішньої динаміки цілком досить для виникнення нових мов в кожному конкретному випадку. Останній процес він розглядав як такий, що протікає дуже швидко і приводить не просто до створення нових якостей, але й до втрати безпосередніх зв'язків з попередньою стадією мовного розвитку, ігноруючи очевидні факти мовних і етнічних традицій. Захоплюючись далекими співставленнями явищ з мов різних систем і сімей, М. Я. Марр часто-густо втрачав історичну перспективу, внаслідок чого його глоттогенічні і етногенічні побудування були позбавлені історичної конкретності.

Наприклад, ставлячи в багатьох своїх працях так чи інакше питання про походження Русі і про її мовних і етнічних предків, М. Я. Марр не бачив якоїсь суттєвої різниці між скіфами, сарматами та іншими східноєвропейськими племенами, що жили в районах, де відбувався цей процес, та, скажімо, етрусками, басками і т. д., які (принаймні в плані історичному) ніякої участі в етногенезі Русі не брали і брати не могли.

Звичайно, такі моменти не могли не відштовхувати від М. Я. Марра та його концепції дослідників, які звикли до історичної конкретності в своїх дослідженнях. Тому-то, незважаючи на велику кількість виконаних і опублікованих праць самого Марра та його учнів, проблема етногенезу східних слов'ян практично мало посувалася вперед.

АРХЕОЛОГІЯ 30-х — 40-х РОКІВ

Але справжній (і досить помітний) прогрес був намічений в працях ряду істориків і, особливо, археологів, які, засвоївши деякі ідеї М. Я. Марра (переважно в їх критичній частині, спрямованій проти індоєвропеїзму), створили нову концепцію етногенезу.

Глибокий інтерес до проблеми слов'янської етногонії в радянській історичній науці виник в кінці 30-х років у зв'язку з підготовкою макету I тому «Історії СРСР», а особливо підсилився в роки Великої Вітчизняної війни і перші післявоєнні роки завдяки загальному патріотичному піднесенню радянського народу, що викликало підкреслену увагу до свого минулого. В цей час з'явилося чимало значних праць, присвячених походженню слов'ян і Русі, побудованих на всій сумі наявних джерел — письмових, археологічних, мовних, антропологічних та ін. Маємо на увазі роботи П. М. Третьякова [491; 492; 494; 504; 510], М. І. Артамонова [15], Б. О. Рибакова [366; 373; 375; 377], О. Д. Удальцова [518; 519; 520], С. П. Толстова [487; 488], Б. Д. Грекова [144; 146; 147], В. В. Мавродіна [272] та ін. Ці праці справді внесли в досліджувану проблему дуже багато цікавого і дозволили обгрунтувати автохтонну концепцію походження східних слов'ян. Головною ідеєю всіх цих студій була теза про участь в процесі східнослов'янського етногенезу різних етнічних груп (скіфи, сармати, алани, фракійці та ін.), що зрештою дозволило історично конкретно подолати головну підвалину індоєвропеїзму про принципову відособленість кожної лінії етнічного розвитку.

Проте ця продуктивна робота (особливо у післявоєнні роки) супроводилася деякими перегинами і надмірностями. Межі слов'янської сейкумени надто розширялися; до неї, наприклад, включалося майже все Поволжя, Крим, Північний Кавказ; слов'янськими проголошувалися такі археологічні явища, які до слов'ян не мали ніякого відношення (салтівська культура, городища Дякового типу, пам'ятки типу Суук-Су, навіть пізні культурні шари причорноморських античних міст).

Справжньою перешкодою успішній роботі в цей час була недостатня забезпеченість джерелами з історії слов'янських народів до X ст. Письмові джерела відзначаються уривчастим і неповним характером; археологічні ж пам'ятки I тис. н. е. були до кінця 40-х років або зовсім невідомі, або відомі на підставі обмеженої кількості недосить досліджених комплексів. У зв'язку з цим промахи і помилки у розв'язанні конкретних питань були неминучими. Наприклад, активно розроблювана в 30-х роках проблема археологічної атрибуції літописних племен (праці А. В. Арциховського [21], Б. О. Рибакова [374], що продовжували роботу, розпочату ще до революції О. А. Спіциним [456]) мала в своєму розпорядженні лише пізні матеріали X—XIV ст., тобто того часу, коли ці племена були вже перемелені в процесі формування Русі. У зв'язку з цим у літературі виникла гостра полеміка між названими авторами і П. М. Третьяковим

[509; 20; 373] щодо правомочності притягати ці матеріали для розв'язання поставленого питання. Спроби ж самого П. М. Третьякова поставити це питання на базі дослідження більш давніх матеріалів упиралися в очевидну недостатність останніх.

ДИСКУСІЯ 50-х РОКІВ

У 50-і роки внаслідок активного розгортання польових досліджень відбувається швидке нагромадження фактичного матеріалу, в тому числі і такого, що стосується І тис. н. е. Було виявлено нові культурні типи, про які раніше ніхто не мав ніякої уяви (пам'ятки типу Луки-Райковецької, Волинцева, Пастирського городища, Пеньківки тощо). На той час теорія акад. М. Я. Марра була вже підважена дискусією 1950 р. і відсутність виробленої загальної уяви щодо характеру етногенічного процесу обумовила теоретичну плутанину і відхід від постановки конкретних питань етногенезу. Очевидно, не випадковим є факт, що після 50-х років ми не знаходимо в нашій літературі праць, присвячених походженню Русі як народу, а в загальноісторичних роботах ця проблема в кращому випадку згадується лише самими загальними словами. Етногенічні роботи П. М. Третьякова, що з'явилися після його книги 1953 р. [493], присвяченій східнослов'янським племенам, в якій відбито досягнення попередньої доби, відзначаються надто загальним підходом до постановки проблеми [500; 512]. Йдеться про походження слов'ян взагалі; ключ для розв'язання проблеми відшукується в епосі бронзи, в сфері культур шнурової кераміки, або в лужицькій, або в тщинецько-комарівській культурі,— в чому не можна не вбачати впливу зарубіжної літератури (зокрема польської), яка базується на старому, індоєвропейському автохтонізмі. Поряд з цим великий внесок в етногенічну проблему становлять наслідки систематичних і широких досліджень археологічних пам'яток Верхньої Наддніпрянщини, нещодавно підсумовані П. М. Третьяковим у великій і грунтовній монографії [514].

Криза етногенічної проблеми стає очевидною від 1955 р., коли було взято під сумнів тезу про слов'янське походження черняхівської культури. М. І. Артамонов, який ще в 1940 р. першим висунув гіпотезу про її приналежність антам [15], в 1956 р. знову-таки першим [у друкованій праці] — виступив з категоричним запереченням цієї тези [14]. Те, що цей виступ мав успіх серед значної групи радянських археологів, почасти пояснюється реакцією на певні перегини щодо «слов'янізації» не слов'янських районів і культур (про що йшлося вище). Але лиха біда — початок. Слідом за черняхівською культурою надходить черга й інших груп археологічних пам'яток, на яких доти базувалася постановка етногенічної проблеми: верхньодніпровських городищ смоленського типу [498; 550; 401], пам'яток Верхнього Поволжя типу Березняків [139; 140, *с. 62—81*],

пам'яток басейнів Оки, Десни, Сейму, а й навіть Прип'яті щонайменше до середини І тис. н. е. Цим коло замикається, і слов'янам взагалі не залишається місця в Східній Європі.

Найбільш дивним у цьому, однак, є невизначеність самого поняття «слов'янський», яким оперують дослідники при постановці питань про етнічну атрибуцію тих чи інших археологічних культур і типів. Справді, слово це має певний сенс як позначення приналежності до певної мовної сім'ї, яка відома нам лише від епохи раннього середньовіччя. Але мова носіїв археологічних культур першої половини і середини І тис. н. е. нам невідома і, мабуть, ніколи не буде відома.

СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

В нашому випадку трудність полягає у визначенні субстрату. Зрештою, нема ясності, як треба оцінювати конкретне етнічне явище, що характеризується мовою неслов'янської групи, але було втягнуто до процесу слов'янського етногенезу і у зв'язку з цим зазнало мовної асиміляції. Коли теоретичною підвалиною етногенічних студій була концепція М. Я. Марра з її стадіальною теорією, коли «слов'янство» було виключною приналежністю певної стадії, хронологічно відповідної середньовіччю, такої проблеми взагалі не існувало. Але вона постала дуже гостро, коли було визнане існування мов слов'янської системи і в попередні епохи.

Отже, невиробленість термінології, що відбиває і певну логічну плутанину, відсутність чіткого розмежування поняття «слов'янський» в етнічному плані (в розумінні «такий, що є безпосереднім етнічним предком якогось з слов'янських народів») від поняття «слов'янський» в лінгвістичному плані часто-густо приводить до того, що дослідники просто не розуміють один одного, підставляючи термінологічні неузгодження замість суперечок по суті.

Необхідність зрештою розібратися в теоретичних основах проблеми етногенезу стає чим далі, тим більш очевидною. Про це починають писати дослідники різного профілю і різних спеціальностей. З матеріалів, опублікованих останнім часом, видно, що мовознавство, яке досі вело проблему етногенезу, обумовлюючи своїми досягненнями її перехід на принципово нові етапи, тепер явно втрачає своє авангардне місце.

І якщо у виступах мовознавців помітне бажання залишитися в рамках традиційного індоєвропеїзму (яскравий приклад цьому — недавно опублікована книга Ф. П. Філіна [531], то з боку археологів чуємо інші голоси, що закликають до нового підходу до теми [334].

Очевидно, для того, щоб наша проблема перейшла нарешті на якісно новий щабель розробки (чого безумовно вимагає сучасний стан науки), необхідні серйозні дослідження, щоб розібратися в теоретичних питан-

нях і виробити таку концепцію загального етногенічного процесу, яка б знаходилася у відповідності з нагромадженим фактичним матеріалом і дозволила б розглядати його як єдину систему, що не має недоречностей і зовнішніх (недіалектичних) протиріч.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕТНОГЕНІЧНИХ СТУДІЙ

Відсутність у радянській науці розробленої і загальноприйнятої теорії етногенезу, яка б могла бути покладена в основу дослідження проблеми виникнення кожного конкретного народу, зобов'язує нас хоча б коротко спинитися на теоретичній стороні проблеми. Не можемо претендувати на остаточне розв'язання питання, яке має не стільки історичний, скільки філософський і соціологічний характер, але вважаємо за конче потрібне принаймні роз'яснити свою позицію в цій проблемі, аби уникнути прикрих непорозумінь.

1. Поняття етнічної спільності людей (етносу, народу) є історичним. Етнічні явища знаходять свій вияв у єдності території, мови, матеріальної та духовної культури, побуту, звичаїв, вірувань і т. д. В цій системі ознак мова виступає лише одним з компонентів; підкреслюємо це у зв'язку з тим, що в літературі досить поширеним є погляд, за яким мова є головною (а то й єдиною) ознакою етносу. Так, наприклад, Ф. П. Філін в праці, присвяченій проблемі формування російської мови, писав: «Решающее значение в освещении этого вопроса (этногенеза славян.— *М. Б.*) принадлежало и принадлежит языковедению, поскольку язык является важнейшим признаком этнической принадлежности населения» [531, *с. 15*], і далі: «Этническое и родственное» тождественно лишь «языковому» и «языковому родству» [531, *с. 42*].

Цей погляд є абсолютно невірним; якщо це було б справді так, поняття етносу взагалі виявилося б непотрібним — досить було б поняття мови. Не кажучи навіть про ті окремі відхилення від норми, де мова і народ просто не збігаються (наприклад, два різні народи — серби і хорвати — користуються однією спільною мовою, а швейцарці взагалі не мають власної мови і користуються частково німецькою, частково французькою), теза ця невірна по суті. Етнос є явищем соціально-історичним і знаходить своє відображення у всіх сторонах діяльності людського суспільства. Твердження, подібні до наведених вище, заперечують етнографію як науку, що вивчає етнічні особливості конкретних народів поза мовою — в галузі матеріальної і духовної культури.

Заперечуючи можливість розглядати матеріальну культуру (в тому числі — коли йдеться про давні епохи — на підставі археологічного матеріалу) як відображення етнічних єдностей, Ф. П. Філін, зокрема, посилається на той безперечний факт, що окремі риси культури часто виявля-

ються спільними для різних народів. Ну, а хіба в різних мовах немає спільних рис? Хіба слово «плуг» не є спільним для всіх слов'ян? Хіба слово «Handel» не є однаковим у польській і німецькій мовах? Хіба в різних мовах мало спільних граматичних і структурних закономірностей? Однак нікому ж не спадає на думку дивна ідея заперечувати можливість розрізняти окремі мови і ті суспільні організми, які виступають їх носіями.

Очевидно, справа не в окремих елементах культури, які можуть бути спільними чи специфічними у різних етнічних явищ; справа в усьому комплексі культури, як системи, що завжди і всюди є специфічною. Адже, коли йдеться про різні культури, то чимсь вони в кожному разі повинні відрізнятися одна від одної; коли ж маємо групи археологічних пам'яток з абсолютно подібною комплексною характеристикою, то не буде ніяких підстав виділяти дві або кілька культур.

2. Проблема етногенезу є проблемою історичною, а процес етногонії є однією з сторін історичного розвитку суспільства. Підкреслюємо це особливо у зв'язку з дискусією про те, чиєю прерогативою є наша проблема, і яка наука має честь вважати себе головною і вирішальною силою при її розв'язанні. Всі, нібито, згодні з тим, що вирішити питання про походження того чи іншого народу на підставі лише якогось одного типу джерел — археологічних чи історичних (розуміємо: письмових), чи лінгвістичних, чи етнографічних, чи антропологічних, і т. д.— неможливо; лише притягнення всіх цих матеріалів може забезпечити успіх справі. Отже, етногенез — проблема, так би мовити, міждисциплінова, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства, і антропології. Нехтування хоча б одним якимсь видом джерел може привести до дуже небажаних і прикрих наслідків.

Але чи всі ці джерела повинні бути визнані за рівноцінні в нашій проблемі? Відволікаємось від можливості конкретних умов (наприклад, наявність достатньої кількості письмових джерел відсуває на другий план необхідність звертатись до археологічних чи антропологічних даних); питання ставимо в суто теоретичному плані: чи є підстави вважати, що процес етногонії найбільш адекватно відбивається в пам'ятках якоїсь однієї конкретної сторони творчості людини?

Звертаючись до наявної літератури, констатуємо дуже строкату картину в розбіжності думок, закономірність якої, зрештою, обумовлюється спеціалізацією дослідників. Очевидно, природним є те, що, як правило, представники кожної дисципліни схильні надавати саме своєму матеріалу найбільшої ваги. Винятком, хіба що, є антропологія — у зв'язку з тим, що теорія расизму подолана в радянській науці настільки грунтовно, що нікому не спаде на думку стверджувати примат фізичного розвитку людського типу перед соціальною творчістю суспільства. Але претензії інших наук, безперечно, мають місце.

Найбільш поширеним, однак, є погляд, що головне місце при розв'язанні проблеми етногенезу належить мовному матеріалу і що проблема ця є перш за все проблемою лінгвістичною. Власне, тривалий час розробка проблеми і йшла цим шляхом (маємо на увазі індоєвропейську теорію). Теоретичним обгрунтуванням цієї тенденції була теза про те, що головною ознакою етносу завжди є мова, про що вже говорилося вище.

Але поряд з цим існують і інші точки зору. Так, наприклад, С. А. Токарев рішуче заперечував претензії мовознавства, а разом з тим і археології, історії та інших наук зайняти чільне місце в розробці етногонічних питань, вважаючи, що це місце може належати тільки етнографії як науці про народи.

З другого боку, маємо принаймні практичну тенденцію, яка відводить дуже значне місце матеріалам археологічним (виявом її, зокрема, є велика кількість праць, що ставлять і розв'язують конкретні питання етногенезу на базі використання археологічних даних).

Очевидно, при оцінці всіх цих точок зору казуїстичні аргументи мають мінімальне значення. Посилання на конкретні приклади і ситуації, коли, скажімо, лінгвістика дає можливість вирішення питання, а археологія — ні, можуть тільки заплутати справу. Тут йтиметься лише про співвідношення **наявних джерел** у даному конкретному випадку; про доцільність компенсувати нестачу однієї групи іншою. Тепер нас, однак, цікавить принципове, теоретичне розв'язання суперечок, яке, на нашу думку, визначається саме тим, що процес етногенезу є процесом історичним, а тим самим і суть нашої проблеми є також історичною.

Кожна наука має свій предмет і метод. І коли проблеми, що стосуються сфери, предмету однієї науки, намагаються розв'язати методом, властивим для інших наук, наслідки мають, як правило, негативний характер. Головна біда етногонічних студій тривалий час полягала в тому, що історична по суті проблема розв'язувалася методами лінгвістики, причому нерідко — всупереч даним історичних джерел. У зв'язку з цим претензії лінгвістики або етнографії доводиться рішуче заперечити. І справа зовсім не в тому, щоб нехтувати лінгвістичними або етнографічними фактами, а в тому, щоб при постановці історичної проблеми розглядати ці факти, як **історичні джерела,** виробивши відповідний підхід до них, тобто аналізуючи їх методами історичного дослідження.

3. Процес етногенезу є завжди процесом дуже конкретним. Суть його полягає у формуванні народів, але народів конкретних, таких, що існують (або існували) реально, виникнення яких охоплює точно визначені хронологічні періоди, про які можна сказати, що вони мають свій початок і свій кінець. Розуміння етногенезу як перманентного процесу, що розпочався десь на зорі людської історії і тягнеться до наших днів, позбавляє саме поняття реального змісту.

Одна з основних помилок досьогоднішніх студій у галузі слов'янської етногонії полягає в тому, що проблема ставиться, як етногенез слов'ян взагалі, а це означає втрату конкретності поняття. Такого народу — «слов'яни» — не існує в природі; існують (або існували) конкретні слов'янські народи: стародавня Русь, росіяни, українці, білоруси, болгари, поляки, чехи, словаки, морави, серби, хорвати, словінці, македонці, кашуби та ін. Говорити серйозно про виникнення того, що реально не існує і ніколи не існувало, не можна. Тому не може бути і проблеми етногенезу слов'ян, а може і повинна бути проблема етногенезу слов'янських народів — русі, українців, поляків, болгар і т. д., причому процес формування кожного з цих народів міг і повинен був мати своєрідний характер, а може і зовсім різні шляхи розвитку.

В такому разі предметом дослідження будуть дуже конкретні територія і відрізок часу, в рамках яких відбувався процес формування того чи іншого конкретного народу. Наприклад, формування Русі (що є предметом нашого дослідження) відбувалося на території Східної Європи протягом другої половини I тис. н. е. Спускатися при вивченні цього питання в епоху бронзи (як це робить дехто [1]), було б зовсім недоречним.

Іноді дослідники, говорячи про етногенез слов'ян, мають на увазі процес походження того народу, який був носієм пресловутої загальнослов'янської мови. Це — принципово інша постановка питання, яка, однак, аж ніяк не суперечить сказаному вище. Отже, і тут йдеться про формування конкретного народу, який виник у якийсь конкретний період часу і в межах певної території. Але справа ускладнюється тим, що ані перше, ані друге нам поки що невідоме (з приводу цього існують найдивовижніші думки, з яких, зрештою, жодна не має під собою достатніх підстав). Тому ставити це питання можна хіба що в плані принципової можливості, підійти ж до розв'язання його можна буде лише за умови, що і хронологія і територіальні рамки стануть відомі цілком точно і достовірно. Але розраховувати на це, знаючи стан джерел, навряд чи можливо. Отже, доводиться примиритися з тим, що проблема загальнослов'янської мовної спільності так і залишиться назавжди проблемою чисто лінгвістичною і ніколи не перейде в сферу історичних досліджень.

Спробуємо висловитися більш точно: ми зможемо (якщо не тепер, то в майбутньому) з'ясувати більш-менш докладно і достовірно процес формування цілком конкретних етнічних груп, відомих нам на підставі археологічних джерел, як наприклад: племен лужицької культури, племен тщинецької культури, племен комарівської культури і т. д., визначивши

---

[1] М. С. Державін [163] починає процес слов'янського етногенезу навіть від палеоліту. В. В. Мавродін у своїй книзі про походження древньоруської держави [272], в якій значна увага приділяється питанням етногенезу, починає процес слов'янської етногонії від епохи неоліту. П. М. Третьяков [493] починає історію східних слов'ян (маючи на увазі знову таки процес етногенезу) від епохи бронзи і т. д.

точно і хронологічні і територіальні рамки кожного з цих процесів. Далі ж буде тільки можливість з більшою або меншою імовірністю зв'язати з якоюсь однією такою культурно-етнічною групою гіпотетичних носіїв праслов'янської мови і розглядати її етногенез як етногенез слов'ян в цьому суто лінгвістичному розумінні слова. Чекати від тих джерел, які є в нашому розпорядженні, чогось більшого, значить вимагати від них понад їхні можливості.

Можливості археологічних джерел, очевидно, забезпечать майбутнім дослідникам відтворення повної етнічної історії людства, але доведеться погодитися з тим, що як імена, так і мовна характеристика переважної більшості стародавніх етнічних груп так і залишаться невідомими.

4. Етногенез і глоттогенез не тільки не становлять собою один і той же процес, але практично дуже рідко співпадають один з одним і взагалі розвиваються за зовсім різними законами. Серйозна помилка переважної більшості старих дослідників полягала саме в ототожненні цих двох абсолютно різних процесів. Зокрема, це — головний порок класичного індоєвропеїзму. Вважаючи (може, й небезпідставно), що основним фактором мовного розвитку (і, отже, процесу глоттогенезу, тобто утворення конкретних мов і мовних сімей) була диференціація, прибічники індоєвропеїзму думали, що ця диференціація завжди і всюди була наслідком відповідної етнічної диференціації (поділу народів), що, наприклад, утворенню конкретних слов'янських мов — староруської, польської, чеської та ін.— з спільної загальнослов'янської «прамови» відповідало утворення тих народів, які були носіями цих мов — русі, поляків, чехів та ін.,— внаслідок розпаду загальнослов'янської етнічної спільності — «праслов'ян», які, мовляв, були носіями слов'янської «прамови».

В дійсності такий збіг етнічного і мовного розвитку трапляється дуже рідко, у виняткових умовах. Недарма індоєвропейська теорія не може бути підкріплена жодним випадком, коли б традиційне уявлення про спосіб утворення мовних сімей було зафіксоване якимись іншими джерелами, і, перш за все,— історичними. У всіх тих випадках, коли виникнення мовних сімей відбувалося на очах у історії, процес цей протікав принципово інакше.

Для прикладу візьмемо утворення романської сім'ї народів і мов. Загальновизнано, що сучасні романські мови — французька, італійська, іспанська, португальська, румунська та молдавська — генетично виходять з народної латині, яка і повинна вважатися загальнороманською прамовою. Однак, утворення романської сім'ї народів аж ніяк не наслідок розпаду народу, який був носієм латинської мови, тобто римлян. Предками румунів були переважно гетодакійські племена Подунав'я та Прикарпаття; молдаван — слов'янське «плем'я» тиверців; французів — кельтські та германські племена галів і франків; іспанців — іберійські племена Піренейського півострова і т. д. Процес утворення реальної

сім'ї романських народів не має нічого спільного з класичною схемою індоєвропеїзму.

Те ж саме можна сказати щодо походження тюркської сім'ї народів, монгольської та ін. Немає ніяких підстав думати, що процес утворення тих етнічних груп, формування яких не освітлено письмовими джерелами, повинен був відбуватися обов'язково за кабінетною схемою класичного індоєвропеїзму.

Таким чином, досягнення порівняльно-історичного мовознавства мають суто лінгвістичне значення. Вони справді дають хороше знаряддя для з'ясування закономірностей утворення споріднених мов шляхом виведення їх з спільного кореня, але нічим не можуть допомогти при вирішенні питань про походження споріднених у мовному відношенні народів: шлях утворення останніх, як правило, був зовсім іншим.

Із сказаного випливає необхідність дуже чітко розрізняти поняття мовних предків і предків етнічних, які в деяких окремих випадках могли співпадати, але здебільшого не мають між собою нічого спільного. В нашому випадку, мовним предком румунського народу були римляни, а предками етнічними — населення Дунайсько-Карпатських земель (переважно — гето-дакійські племена, а також — сармати, кельти, слов'яни та ін. етнічні групи, що так чи інакше проникали на цю територію).

Так само було б абсолютно невірно при постановці проблеми походження конкретних слов'янських народів (русі, поляків, чехів, болгар, сербів та ін.) ототожнювати поняття їх етнічних предків з поняттям їх мовних предків. Процес цей був значно складнішим, і в його висвітленні питання про носіїв праслов'янської мови, зрештою, взагалі не є актуальним і являє найменший інтерес. Досить того, що можемо визнати наявність цих носіїв серед численних етнічних груп, які реально брали участь у процесі утворення конкретних слов'янських народів. Докладніше про цей аспект дослідження скажемо далі.

5. Археологічним еквівалентом народу (в розумінні конкретного етнічного утворення) є археологічна культура. Правда, в спеціальній літературі тепер іде досить активна дискусія про співвідношення між обома цими явищами, причому багато дослідників рішуче заперечують можливість співставлення (а тим більше — ототожнення) їх. При цьому висловлюється думка, що, мовляв, одна культура може покривати собою кілька різних етнічних масивів (наприклад, черняхівська культура — слов'ян, готів, сарматів, фракійців і т. п.). Однак, природа цієї дискусії криється у невиробленості самого поняття «археологічна культура».

Справді, що таке «археологічна культура», в чому полягає суть її розуміння? На превеликий жаль, доводиться стикатися з тенденцією називати культурами довільно утворювані множини, що виділяються на підставі випадкових критеріїв і справді часто не мають етнічного змісту (наприклад, «скіфська культура» від Алтаю до Сілезії, виділена на під-

ставі виробів так званого звірячого стилю, або «культура мальованої кераміки», що по суті охоплює чималу кількість досить різних культурних виявів від Центральної Європи до Китаю, об'єднаних лише на підставі орнаментації глиняного посуду). В такому випадку дійсно може виявитися, що одна «культура» буде покривати собою етнічно різні групи населення. Але справа в тому, що такі «культури» реально не існують, а є лише наслідком аналітичної дії дослідників.

В нашому випадку маємо на увазі культури реальні, які існують об'єктивно. Виразом їх є групи пам'яток, спільність яких полягає не тільки в окремих, довільно відібраних деталях, що можуть пояснюватися випадковими моментами (сторонні впливи, роль географічного фактору тощо) або й навіть стадією розвитку, а в усій сукупності ознак. Така спільність може бути лише відображенням спільності всіх сторін суспільного життя, яка становить зміст поняття етнічного явища (народу). Зокрема, це стосується і мови: неможливо уявити собі, щоб люди, які мали цілком подібні форми матеріальної культури (в тому числі і в дрібних деталях), розмовляли різними мовами, не розуміючи один одного.

Отже, коли погодитися, що під археологічною культурою розуміємо реально існуючі єдності, яким повинні відповідати єдності суспільні, то ніякого іншого суспільного еквіваленту, крім народу, тобто єдності етнічної, запропонувати їм не можемо. В цьому разі археологічна культура має таке ж відношення до стародавніх народів, як етнографічні матеріали — до народів сучасних, хоч само собою зрозуміло, археолог часто має у своєму розпорядженні значно бідніший комплекс ознак, ніж етнограф, оскільки не все в повній мірі зберігається у землі.

Отже, етнічний зміст археологічної культури випливає з самого її розуміння та визначення. Ніякої дискусії з цього приводу не може бути за умовами самої задачі, бо під археологічною культурою ми розуміємо такі асоціації археологічних явищ, яким безумовно відповідають певні етнічні єдності. Культура, якій би не відповідала одна, і тільки одна, етнічна єдність людей, не визнається нами за культуру. Отже, проблема переноситься зовсім в іншу площину: головне завдання полягатиме в тому, щоб правильно визначити конкретні культури. Бо коли б виявилося, що певній виділеній нами культурі відповідають кілька різних етнічних груп населення, то звідси випливало б лише те, що культура визначена неправильно, що такої культури не існує.

Археологічний матеріал дає можливість реконструкції досить точної етнографічної картини минулих епох, і подібно до того, як, скажімо, всередині сучасного українського народу виділяються етнографічні групи, яким відповідають і діалектні особливості української мови і деякі специфічні деталі матеріальної культури,— так і локальні варіанти археологічних культур можуть показати структуру тих етнічних масивів, які були творцем і носієм названих культур.

6. Одним з найпекучіших, дискусійних питань, зв'язаних з теорією етногенезу, є питання про взаємовідношення мови і археологічної культури та їх етнічної інтерпретації. З приводу цього існують прикрі непорозуміння, причиною яких, мабуть, є неточність термінології та окремих формулювань. Лінгвісти нерідко обвинувачують археологів у претензії реконструювати лінгвістичні процеси на базі археологічного матеріалу, справедливо зауважуючи, що ці матеріали не дають і не можуть дати адекватного відображення мовних явищ. Але ці обвинувачення — боротьба з вітряками; насправді таких претензій ніхто і ніколи не заявляв, і непорозуміння це виникло тільки через неправильну тезу щодо тотожності етногенезу і глоттогенезу.

На превеликий жаль, в уяві багатьох дослідників «етнічне» означає «мовне»; отже, всяка спроба археолога реконструювати етногенічний процес або якусь його конкретну сторону неминуче сприймається як претензія на розв'язання лінгвістичних проблем. Скажемо ясніше: коли археолог твердить, що носіями археологічної культури *А* були етнічні предки носіїв культури *Б*, то для такого дослідника це рівнозначно твердженню, що носії культури *А* розмовляли мовою носіїв культури *Б* [195, *с. 149—160*]. Насправді ж йдеться про зовсім іншу річ: як мова, так і археологічна культура є безпосереднім відображенням етносу, його знаками. Це — різні проекції одного й того ж явища на різні площини. Коли ставиться питання про ототожнення етносу і культури, маємо справу з термінологічною неточністю: ототожнювати можна явища одного порядку, а в даному випадку йдеться про різні категорії, хоча й безпосередньо зв'язані одна з одною.

Висловлюючись образно, різниця між археологічною культурою і етносом та ж сама, як і між відображенням якоїсь речі в дзеркалі і самою цією річчю: ототожнювати їх не можна, але судити про одне на підставі другого цілком закономірно. Таке ж відношення існує між етносом і мовою, так що в цьому аспекті обидва явища є рівноцінними.

Але з точки зору оцінки їх як історичного джерела мова і культура мають істотну різницю. Вона полягає в тому, що археологія дає практично невичерпні можливості поповнення матеріалу, причому незалежно від ступеню віддаленості від сучасної епохи. Натомість реальна джерельна база лінгвістичних студій різко падає зразу ж, як тільки починаємо віддалятися від писемних епох. Єдиний спосіб поповнення матеріалу базується на реконструкції закономірностей мовної еволюції, та хіба що на використанні топонімічних даних, які, однак, становлять великі труднощі щодо їх тлумачення та оцінки, особливо з огляду на їх хронологічну невизначеність.

Другою важливою відмінністю археологічного матеріалу порівняно з мовним є його локальність у просторі і часі. Археологу не доводиться ламати голову, де й коли жили носії тієї чи іншої культури: при наяв-

ності достатніх даних це очевидне само собою. Натомість для мовознавця з'ясування часу існування і території поширення реконструйованих чисто лінгвістичним шляхом «прамов» становить практично проблему недорозв'язання.

Локальність археологічного матеріалу визначає відповідно і його джерельні можливості. Розсікаючи його горизонтально, тобто реконструюючи археологічну карту для кожного конкретного періоду, ми одержуємо досить точно локалізовані географічно масиви споріднених археологічних явищ, які ми називаємо культурами і яким відповідають певні етнічні єдності. Про їх мову і етнічні назви ми ще нічого не знаємо; в деяких випадках — коли для цього є відповідні дані — ми можемо привласнювати цим єдностям етнічні імена, відомі нам з письмових джерел; можемо (знову-таки, при наявності необхідних даних) робити більш загальні визначення, відносячи той або інший масив до якогось ширшого етнічного масиву (до слов'янського, германського, іранського і т. д.). Можна спробувати з більшою або меншою ймовірністю пов'язати з ними ті або інші конкретні мови. Але все це не змінює справи по суті. Замість цього можна умовно називати ці масиви якимись символами (наприклад, літерами: «народ А», «народ Б» і т. д.) або — як це прийнято в археології — умовними іменами, утвореними від назви першої або найбільш характерної пам'ятки (черняхівська група племен, зарубинецькі племена та ін.). Історична конкретність цих понять не зменшується від неповноти їх характеристик, від того, що мова і назва суспільних етнічних єдностей, які стоять за ними, нам невідомі.

Розсікаючи сукупність археологічного матеріалу по вертикалі, тобто фіксуючи поступову зміну культур в часі на якійсь конкретній території (в археології це має назву стратиграфічних колонок), ми можемо реконструювати процес еволюції культурних типів на цій території, тобто ствердити або заперечити безперервність і спадковість культурного розвитку. Цій картині розвитку археологічних типів буде відповідати картина етнічного розвитку, оскільки безпосередній генетичний зв'язок між хронологічно суміжними культурами означає, відповідно, безпосередній генетичний зв'язок між населенням, яке залишило ці культури, наслідком діяльності якого вони, власне, виступають.

Отже, наявність генетичного зв'язку між хронологічно різними культурними виявами на одній території є надійним показником, що населення на цій території протягом усього часу, показаного цими виявами, залишалося в основі тим самим. Відсутність такого зв'язку означає зміну населення [1].

[1] Тут необхідне застереження: встановлення наявності або відсутності генетичних зв'язків між двома хронологічно суміжними культурами, в свою чергу, є справою досить складною. Питання це аж ніяк не може бути зведено до простого порівняння: наявність окремих схожих рис сама по собі ще не означає генетичного зв'язку, так само як

Але чи можна вважати, що стратиграфічна колонка археологічного матеріалу в такій же мірі є відображенням мовного розвитку? Аж ніяк. Глоттогонія і етногонія є різними процесами; в окремих випадках, правда, співпадання можливі, але в переважній більшості справа, очевидно, була складнішою. Так, археологія показує безперервність розвитку території сучасної Румунії від рубежу н. е. до раннього середньовіччя; генетичні зв'язки між хронологічно різними культурними виявами тут цілком безперечні (хоч і ускладнені проникненням деяких побічних явищ, зв'язаних з появою на цій території ряду нових племен), але в мовному розвитку тут був перебій. В першій половині I тис. н. е. (II—III ст.) територія Дакії зазнала романізації, хоч етнічний склад її населення в основі своїй залишився тим же.

7. Загальна тенденція етнічного розвитку являє собою рух від множини до єдності Тимчасом класичний індоєвропеїзм уявляв собі процес у діаметрально протилежному напрямку. Оскільки походження сучасних народів вважалося наслідком розпаду єдиної мовно-етнічної єдності «пранароду», то кожний новий етап етнічного розвитку характеризувався різким збільшенням кількості мов і, відповідно, етнічних утворень (народів).

В історичному аспекті ця теорія, як абстрактна схема, була можлива ще в кінці XIX ст. завдяки відсутності скільки-небудь серйозних відомостей про стан населення в стародавні епохи. Грубо процес етнічного розвитку мислився таким чином, що первинні етнічні масиви («пранароди»), які були порівняно невеликими і займали, відповідно, обмежені території, на певному етапі свого розвитку (внаслідок природного зростання населення або в силу якихось інших причин) починали виявляти тенденцію до розселення. Окремі частини цих масивів освоювали нові простори, зрештою розходились по незмірно ширших територіях, поступово втрачаючи зв'язки між собою. В результаті — єдиний до того «пранарод» розпадався спочатку на діалектні групи, які надалі кристалізувалися в окремі народи, що утворювали одну сім'ю в пам'ять спільності свого походження. Основну пружину етнічного розвитку, отже, становило розселення.

Характерною особливістю цієї класичної схеми було уявлення про те, що розселення це здійснювалося у вакуумі; головною передумовою було визнання, що кількість стародавніх народів обмежувалася пранародами, які реконструювалися у зв'язку з реконструкцією відповідних «прамов». Але ця передумова, починаючи з кінця XIX ст., була рішуче підважена розвитком археологічних досліджень, які показали, що тери-

наявність окремих відмінностей — його відсутності. Кожну таку схожість чи відмінність треба зважувати конкретно, з урахуванням загальної тенденції розвитку і тих причин (або умов), які її визначили. На жаль, у деяких лінгвістів існує надто спрощене уявлення про методи археологічних досліджень.

торія оейкумени була заселена дуже густо на всьому своєму просторі принаймні від доби енеоліту (коли формувалися осілі форми життя).

Отже, розселюватися «пранародам» попросту було нікуди; всяке просування за межі своєї території з метою засвоєння нових земель неминуче стикалося з відчайдушним опором місцевого населення і в кожному разі було надто утруднено. Але якщо в окремих випадках воно і здійснювалося реально, то переселенці знаходили на нових землях тубільне населення, що, само собою зрозуміло, теж належало до якогось етнічного масиву і мало свою мову, і змушені були так чи інакше вступати з ним у безпосередні і тісні стосунки.

Наслідки цієї взаємодії могли бути різними — відплив старого населення кудись в іншу країну (де воно знову-таки вступало в контакт з місцевими жителями), знищення старого населення, але найчастіше — співіснування на одній території зайд і тубільців, їх етнічне злиття, що супроводжувалося мовною асиміляцією. Так чи інакше, наслідком було зникнення однієї мови і збереження іншої, може, в подекуди зміненому вигляді.

Отже, виникла потреба доповнити класичний індоєвропеїзм так званою теорією субстрату, суть якої полягає у визнанні, що списком відомих лінгвістам «прамов» не вичерпується лінгвістична характеристика минулих епох, що поряд з тими мовами, які вижили, існували й такі, що залишилися лише у вигляді субстратних явищ у складі інших мов. Цим самим індоєвропеїзму **як історичній схемі** наносився смертельний удар.

Характерні приклади можемо взяти в достатній кількості з тих періодів, які добре освітлені історичними джерелами. Так, в період формування болгарського народу, в VII ст. н. е. на Балканський півострів вторглася тюркська болгарська орда Аспаруха, яка застала там переважно слов'янське населення, а також залишки романізованих фракійців. Наслідком цього вторгнення було етнічне злиття зайд з місцевим населенням, їх мовна асиміляція і формування болгарського народу з властивою йому мовою слов'янського типу. Але ім'я своє новоутворений народ дістав від зайд — болгарів, незважаючи на те, що етнічно вони розчинилися в слов'янській стихії.

Протилежний наслідок мало вторгнення мадьярів у Карпатську котловину в X ст. І в цьому випадку переселенці застали в районі оселення місцеві племена (переважно слов'янські), з якими змішалися і етнічно консолідувалися, але тут результатом була мовна асиміляція місцевого населення і формування угорського народу з притаманною йому мовою угро-фінської системи. Слов'янська мова аборигенів зазнала асиміляції, хоча й відклала в сучасній мадьярській мові досить помітний субстратний шар.

Теорія субстрату не вносить принципових змін у схему виникнення споріднених мов шляхом розпаду прамов, але докорінно змінює уявлення

щодо механізму цього процесу, його історичної інтерпретації. Вона допомагає зрозуміти, в чому суть розбіжності між процесами етногонії та глоттогонії.

8. Із сказаного випливає дуже важливий і, на перший погляд, парадоксальний висновок: процес розпаду прамов на споріднені мови одної сім'ї був наслідком не так етнічної диференціації, як інтеграції. Розпад прамови був зворотною стороною мовної асиміляції. Не маємо зараз змоги розвивати цю ідею докладно, але коротко, в загальному плані, діалектика мовного і етнічного розвитку уявляється нам таким чином.

Первісні людські колективи (як би їх не називати) були невеликими кількісно, але їх було дуже багато (за даними Моргана, що визнаються класичними, склад племені північно-американських індіанів коливався від кількох сот до кількох тисяч осіб). Кілька племен об'єднувалися у конфедерацію — по суті етнічне явище, тобто народ, який говорив спільною мовою; племені ж відповідав діалект.

Отже, на тому етапі розвитку, який Л. Морган і Ф. Енгельс називали нижчим ступенем варварства і для якого характерний розквіт материнського роду, масштаби колективів, що говорили однією мовою, не перевищували кілька тисяч чоловік. Оскільки населення оейкумени в епоху, що відповідає цьому ступеню історичного розвитку, напевно нараховувало кілька мільйонів чоловік, можна прийняти, що кількість мов, які існували в той час, визначалися числом порядку кількох тисяч.

Історичний розвиток і прогрес однією з своїх сторін має поступову консолідацію населення — об'єднання окремих племінних груп у більші за масштабом суспільні організми — союзи племен, народності, розміри яких поступово стають дуже значними, досягаючи іноді кілька мільйонів членів (як це було, наприклад, у антів і склавінів в середині I тис. н. е.).

Отже, замість великої кількості дрібних мовно-етнічних єдностей з'являється порівняно менша кількість більш значних, які утворилися шляхом етнічного злиття і мовної асиміляції. Цей процес здається дуже складним і дуже конкретним: в окремих випадках він розвивався по-різному. Були міграції і переселення, були сутички, що іноді закінчувалися цілковитим винищенням цілих народів, але, гадаємо, в основі лежало об'єднання сусідніх масивів, що здійснювалося як процес нормального симбіозу і поступової мирної консолідації. В процес цього злиття, природно, втягалися різні за походженням — як споріднені, так і різноетнічні — групи населення, що говорили різносистемними мовами, частина з яких (мов) внаслідок злиття зникала, залишаючи тільки деякі субстратні елементи, а інші, навпаки, стверджували себе, розширюючи територію свого застосування і покриваючи собою значно більші колективи людей. Інтеграція і диференціація в цьому процесі становили собою нерозривну діалектичну єдність у такий спосіб, що одна з них була зворотною стороною другої.

Уявімо собі для прикладу конкретний процес утворення нового великого етнічного масиву на базі злиття кількох, скажімо, п'яти конкретних масивів меншого масштабу. Позначимо для зручності ці масиви літерами *а, б, в, г, д,* а новоутворений масив літерою *А*. В чому полягає зміст процесу?

Спочатку маємо п'ять мов, які позначимо *а', б', в', г', д',* з яких перша (*а'*) переживає і стає основою новоутворюваної спільної мови *А'*, тоді як мови *б', в', г', д'* зникають, розчиняються в мові *А'*, збагачуючи її деякими субстратними явищами. Вони перестають існувати як лінгвістичні реальності.

Уявімо собі далі, що народ *а* бере участь у формуванні не одного, а кількох більших етнічних масивів, подібних до масиву *А*, тобто в процесі, де крім п'яти зазначених етнічних груп бере участь ряд інших. Скажімо, разом з етнічними масивами *е, ж, з* він утворює новий масив A_1, разом з масивами *и, і, к, л* — новий масив A_2 і т. д., причому в усіх цих випадках мова *а'* виявляється переможницею і утворює основу новосформованих мов A_1', A_2' і т. д.

В цьому випадку описаний процес, взятий лише в мовному аспекті, дасть нам класичний приклад мовної диференціації — розпаду прамови *а'* на споріднені мови A', A_1', A_2'. Але коли розглядати його історично, то виявиться, що ця мовна диференціація є наслідком не етнічної диференціації, а, навпаки, етнічного злиття; виявом руху не від єдності до множини, а, навпаки,— від множини до єдності, оскільки замість 12 етнічних масивів і відповідних їм різносистемних мов з'являються лише три масиви з трьома спорідненими мовами, а самий розпад прамови *а'* виявиться лише зворотною стороною інтеграції, що здійснюється навколо кількох (трьох) інтеграційних центрів. Поступове віддалення трьох частин (скажімо, діалектів) прамови *а'*, які кристалізуються як новоутворювані самостійні мови A', A_1', A_2', є прямим наслідком зближення і злиття їх з іншими мовами, що брали участь в описуваному процесі. Очевидно, характер відмінностей, що відрізняють одну новоутворену мову від іншої, дуже часто визначається характером субстрату, тобто тих мов, які брали участь у кожному конкретному процесі інтеграції. В нашому випадку: особливості мови *А'* можуть значною мірою визначатися тим внеском, який залишили в ній мови *б', в', г', д'*; особливості мови A_1' — внеском мов *е', ж', з'*; особливості мови A_2' — внеском мов *и', і', к', л'* та ін.

Ми свідомо взяли абстрактний приклад, щоб показати механізм діалектики етнічного і мовного розвитку в його чистому вигляді. Практично все це, зрозуміло, має незрівнянно складніший характер. Але якщо звернутися до конкретного історичного матеріалу, неважко помітити цю схему в процесі утворення кожної мовної сім'ї.

Зокрема, вже згадуваний приклад романської сім'ї показує саме цю схему, хоча й ускладнену деякими моментами воєнно-політичного характеру. Адже латинська мова в даному випадку з'являється в ролі мови *а'*, що вступає у взаємодію з кількома інтеграційними комплексами інших мов, які належать до різних систем. В одному випадку вона інтегрується з мовами фракійської, слов'янської, кельтської, сарматської систем (*б', в', г', д'*) і наслідком цієї інтеграції є нова якість — румунська мова (*А'*), в основі якої лежить романська система. В другому випадку в процесі інтеграції беруть участь мови кельтських, германських, іберійських племен (*е', ж', з'*) і наслідком цього злиття є нова — іспанська (A'_1) і т. д.

Можна не сумніватися, що й процес утворення інших мовних сімей в основі своїй був такий же.

9. Процес етногенезу, розглянутий у найбільш загальному плані, може бути образно представлений у вигляді концентричних хвиль, які розходяться з одного центру, охоплюючи все ширші простори, втягуючи в процес формування певного етнічного масиву все нові і нові групи різноетнічного населення.

І утворення слов'янських народів слід уявляти собі не у вигляді міфічного розселення «праслов'ян» з якоїсь міфічної «прабатьківщини», а як поступове втягнення до процесу слов'янської етногонії все нових і нових груп племен. Одним з таких етапів, що хронологічно припадає на епоху І тис. н. е., було формування слов'янських народів раннього середньовіччя: русі, поляків, чехів, словаків, болгар, сербів, хорватів і т. ін.

Зокрема, утворення Русі являло собою процес етнічної консолідації, злиття кількох більш давніх етнічних масивів, з числа яких частина була носіями діалектів слов'янської мови, а частина (меря, весь, ятвяги, нормани, тюрки, берендеї, а також племена, імена яких навіть невідомі нам) — мов інших систем. Процес утворення слов'янських племен, що хронологічно передували початку формування давньоруської народності, в даному випадку виходить за межі нашого дослідження; зазначимо лише, що і тут в багатьох випадках доводиться рахуватися з субстратними явищами. Зокрема, є підстави вважати, що населення Верхньої Наддніпрянщини (пізніше дреговичі, кривичі, словени) стало слов'янським (в мовному розумінні) тільки на стадії корчакської культури (тобто в середині І тис. н. е.), а території Дніпровсько-Волзького міжріччя — ще пізніше. Населення, яке тут жило і залишило археологічні пам'ятки типу городищ з штрихованою керамікою, городищ смоленського, верхньоокського та дяківського типу, звичайно, не зникло безслідно, але в мовному відношенні було асимільоване своїми південними сусідами, що стояли на більш високій стадії історичного розвитку.

I

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПЛЕМЕН У І ТИСЯЧОЛІТТІ н. е.

Дослідження археологічного матеріалу приводить до переконання, що меридіональному поділу слов'янських племен на західну та східну групи передував широтний поділ на північну та південну групи. В першій половині І тис. н. е. цей поділ виступає дуже яскраво, причому етнографічні відмінності знаходять своє обгрунтування в сфері соціально-економічних відносин: південна група племен в цей час показує більш високий ступінь соціально-економічного розвитку [78].

Цей факт знаходить своє пояснення в двох істотних моментах. По-перше, південна група слов'янських племен розвивалася в умовах лісостепової смуги — найбільш сприятливої з погляду хліборобства, що завжди було основною галуззю економіки давніх слов'ян (границя між обома групами племен простежується саме по межі між зонами лісостепу і лісу). По-друге, велике значення мали давні культурні та економічні зв'язки лісостепових племен з найдавнішими осередками цивілізації — Середземномор'ям, Малою Азією, Балканами. Ці два моменти забезпечили хліборобам лісостепу порівняно швидкий суспільний прогрес, а разом з тим — і більш високий ступінь загальнокультурного розвитку.

Епоха І тис. н. е. в історії Східної Європи була перехідною від первісно-общинної формації до феодалізму. Протягом неї відбувався процес остаточного розкладу родо-общинних відносин, зародження відносин класового суспільства, які поступово стають пануючими; нарешті — утворення перших феодальних держав як у слов'ян, так і в інших народів, що були їх сусідами. Протягом цього ж часу в основному склалася і сучасна етнографічна карта Східної Європи, тобто відбувався процес формування тих народів, які жили у Східній Європі на початку її писемної історії. Серед цих народів була і давньоруська народність — русь; —

отже формування її було безпосередньо пов'язане з епохою виникнення феодалізму у східних слов'ян і утворення Київської держави. Але останній процес протікав неоднаково в різних районах Східної Європи, особливо ж — у різних природно-географічних зонах.

ХЛІБОРОБСТВО

Основою слов'янської економіки завжди було землеробство, в першому тисячолітті нової ери різне на півночі та півдні.

Племена лісостепу вже в середині I тис. до н. е. знали орне хліборобство. Зокрема, Геродот серед племен осілої Скіфії називає скіфів-орачів, яких відрізняє від скіфів-хліборобів [Herod, IV, *с. 17*]. Отже, тут йдеться про ту частину племен, які знали рільництво на відміну від своїх сусідів з більш архаїчними формами господарства. В IV—II ст. до н. е. принаймні в деяких районах Східної Європи (наприклад, в Закарпатті) вживалася соха з залізним наконечником [56].

В першій половині I тис. н. е. у племен черняхівської культури залізне рало поширюється по всій лісостеповій смузі. Знахідки залізних наральників відомі в багатьох пунктах цієї території [78, *с. 30—33*]. Морфологічне вивчення їх дозволяє виділити дві категорії: частина з них являє собою конструктивну деталь звичайної сохи — знаряддя, здатного лише розпушувати землю; другий тип — широколезові лемеші, що були частиною плуга, у власному розумінні цього слова, пристосованого до перегортання землі. Такий плуг крім наральника, що був розташований горизонтально до руху знаряддя в процесі роботи і підрізав горизонтальний шар землі, мав і чересло, або плужний ніж, що був закріплений перед наральником і мав підрізати шар землі вертикально. Знахідки чересел теж не раз траплялися в пам'ятках черняхівської культури [78, *с. 36—38*].

Поява орного знаряддя з залізним наконечником, особливо — плуга, мало величезне значення для розвитку економіки східноєвропейських племен. Недарма Ф. Енгельс називає вищий ступінь варварства епохою залізного плуга, сокири та меча [1]. Повсюдне застосування плуга з залізним лемешем підносило продуктивність хліборобської праці, підвищувало якість обробки землі, звільняло частину робочих рук, а головне — дозволило піднімати степову цілину, перетворюючи її на лани і поля. Отже, недивно, що цей факт мав такий великий вплив на розвиток інших галузей виробництва.

Натомість у населення північної, лісової смуги Східної Європи в першій половині I тис. н. е. продовжувало зберігатися переважно вирубне землеробство. Значною мірою це обумовлювалося географічними

[1] Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1955, стор. 149.

умовами: в лісовій зоні вирубна система була єдиним способом засвоєння нових земель під посіви. Порівняно розріджене населення мало можливість неупорядкованого землекористування з перетворенням виснажених ділянок землі на ляда. Необроблювані масиви заростали досить швидко і через кілька років знову були готові для вирубки.

Археологічні матеріали дають підстави думати, що вирубне хліборобство як система панувало на півночі Східної Європи до середини I тис. н. е. В кожному випадку знахідки наральників більш раннього часу тут невідомі; їх місце займають сокири, що застосовувалися для підсіки. Найдавніші залізні наральники, знайдені в лісовій смузі, датуються VII—VIII ст. (знахідки в Старій Ладозі [360, *с. 40*], Шмиревому на Курщині [23, *табл. Ia, IIa*], Волинцевому на Сумщині [43, *с. 249*], на городищі Хотомель на Ровенщині [226, *с. 94—95*] та ін. Вони показують, що в другій половині I тис. н. е. населення Полісся теж переходить до орного хліборобства, засвоюючи до того ж його найбільш досконалі на той час форми.

Цікаво відзначити, що шмирівський та хотомельський наральники відносяться до типу широколезових, отже становлять конструктивну частину не сохи, а плуга. В кінці I тис. н. е. такі наральники у лісовій смузі набувають значного поширення; зокрема, вони характерні для пам'яток роменської культури, яка до недавнього часу вважалася відображенням дуже архаїчних форм суспільного життя. Отже, прогрес у галузі хліборобства, який намітився на рубежі н. е. на півдні Східної Європи, в другій половині першого тисячоліття нової ери стає набутком усього масиву давньослов'янських племен.

РЕМЕСЛО

Розвиток землеробства у східних слов'ян протягом I тис. н. е. визначав собою прогрес і інших галузей виробництва. В першу чергу це стосується ремесла і промислів. Суттєве підвищення продуктивності хліборобської праці, що мало в основі своїй технічний прогрес і приводило до вивільнення значної кількості робочих рук з сфери сільськогосподарського виробництва (оскільки тепер стан хліборобства дозволяв одержання такої кількості продукції, що набагато перевищувала потреби безпосереднього виробника), зробило можливим реалізацію другого суспільного поділу праці, тобто відокремлення ремесла від сільського господарства. Паралельно з розвитком хліборобства, тваринництва, різних форм збиральництва досить швидко розвиваються такі галузі промисловості як добування і обробка металу, гончарне виробництво, обробка дерева, шкіри, каменю, не говорячи вже про переробку сільськогосподарської продукції (прядіння, ткацтво, мукомольна справа, виноробство та ін.). Попит на продукти всіх тих галузей виробництва різко зростав у зв'язку з загальним зростанням суспільного багатства; вся ця діяльність вже не могла

здійснюватись в кожному конкретному господарстві; отже створюються передумови для початків ремісничого виробництва, розрахованого на обмін, тобто перших зачатків товарного виробництва.

ЗАЛІЗОРОБНА СПРАВА

Можна говорити про існування принаймні кількох галузей у населення лісостепу на початку н. е. Найважливішою серед них була залізоробна справа — добування і обробка заліза. В деяких районах лісостепової смуги ця галузь промисловості досягла надзвичайно високого для свого часу рівня. Зокрема, видатний металургійний центр в цей час існував у районі Свентокжиських гір у Польщі (Келецьке воєводство) [558; 560; 561; 608; 609; 610]. Масштаби виробництва тут були розраховані на збут у межах району в кілька сот кілометрів радіусом.

На території східнослов'янських земель залишки залізоробних майстерень у вигляді горнів і знахідок шматків залізного шлаку та криць виявлені в багатьох місцях [78, *с. 100—105*]. Розміри виробництва принаймні деяких з них явно свідчать про його товарний характер.

Великий асортимент залізних виробів, їх різноманітність та високий технічний рівень відбивають відповідно високий рівень ковальської справи того часу. Металографічні дослідження [603; 604; 605] показують, що давньослов'янським ковалям перших віків н. е. була добре відома сталь (в тому числі і тверда), причому існувало кілька способів її одержання. Високий рівень майстерності давньослов'янських ковалів змушує припускати, що характер поділу праці в сфері залізоробної справи теж мав суспільний характер, що добування заліза і ковальство становили дві окремі ремісничі спеціальності, в яких трудові процеси виконувалися різними особами [621, 75].

Що ж до металургійного району в Свентокжиських горах, то там, очевидно, треба говорити про спеціалізацію таких процесів як виготовлення вугілля, а особливо — добування руди, що здійснювалося, мабуть, значною мірою за рахунок експлуатації рабської робочої сили. Виявлені тут копальні, що являли собою гірничі виробки глибиною до 20 *м*, та залишки пристроїв для випалу деревного вугілля (так звані мілежі) [558] свідчать про це досить очевидно.

До недавнього часу був поширений погляд, за яким після короткочасного піднесення ремесла в першій половині I тис. н. е., в середині тисячоліття наступає його занепад. Зокрема, це уявлення поширювалося на залізоробну справу, підставою для чого була нібито незначна кількість металевих (насамперед — залізних виробів) у пам'ятках другої половини I тисячоліття. Тепер помилковість цього погляду стає очевидною.

Завдяки розкопкам останніх років пощастило виявити ряд пунктів з яскравими залишками залізоробної справи, які свідчать, що і в другій

половині I тис. н. е. ця галузь виробництва не тільки не зазнає деградації, а, навпаки, показує дальший розвиток і прогрес (пам'ятки Молдавії [526], Пастирське городище [71], а особливо — Солгутів на Південному Бузі [55]). Треба підкреслити, що і уявлення про відносно низький рівень залізоробної справи у населення лісової смуги був би неправильним. Ще у довоєнні роки білоруські археологи показали значний розвиток цього виробництва у Верхній Наддніпрянщині, зокрема — в другій половині I тис. н. е. [271]. Так само не підтвердилася і думка про бідність роменської культури залізом: нові розкопки (Новотроїцьке городище [245]) показали, що пам'ятки лісового Лівобережжя IX—X ст. не бідніші залізом, ніж пам'ятки інших районів Східної Європи, а технічний рівень властивих для них залізних виробів, зрештою, є цілком подібним.

ГОНЧАРСТВО

Добування і обробка заліза завжди відігравали особливу роль у загальному процесі виробництва, оскільки завдяки їх успіхам ставало можливим технічне оснащення майже всіх інших галузей господарства (переважна більшість найважливіших знарядь були залізними). Але і ці інші галузі ремесла відігравали свою роль у розвитку всієї системи виробництва стародавніх слов'ян.

Високого рівня у першій половині I тис. н. е., зокрема, досягає гончарство. Визначною подією щодо цього було поширення по всій лісостеповій смузі посуду, виготовленого на гончарному крузі. Гончарний круг є надійним показником відокремлення гончарства у самостійну галузь ремесла; застосування його має сенс лише при умові масового виробництва посуду, розрахованого на широкий збут,— заводити круг для того, щоб протягом року виготовити десяток посудин для власного вжитку, немає рації. Отже, поширення гончарного посуду у населення лісостепу свідчить, що виробництво кераміки тут уже в II ст. н. е. являло собою окрему галузь ремесла і призначалося для ринку; в лісовій смузі в цей час продовжувало існувати лише хатнє виробництво посуду, а єдиним видом гончарної продукції була кераміка, ліплена вільноруч.

Про високий рівень гончарного виробництва, що процвітало у черняхівських племен, свідчать залишки багатьох майстерень по виготовленню гончарного посуду, виявлені і досліджені в багатьох пунктах по всій території поширення культури [78, *с. 123—126*]. Оцінка масштабів виробництва (кожна обпалювальна піч пропускала близько сотні посудин за один раз, а деякі майстерні мали по кілька печей) свідчить, що воно, безумовно, було розраховане на широкий збут [78; 523; 525].

Яскравий розвиток гончарства черняхівської культури деякі дослідники вважають чимось незвичайним, особливо — при порівнянні високоякісного, художньо оформленого посуду черняхівського типу із значно

грубішим слов'янським посудом ранньосередньовічної доби. Справа ускладнюється ще й тенденцією вважати (незалежно від повної відсутності підстав), що для слов'янської культури VI—VII ст. н. е. характерний тільки ліплений посуд, отже, що після короткочасного розквіту гончарного ремесла в черняхівську добу наступає його глибокий занепад.

Тепер хибність цієї гіпотези стає очевидною, оскільки всі більш-менш надійні комплекси, відомі у лісостепу (тобто на тій території, де була поширена черняхівська культура), датовані другою половиною I тис. н. е., дають гончарний посуд (правда, іноді у невеликій кількості). Чисто ліплені керамічні комплекси зустрічаються тільки за межами черняхівської культури — в зоні лісу або в маргінальних районах, де завжди можливі зміщення населення. В наступних розділах, розглядаючи зібраний за останній час фактичний матеріал, спробуємо реконструювати реальну картину змін, які справді мали місце у розподілі культурно-історичних типів у післячерняхівський період. Тепер для нас важливо відзначити тільки те, що в зоні лісостепу гончарний посуд існував протягом усього I тис. н. е., і говорити про занепад керамічного виробництва (тим більше — про перерву його безпосередньої традиції) не доводиться.

ТОКАРНА СПРАВА

Але поза сумнівом залишається інше: різке зменшення питомої ваги керамічного виробництва в середині I тис. у зв'язку з винайденням токарного верстата і появою дерев'яного столового посуду. Це була нова форма виробництва, невідома в попередню добу, яка знаменувала собою дальший технічний прогрес.

Дослідника, хоч трохи знайомого з матеріалами другої половини I тис. н. е., вражає одна безсумнівна обставина: відсутність серед керамічного комплексу VII ст. і пізніше (аж до часів Київської Русі включно) таких керамічних форм, як миски, чашки, кубки, тарілки, глеки тощо, одним словом — столового посуду. Вся кераміка того часу представлена виключно горщиками, та хіба ще корчагами (тарою для зберігання продуктів). Цей факт пояснюється не якимись змінами в побуті населення, що нібито зробили столовий посуд непотрібним, а тим, що вказані форми перейшли в інший матеріал — дерево. Дерев'яний посуд був дешевшим і зручнішим у вжитку (не бився), тому на перших порах зразу ж витіснив глиняний — там, де це було можливо (горщики, що призначалися для варіння їжі, звичайно, не могли бути дерев'яними: дерево не витримує дії вогню).

Це не могло не вплинути на стан керамічного виробництва і не обумовити деяке його згортання (але не занепад). Отже, різке зменшення (зрештою дуже короткочасне) проценту гончарного посуду в пам'ятках

другої половини VI — на початку VII ст., зафіксоване такими пам'ятками як Дахнівка, Черепин, Стецівка, Луг II та ін. [99; 355; 344; 46], здається цілком закономірним і в кожному випадку не означає технічного, а тим більше економічного регресу.

Зразу після свого виникнення токарна справа — виготовлення точеного дерев'яного посуду — охопила всю східнослов'янську територію: для пам'яток лісової смуги так само характерна відсутність глиняного столового посуду (зокрема мисок), як і для зони лісостепу. Саме в цей час починається загальна нівеляція культурного розвитку усіх східнослов'янських племен, що була однією з сторін процесу формування Русі.

Дерев'яний посуд, як правило, не зберігається в землі, тому, на жаль, ми позбавлені можливості докладно судити про характер його в другій половині I тис. н. е. Але в деяких пам'ятках Київської Русі особливі умови залягання культурних шарів сприяли порівняно хорошому зберіганню дерева. Зокрема, розкопки в Новгороді дали велику колекцію дерев'яних виробів, серед яких певне місце належить точеному дерев'яному посуду. Переважна більшість цього посуду зберігає характерні черняхівські і античні форми, навіть у дрібних деталях (кільцева ніжка, характерний перелам бочка, наявність орнаментальних валиків-пружків тощо) [203, *с. 10—13*]. Збереження традиції протягом майже тисячоліття дозволяє припускати, що дерев'яний посуд VII—IX ст. був цілком подібний до столової кераміки черняхівського типу.

ЮВЕЛІРНЕ РЕМЕСЛО

Ще однією галуззю ремесла, яка досягла особливого розквіту в середині I тис. н. е., було ювелірне виробництво. Цей момент здається дуже важливим. Перша половина I тис. н. е. відзначається порівняно скромним розвитком ювелірного ремесла; натомість бурхливе піднесення починається близько VI—VII ст. (відомі виїмчасті емалі, так званий комплекс пальчастих фібул); в цей час набувають поширення різноманітні, часом дуже складні, технічні прийоми (чернь, зернь, філігрань, інкрустація, різні види позолоти і т. д.).

Уважне дослідження матеріалу (зокрема скарбів) дозволяє вважати, що в цей час відбувається певна диференціація ювелірного виробництва: з одного боку, з'являються серії дорогоцінних художніх речей, виготовлених із золота або високопробного срібла за допомогою складних технічних прийомів, і з другого — своєрідний «ширвжиток» — масові серії предметів з нещирого срібла чи бронзи, виготовлені найпростішими способами (виливання за восковою моделлю, штамповка тощо) [98].

Ювелірна справа являє специфічну галузь ремесла, що безпосередньо залежить від загального стану суспільства. Вона покликана задо-

вольняти не стільки господарчі, скільки естетичні потреби споживача; отже, не можна уявити собі її блискучого розвитку в умовах загального занепаду суспільства. Яскравий розквіт ювелірного ремесла в VI—VII ст. є переконливим свідченням того, що населення Східної Європи (зокрема, в Середній Наддніпрянщині, де сконцентровані найбільш виразні і видатні знахідки [367]) в післячерняхівський період аж ніяк не переживало занепаду господарського життя. Щодо цього матеріали ювелірного ремесла прекрасно доповнюють загальну картину.

ІНШІ ГАЛУЗІ РЕМЕСЛА

Можливо, крім згаданих галузей ремесла, були ще й інші, які теж почали виділятися в самостійні розділи виробництва. Зокрема, є підстави говорити про виділення ще в першій половині І тис. н. е. таких видів виробництва, як мукомельна справа (на це, ніби, вказують залишки млинів, виявлені в ряді пунктів [78, *с. 79—81*]), виготовлення кам'яних жорен, склоробне виробництво, продукція виїмчастих емалей, кістяних гребінців тощо. В другій половині І тис. список ремісничих спеціальностей повинен був збільшитися. Як відомо, в епоху Київської Русі існувало кілька десятків відособлених видів ремесла.

Але поряд з тим значна частина виробництв продовжувала зберігати хатній характер. Свідченням цього є, зокрема, ліплений посуд, що незмінно трапляється при розкопках будь-якого комплексу І тис.— як в лісовій, так і в лісостеповій смузі. З цього випливає, що навіть розквіт ремісничого виробництва кераміки, характерний для черняхівської культури, не міг повністю витіснити домашнє виробництво глиняного посуду. Так само хатній характер зберігала обробка дерева, кістки, каменю (за винятком окремих категорій речей, як-от жорен), прядіння, ткацтво, будівельна справа тощо.

ТОРГІВЛЯ ТА ГРОШІ

Початок другого великого поділу праці — відокремлення ремесла від сільського господарства—обумовив виникнення більш-менш постійної внутрішньої торгівлі, яка дуже скоро набирає характеру грошового обміну. Пам'яткою її є величезна кількість римських монет, знайдених на території лісостепової смуги [93]. Нині відомо понад тисячу знахідок (в тому числі близько 140 скарбів), територія поширення яких досить точно збігається з територією черняхівської культури; особливо ясно це видно вздовж північної границі, яка повністю збігається з границею між зонами лісу і лісостепу. Для лісової смуги знахідки римських монет не характерні, вони трапляються дуже рідко та спорадично: там процес відокремлення ремесла від сільського господарства і виникнення постійної торгівлі затримався до кінця тисячоліття.

Вивчення хронології монетних знахідок вказує, що приплив римських монет на територію Східної Європи відбувався переважно протягом II ст.; на початку III ст. він різко скорочується, а у V ст. припиняється зовсім. Однак, це аж ніяк не означає скорочення грошової внутрішньої торгівлі в III—V чи в наступні століття. Навпаки, римський денарій II ст. ще довго обертався у черняхівських племен, про що свідчать неодноразові знахідки скарбів, які складалися з кількох сотень, а то й тисяч монет I—II ст., але крім того мали монети або речі IV, V і навіть VI ст. [93; 78, *с. 259—261*]. Отже, поширене в літературі уявлення про VI—VII ст., як про період безгрошів'я, чи безмонетний період [143, *с. 75; 409*] має умовне значення: йдеться не про відсутність монети в обігу взагалі, а тільки про тимчасове припинення надходження нових мас монетного металу.

Як показали дослідження В. Л. Яніна [554, *с. 190—202*], грошововагова система Київської Русі має в основі римську систему денарія; отже, є всі підстави твердити, що сформувалася вона саме в першій половині I тис. н. е. Припинення в III—V ст. припливу нових монет обумовило появу десь у VI—VII ст. срібних злитків-гривен, що первісно поєднували в собі функцію прикраси (звідси самий термін «гривна») з грошовими функціями.

Новий масовий приплив іноземної монети (цього разу — арабської) на територію Східної Європи розпочався в VIII—IX ст., але захопив уже не тільки лісостеповий південь, а й лісову північ, де зосереджена навіть переважна більшість знахідок. Це, очевидно, слід розглядати як свідчення вирівнювання запасів грошового металу в різних районах утворюваної Русі, і тим самим — її економічної нівеляції.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

Розвиток виробництва обумовлював і еволюцію соціальної структури східноєвропейських племен протягом I тис. н. е. В середовищі населення черняхівської культури вже в першій половині тисячоліття помітне значне майнове розшарування. Про це свідчать такі явища, як різниця в цінності погребального інвентаря у кладовищах черняхівського типу; значна кількість і великі розміри скарбів римських монет (деякі з них налічували по кілька тисяч екземплярів), знахідки ключів від хатніх запорів та інші факти, що відбивають розвиток інституту приватної власності. Особливо яскраві свідчення майнової диференціації припадають на другу половину I тис. н. е. Маємо на увазі величезні скарби дорогоцінних речей типу Перещепинського [66], Заліського [555], Глодоського [426], Вознесенського [148], Келегейського [523] [1].

[1] Частина дослідників вважає ці знахідки не скарбами у власному розумінні цього слова, а багатими похованнями, що належать представникам суспільної верхівки («варварським князям») [206].

Природа багатств, що виступають перед нами у вигляді скарбів і які треба було оберігати за допомогою ключів і запорів,— криється в сфері виробництва; розглядати їх, як наслідок лише воєнно-політичної діяльності місцевих племен, неможливо.

Характер поселень черняхівської культури, що складаються з певної кількості індивідуальних домогосподарств, безперечно свідчить, що на зміну колективному господарству тут прийшло господарство приватне, основане на індивідуальному землекористуванні, хоч, очевидно, і при умові збереження общинної власності на землю з більш-менш періодичним перерозподілом орної землі (правда, є певні дані, що принаймні в деяких випадках цих перерозподілів практично не дотримувалися [78, *с. 272—279*]). При такій формі земельних відносин весь продукт сільськогосподарської праці становив уже приватну власність і, отже, міг бути джерелом особистого збагачення. Оскільки рівень техніки виробництва в той час дозволяв одержувати більш-менш гарантований додатковий продукт, останній міг бути об'єктом нагромадження (виявом цього процесу і є клади монет чи дорогоцінних речей). Воєнні експедиції, що супроводжувалися захопленням здобичі, контрибуціями і т. п. явищами, лише поглиблювали цей, по суті внутрішній процес майнової (а згодом і соціальної) диференціації суспільства.

Можливість одержання гарантованого додаткового продукту була головною передумовою початку експлуатації людини людиною — у формі примітивного рабовласництва. Що застосування рабської праці у племен черняхівської культури повинно було набрати значного розмаху — в літературі відмічалося неодноразово [369; 556, *с. 13;* 576, *с. 114;* 579, *с. 59;* 592, *с. 202—203*]. До цієї думки приводить оцінка масштабів виробництва в окремих ремісничих осередках. Дехто з дослідників (Б. О. Рибаков [369]) вважають можливим говорити навіть про рабовласницький уклад у черняхівську епоху. Але в кожному випадку маємо досить численні і переконливі повідомлення джерел VI—VII ст. про захоплення слов'янами (антами і склавінами, тобто, в нашому уявленні, саме носіями черняхівської культури) величезної кількості полонених під час Балканських війн, з метою перетворення цих полонених у рабів. За даними Прокопія (Proc., Anec., XVIII, 17), кількість військовополонених, захоплених слов'янами, становила сотні тисяч осіб. Отже, в середині I тис. н. е. розвиток рабовласницьких відносин у східних слов'ян — поза сумнівом.

Але, незважаючи на це, рабовласницька формація у слов'ян і взагалі в Східній Європі не розвинулася; замість того вони від первіснообщинного ладу перейшли безпосередньо до феодалізму. Причини цього надто складні, щоб спеціально зупинятися на них тепер. Відзначимо лише, що процес цей був цілком закономірним і визначався станом розвитку продуктивних сил східнослов'янського суспільства, який перейшов уже ту межу, коли формування рабовласництва могло мати місце.

Зовсім іншою була картина соціального розвитку у племен лісової смуги в першій половині I тис. н. е. Тут панування вирубної системи хліборобства обумовлювало відповідні архаїчні форми суспільної організації. Вирубне хліборобство надто трудомістке і тому вимагає колективних форм праці; колективний характер виробничого процесу забезпечував більш тривале збереження колективних форм привласнення.

Поселення, які останнім часом досить грунтовно досліджуються у Верхній Наддніпрянщині (городища Білорусі [300], городища Смоленського типу [496; 498] та ін.), пам'ятки, відомі в басейні верхньої Оки та Волги (городище Березняки [501, *с. 51—68*] і подібні до них матеріали), показують повне панування родо-общинного ладу з колективними методами господарства. Майнове розшарування тут ще не проявилося.

Перелам наступає пізніше, в другій половині I тис. н. е., коли загальний процес формування феодальних відносин охоплює всю територію утворюваної Русі як на півдні, так і на півночі. Відображенням цього процесу є, зокрема, нижні шари найдавніших міст — Старої Ладоги, Пскова та ін. [360; 469; 470], де процес руйнування старих общинних порядків відображений досить реально. Але зауважимо, що особливості ландшафту обумовили своєрідний характер перебігу цього процесу; вирубне хліборобство тут, як засіб засвоєння нових площ під оранку, зберігалося ще протягом багатьох століть, виступаючи поряд з рільництвом, сприяючи тим самим збереженню в суспільному житті місцевого населення тих або інших архаїчних рис [168, *с. 105—113*].

ПОЧАТОК ФЕОДАЛІЗМУ

Період VI—VII ст. в історії східних слов'ян радянська історіографія визначає як «напівфеодальний-напівпатріархальний» [145, *с: 533*]. Цим підкреслюється, що саме на цей час припадає початок особливо інтенсивного розвитку феодальних відносин. Нам вже не раз доводилося підкреслювати, що певні зародки майбутніх феодальних стосунків простежуються в так званий антський період [76; 78, *с. 292—294*], хоч само собою зрозуміло, в той час вони ще не були і не могли визначати всю систему суспільної організації.

Процес формування давньоруського феодалізму охоплює майже всю другу половину I тис. н. е. і на IX ст. завершується утворенням феодального базису і виникненням давньоруської держави як політичної надбудови над цим базисом. Тут бачимо завершення нової форми політичної організації суспільства, попередником якої було велике міжплемінне об'єднання, відоме в середині I тис. н. е. як Антський союз племен.

В цей же час складається і сама Русь, що була етнічним субстратом, на якому виростав і давньоруський феодалізм і Київська держава, процес формування якої є предметом нашої уваги.

2

ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ н. е.

Процес поступової етнічної консолідації східної частини слов'янських племен розпочався в першій половині І тис. н. е. Територія Русі, як відомо, охоплювала лісостепові райони Наддніпрянщини, Побужжя, Наддністрянщини, Подоння та лісові простори Верхньої Наддніпрянщини, верхів'я Західної Двіни, Німана, Оки та Волги, а також — басейн озера Ільмень. На початку нової ери ця територія була зайнята різними археологічними виявами, що мали різне походження і, відповідно, різну етнічну приналежність. Однак всі вони можуть бути укладені в певну систему, оскільки виразно поділяються на кілька основних груп.

ЧЕРНЯХІВСЬКА ГРУПА ПЛЕМЕН

Південну частину окресленої території займали племена черняхівської культури, що являє собою одне з найвидатніших явищ в археології Східної Європи. Вигідне географічне положення та давні зв'язки — економічні та культурні — з античним світом забезпечили цим племенам порівняно високий ступінь розвитку усіх сторін суспільного життя.

Територія черняхівської культури в основному збігалася з лісостеповою смугою і охоплювала Середню Наддніпрянщину, південну (лісостепову) Волинь, Побужжя, Наддністрянщину, Північне Прикарпаття. На заході область її поширення не обмежувалася Східною Європою і займала значні райони Центральної Європи: південну Польщу аж до Сілезії включно, східні райони Словаччини, частину сучасної Румунії і т. д.

Визначення детальних границь черняхівської культури становить певні труднощі у зв'язку з невиробленістю критеріїв, на підставі яких можна було б відмежувати пам'ятки власне черняхівського типу від пам'яток інших культурних виявів, в тому чи іншому відношенні схожих

з черняхівською культурою. Крім того, культурно-історичні кордони в давні часи не були стабільними і часто змінювалися досить істотно.

Найкраще визначається північна межа черняхівської культури, яка дуже точно співпадає з межею між лісостеповою та лісовою смугами. Вона проходить по лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Ровно — Житомир, пересікаючи Дніпро на південь від Києва. Південна границя, очевидно, також в основному не виходить за межу лісостепу і розташована по лінії від пониззя Дністра через Первомайськ — Кіровоград — Кременчук; але тут необхідно мати на увазі дві обставини. По-перше, наявність у Північному Причорномор'ї в першій половині I тис. н. е. городищ низового Дніпра (Козацьке, Любимівське та ін.) та поселень типу Берислава, Дудчан, Киселова, для яких в тій чи іншій мірі характерна сіроглиняна гончарна кераміка, подібна до черняхівської [1]. По-друге, протягом тривалого часу існування черняхівської культури її племена проявляли тенденцію до розселення, в тому числі і на південь у напрямку до Північного Причорномор'я. Внаслідок цього пам'ятки черняхівського типу вздовж течії великих річок (і перш за все — самого Дніпра) виходять за межі лісостепової смуги і з'являються далеко на півдні. Зокрема, необхідно відзначити компактну групу пам'яток, досліджених в області Дніпрового Надпоріжжя [74], в районі Нікополя [417; 419], в районі між Кременчуком та Дніпродзержинськом [2], а також — у Північному Причорномор'ї [413; 539].

Аналогічні умови існують і в області Дніпровського Лівобережжя, де пам'ятки черняхівського типу, безумовно, існують, але розташовуються надто нерівномірно, окремими острівцями чи групами, іноді заходячи дуже далеко (аж до Курського Полісся [423]) і безпосередньо стикаючись з пам'ятками сарматського типу, з якими мають чимало спільного (катакомбні поховання в Кантемирівці, Нещеретовому, Мечебелові, Сватовій Лучці, Воронцівці та ін.) [385; 241; 242; 258; 259]. Тому питання про східні межі розселення черняхівських племен поки що вимагає додаткової розробки.

У зв'язку із сказаним випливає постановка важливого питання про необхідність строго розрізняти територію формування черняхівської культури від території її поширення [3]. Необхідність такої постановки питання визначається саме тим, що протягом періоду існування культури відбувалося розселення частини її носіїв, що і знаходить свій вираз у поступовому розширенні території, зайнятої її пам'ятками. Зокрема, можна вважати, що такими новозаселеними районами були райони Над-

---

[1] Кераміка була підставою для зарахування цих пам'яток до черняхівської культури (С. В. Коршенко).

[2] Матеріали Дніпродзержинської експедиції ІА АН УРСР (не опубл.).

[3] Це питання вперше було поставлене Г. Б. Федоровим на нараді, присвяченій вивченню черняхівської культури, у травні 1957 р. у м. Києві.

поріжжя, Нижньої Наддніпрянщини, Трансільванії, Подунав'я, а також, очевидно, і Дніпровського Лівобережжя. Складність проблеми полягає в тому, що розселення це здійснювалося не у вакуумі, і осідаючи на нових землях, черняхівські переселенці стикалися з місцевим населенням, так чи інакше змішуючись з ним; отже процес розширення території черняхівської культури необхідно супроводжувався культурним і етнічним схрещенням та асиміляцією, наслідком якої було, з одного боку, засвоєння тубільними племенами деяких елементів черняхівського типу, а з другого — зворотний вплив місцевих традицій на культуру переселенців.

Час існування черняхівської культури припадає на першу половину I тис. н. е. В. В. Хвойка датував відкриті ним пам'ятки періодом II—V ст. н. е., але в той же час припускав можливість та ймовірність існування культури і пізніше, десь в середині I тис. н. е. [537, *с. 186*]. Визначення верхньої хронологічної межі культури і тепер викликає розбіжності в думках. Автору не раз вже доводилося висловлюватися з приводу цього питання [76; 77; 80; 86; 90; 97]. Переконання, що черняхівська культура не загинула на рубежі IV—V ст., а продовжувала існувати і пізніше, грунтується не тільки на факті відсутності будь-яких матеріалів, що підтвердили б раптове зникнення кількамільйонного населення з стійкими і усталеними формами осілого життя, з глибокими культурно-історичними традиціями; не тільки неспроможністю дослідників, які дотримуються протилежної точки зору, хоч скільки-небудь правдоподібно пояснити таку метаморфозу, а й прямими археологічними фактами, що засвідчують наявність пам'яток черняхівського типу в VI — на початку VII ст. [1]

У своїх статтях, опублікованих раніше, мені вже доводилося вказувати на пам'ятки (їх число досягає трьох десятків), датовані пізнім часом (Ромашки, Ягнятин, Росава, Лука-Врублівецька, Городниця, Жабинці, Псарі, Мишин, Заміське та ін.). Кількість таких пам'яток невпинно збільшується, підтверджуючи закономірність явища.

Так, у 1959 р. було проведено розкопки поселення в с. Черепин (Черкаська обл.), яке характеризується типовим пізньочерняхівським матеріалом і датується візантійською монетою імператора Маврикія

---

[1] Останнім часом в літературі з'явилося кілька статей, присвячених питанню хронології черняхівської культури, автори яких намагаються спростувати думку про пізнє її датування [45; 382]. Ці статті, на превеликий жаль, відзначаються методичною безпорадністю і поганим знанням матеріалу; наукова аргументація в них підмінена голослівними деклараціями, і запереченнями; фактично автори їх не спромоглися спростувати жодного з аргументів, проти яких вони виступають. Не можемо докладно спинятися на змісті цих виступів, бо питання про верхню хронологічну межу черняхівської культури (як воно стоїть у сучасній науці) вимагає спеціального докладного висвітлення, що повинно бути темою окремої праці. Відзначимо лише, що дальше нагромадження фактичного матеріалу йде не на користь критиків.

(582—602 рр.), досить потертою і з пробитою діркою для привішування. Знахідка засвідчує існування поселення щонайменше на початку VII ст. [99].

В тому ж році при розкопках типово черняхівського поселення в с. Максимівка (Полтавська обл.) було знайдено два срібні браслети з потовщеними кінцями, добре датовані VI—VII ст. [281, *с. 37*]. У 1960 р. в одному з поховань могильника черняхівської культури в с. Компанійці (Полтавська обл.) [1] виявлено дві бронзові фібули, дуже точні аналогії яких датуються V—VI ст. [17, *с. 94*]. У 1960—1963 рр. провадилися широкі розкопки черняхівського поселення в с. Журівка (Черкаська обл.), в результаті яких знайдено великий речовий матеріал, в тому числі — речі VI—VII ст. (зооморфна фібула, декоративні бляшки і предмети поясного набору аварського типу тощо) [424, *с. 11—12*]. На поселенні на острові Митківському біля с. Скибинці (Вінницька обл.) на Південному Бузі знайдено поряд з типовим ліпленим посудом середини I тис. н. е. матеріал черняхівського типу і ряд речей VI—VII ст. (зооморфну бляшку мартинівського типу, бронзовий браслет з потовщеними кінцями [532, 534]). Черняхівська кераміка є і на інших поселеннях середини I тис. н. е. на Південному Бузі (Семенки, Кисляк та ін.) [534, *с. 340—342*]. Ретельне дослідження матеріалу Косанівського могильника, здійснене Н. М. Кравченко [2], показало, що з загальної кількості 18 датованих поховань тільки половина укладається в рамки до рубежа IV—V ст., а решта є більш пізніми. Три поховання на підставі знахідок речей поясного набору «аварського» типу напевно датуються VI—VII ст. н. е.

Ці знахідки останніх років безумовно повністю підтверджують справедливість тези про переживання традиції черняхівської культури після рубежу IV—V століть.

ЛОКАЛЬНІ ВАРІАНТИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Масштаб черняхівської культури змушує ставити питання про її структуру, бо цілком очевидно, що такий культурно-історичний масив з величезною територією не міг бути абсолютно єдиним і елементарним. Завдання, отже, полягає у виділенні всередині культури ряду локальних варіантів, яким повинні відповідати певні племінні групи. Треба сказати, що завдання це ще дуже далеке від остаточного розв'язання. Справа в тому, що пам'ятки черняхівської культури на всій території їх поширення виявляють надзвичайну типологічну монолітність.

Втім, дещо в цьому напрямку вже зроблено. Роботами М. Ю. Смішка, Е. О. Симоновича, М. О. Тиханової виділений верхньодністровський

[1] Розкопки Є. В. Махно (не опубл.).

[2] Н. М. Кравченко, Косановский могильник как источник для изучения истории населения Побужья в первой половине I тыс. н. э. (рукопись кандидатской диссертации).

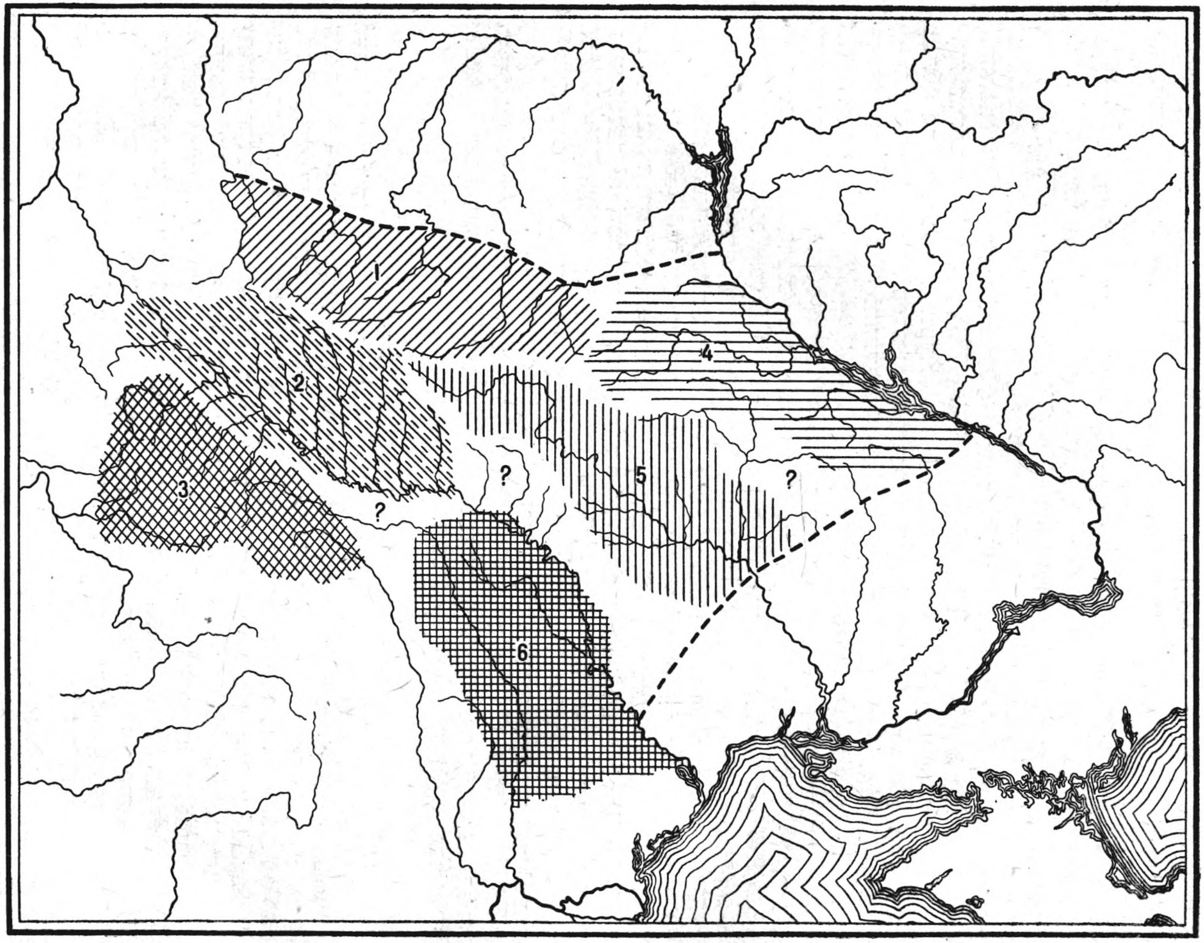

Локальні варіанти черняхівської культури

1 — волинський, *2* — верхньодністровський, *3* — карпатський, *4* — середньодніпровський, *5* — побузький, *6* — молдавський.

варіант черняхівської культури [439; 420; 482, *с. 178—186*]. Той же М. Ю. Смішко показав своєрідність пам'яток Прикарпаття (так звані підкарпатські кургани) [438; 441], які становлять особливу групу середньоєвропейських старожитностей [1]. Г. Б. Федоров і Е. А. Рікман вважають можливим говорити про особливості молдавської групи пам'яток [526; 527; 530; 380]. М. Ю. Смішко, М. Ю. Брайчевський, І. І. Винокур, М. О. Тиханова, Ю. В. Кухаренко виділяють волинський варіант культури полів поховань [440; 94; 117, 118; 482, *с. 190—192;* 216]. Є. В. Махно, М. О. Тиханова та інші дослідники відзначають деякі локальні риси середньодніпровської групи пам'яток [282; 482, *с. 170—174*]. Нарешті, Е. О. Симоновичем у свій час було заявлено про існування ще одного — вінницько-бузького варіанта нашої культури, що займає басейн Південного Бугу [420, *с. 113*].

Значний інтерес викликає робота М. О. Тиханової [482], в якій виділені такі варіанти черняхівської культури: середньодніпровський, волинський, дністровський, надпорізький і трансільванський. Ця робота як у своїх досягненнях, так і в недоліках дуже характерна і адекватно відбиває труднощі, які стоять перед дослідником даної проблеми — відсутність надійних підстав для окреслення того чи іншого варіанта. Зокрема, серйозні сумніви викликають два останні варіанти, бо як у Трансільванії, так і в Надпоріжжі пам'ятки черняхівського типу є наслідком просування сюди частини племен з інших територій і, отже, являють собою сколки тих локальних груп, за рахунок яких здійснювалося розселення. Але в цілому спроба М. О. Тиханової заслуговує на серйозну увагу, незважаючи на те, що автор продемонструвала скоріше дивовижну монолітність черняхівської культури, ніж її розчленованість на структурні елементи.

Певне значення мають демографічні моменти, зокрема, територіальне розміщення пам'яток черняхівського типу. В межах України та Молдавії вони розташовуються досить нерівномірно, кількома групами або скупченнями. Виразно виділяються, зокрема, такі ареали: а) Середня Наддніпрянщина, б) Побужжя, в) Середня Наддністрянщина, г) дві групи на Волині, д) Молдавія, е) Прикарпаття [281, *карта;* 526, *табл. 10;* 438, *карта 1*]. Дві волинські групи, мабуть, становлять одну, бо між ними знаходиться північна частина Хмельницької області, археологічно слабо обстежена.

Картина, відображена картою, очевидно, є не випадковою і відбиває етнічну структуру суспільства, яке залишило пам'ятки черняхівського типу. Скупчення знахідок показують більш залюднені райони, зайняті певними племенними групами (їх, як бачимо, шість), а маргінальні землі між ними справді відзначаються меншою густотою заселення.

[1] Частина дослідників взагалі не вважає ці пам'ятки черняхівською культурою [438; 288].

Основні труднощі, що виникають при будь-якій спробі виділити територіальні групи пам'яток черняхівського типу, полягають у виборі критеріїв для розчленування культури. Такі критерії логічно повинні існувати. Одним з них, очевидно, буде ліплений посуд, який останнім часом став об'єктом спеціального дослідження Г. Ф. Нікітіної [312]. На жаль, дослідниця надто мало приділила уваги проблемі територіальних визначень.

Як відомо, керамічний комплекс черняхівської культури здебільшого визначається високоякісною гончарною сіроглиняною керамікою вишуканих форм, що мають на всій території поширення культури дивовижну єдність. Пояснити останню можна тільки масовим, ремісничим характером виготовлення цього посуду. Навпаки, ліплений посуд, що тією чи іншою мірою супроводить всякий комплекс черняхівського типу, являє значну різноманітність територіальних виявів, причому (і це слід підкреслити) відбиває традиції, що своїм корінням заглиблюються у більш давній час.

Важливим критерієм для територіального розчленування археологічного матеріалу визнається також обряд поховань. Загалом погребальні звичаї черняхівських племен теж відзначаються витриманістю і єдністю (біритуалізм черняхівських полів поховань, що виступає в кількох досить усталених формах). На жаль, у різних районах поширення культури обряд поховань вивчений дуже нерівномірно.

Треба підкреслити, що й погребальні звичаї належать до числа найконсервативніших сторін культури і тому найкраще відбивають давні традиції. Складність його, притаманна черняхівській культурі, є реальним відображенням складності процесу формування культури, в створенні якої брали участь різні етнічні групи. Отже, ті локальні особливості, які виявляються в окремих районах, безпосередньо відбивають той очевидний факт, що територіальні варіанти культури є реліктом етнічної складності в минулому, і тим самим демонструють внесок різних племінних груп у новостворену культуру.

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ВАРІАНТ

Найкраще з усіх виділяється прикарпатська група пам'яток. Як вже відзначалося, більшість дослідників (М. Ю. Смішко, Є. В. Махно та ін.) взагалі відмовляються розглядати його як безпосередню частину черняхівського масиву, вважаючи підкарпатські кургани окремою локальною культурою III—IV ст. [438; 441; 288]. Підставою для цього є своєрідний обряд поховань, притаманний даній групі пам'яток, досі, як не дивно, відомий виключно на підставі кладовищ.

Тут звичайні плоскі кладовища, характерні для основної території черняхівської культури, взагалі невідомі; поховання (принаймні, досліде

джені шляхом розкопок)[1] обов'язково супроводжуються невисокими курганними насипами. Обряд — виключно тілоспалення у трьох основних варіантах: 1) з вміщенням праху спаленого небіжчика в урну, 2) з вміщенням праху в ямку; 3) з насипанням кургана безпосередньо над кострищем. Зазначимо, що для класичних могильників черняхівської культури тілоспалення на місці поховання взагалі не властиве.

Так само характерною виявляється і прикарпатська кераміка, ліплена вільноруч, яка в інших районах лісостепу не має навіть приблизних аналогій. Вона відзначається порівняно значною різноманітністю форм. Це — досить великі витягнуті горщики чи банки, іноді — з досить розчленованим профілем; біконічні, часто з відігнутим назовні вінцем. Діаметр вінця іноді виявляється меншим, аніж діаметр денця. Виготовлення — недбале, глина оброблена погано, слабка, зате поверхня загладжена. Колір черепка коливається досить помітно (сірий, червоний, жовтий, коричневий і т. п.). Специфічний орнамент у вигляді рельєфних валиків по шийці або плечиках, наліпних дужок, пиптів, ямок, насічки, прокресленої зигзагоподібної лінії тощо. Характерні також лійчасті та конічні кубки, або плошки, що являють пережиток більш давніх традицій.

Слід відзначити, що в Прикарпатті і гончарний посуд, при всій незаперечній близькості до загальночерняхівського, має деякі особливості. Тут маємо, зокрема, кераміку, виготовлену з дуже слабкої, маркої глини (такий посуд нехарактерний для рівнинних районів). Крім того, є деякі відмінності і в формах: вази на високих ніжках, іноді — фігурних підставках, що нагадують аналогічні липицькі типи, дворучні глеки з широко розхиленим вінцем, глибокі вази (в тому числі — тривухі), що являють своєрідний варіант черняхівських ваз, і т. п.

ВЕРХНЬОДНІСТРОВСЬКИЙ ВАРІАНТ

Другий варіант становлять пам'ятки Наддністрянщини у верхній і частково середній течії Дністра. Спеціальну увагу ліпленому посуду Наддністрянщини приділив В. Д. Баран [30]. Він вважає особливо характерними для цієї області ліплені горщики грубого виробу, що своєю формою нагадують гончарні; горщики з широко розхиленими вінцями, дуже близькі до кераміки так званого празького типу, а також — конічні та лійчасті мисочки липицького типу.

Характерним типом наддністрянського ліпленого посуду є невеликі товстостінні горщикоподібні або баночні посудини, виготовлені з грубої глини з домішкою піску, сірого або коричневого кольору. Вони мають

---

[1] Це застереження необхідне у зв'язку з тим, що кургани, які мають наземні ознаки, в першу чергу привертали увагу дослідників.

прямі або злегка розхилені вінця і поверхню, суцільно оброблену ямками, утвореними або відбитками палички або просто пальцевими вм'ятинами. Така кераміка траплялася в ряді пам'яток Наддністрянщини (Лука-Врублівецька, Залісся, Скоморохи, Іванківці та ін.). Крім цього району кілька уламків такої кераміки відомі лише на поселенні в Костянці, розташованому на південній Волині [436, *табл. VI, 2*].

Трапляються в наддністрянських комплексах маленькі посудинки з темнолискованою поверхнею напівсферичної, конічної, біконічної форми; сковорідки, миски або кринки на високій ніжці та ін. [420]. Деякі посудини прикрашалися валиком, іноді — з защипами. Характерною рисою майже всіх пам'яток Наддністрянщини є посудинки липицького типу,— крім згаданих вище мисочок (в тому числі — з широким вушком в нижній частині). Ця кераміка являє собою архаїчний елемент в черняхівських комплексах даного району, що вказує на генетичні корені культури.

Таким же архаїчним елементом виступають і деякі специфічно наддністрянські форми гончарного посуду, зокрема — характерні вазочки на високій підставці, що, поза сумнівом, відбивають липицьку традицію. Відзначимо також своєрідні кубки з чотирма вм'ятинами на боках, що являють характерний тип посуду провінціально-римської культури Нижнього Подунав'я перших століть н. е. М. О. Тиханова відзначає, як своєрідну рису керамічного комплексу наддністрянських пам'яток незначний (у порівнянні, зокрема, з Наддніпрянщиною) процент глечиків і переважання мисок, а також — наявність місцевого посуду типу terra nigra [482, *с. 181—182*].

М. Ю. Смішко вважає характерною особливістю верхньодністровського варіанта черняхівської культури також наявність великих піфосоподібних посудин — так званих зерновиків або краузен [439]. Не можна, правда, твердити, що подібна кераміка невідома в інших районах, але там вона трапляється значно рідше (за винятком Побужжя), а до того ж відрізняється своїм типом. Недавно спеціальну увагу цій групі посуду присвятив Е. О. Симонович [411], який на підставі орнаменту та деталей форми розрізняє кілька локальних типів. Для Наддністрянщини характерним виявився тип зерновиків з масивним плоским вінцем, прикрашених багаторядним лінійним та хвилястим орнаментом.

Особливістю верхньодністрянського варіанта черняхівської культури щодо погребального обряду є наявність поховань під кам'яними плитами або з кам'яними обкладками (Городниця, Глещава, Увисла та ін. [586, *с. 55—59;* 567; 600]). Цей тип поховань, властивий лише для Наддністрянщини і зовсім невідомий в інших районах лісостепу, виявився надто живучим і був поширений тут ще в епоху Київської Русі. Тут також відомі поодинокі курганні могили (Кривеньке [615, *с. 65*]), однак вважати їх характерними навряд чи можна.

ВОЛИНСЬКИЙ ВАРІАНТ

До числа тих варіантів черняхівської культури, що виділяються порівняно добре, належать пам'ятки Волині. Особливості їх настільки відчутні, що деякі дослідники (Ю. В. Кухаренко, І. І. Винокур [216; 118]) ладні говорити навіть про особливий культурний вияв, який вони називають волинською культурою і протиставляють черняхівській культурі.

Характерним типом для волинської групи пам'яток ліпленого посуду є кераміка так званого пражівського типу, виготовлена з досить добре обробленої, густої глини з домішкою піску, сірого або коричнево-жовтавого кольору, з дуже характерною «хроповатою» (підкреслено шершавою) поверхнею. Специфічною формою її є горщик з конічним тулубом, округлим або ребристим перегином бочка і зовсім рівним, нахиленим до середини вінцем. Хроповата обробка поверхні, як правило, охоплює лише середню частину тулуба: вздовж краю, а часто-густо — і вздовж денця залишаються гладкі, іноді лисковані смуги. Ця кераміка має глибоке генетичне коріння: вона дуже характерна для так званої поморської культури доби ла-тену (останні століття до н. е.) та для пам'яток пшеворської культури, один з варіантів якої, очевидно, послужив головною генетичною основою для волинського варіанта черняхівської культури.

Цікавою рисою ранніх пам'яток нашого варіанта є наявність у їхньому комплексі лискованої ліпленої кераміки, дуже близької певним типам пшеворського посуду. Ця кераміка теж вказує на генетичні зв'язки розглядуваної групи пам'яток. Можна також відзначити окремі знахідки так званої штрихованої кераміки, характерної для більш північних районів (територія сучасної Білорусії).

В сфері поховального обряду пам'ятки Волині здаються найбільш витриманими. Тут етногонічний процес в епоху рубежу н. е., очевидно, протікав найбільш спокійно; іншими словами, в створенні волинського варіанта черняхівської культури брала участь лише одна група племен (носії пшеворської культури). Переважно тут виступає тілоспалення в урнах, іноді накритих мискою замість покришки, хоча трапляються і тілопокладення звичайного типу.

СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКИЙ ВАРІАНТ

Четвертий варіант становлять пам'ятки Середньої Наддніпрянщини. Характерним для них типом ліпленої кераміки є досить великі посудини, виготовлені з грубо обробленої глини з домішкою піску, іноді — шамоту. Колір черепка здебільшого червоний, іноді — з темною внутрішньою поверхнею і темними ж плямами. Форми — звичайні банкоподібні, а також — специфічно біконічні з більш-менш рівними верхньою та нижньою частинами, з вінцями, трохи відігнутими назовні. Наявні

також сковорідки, виготовлені з дуже грубої глини, що стануть такими характерними для епохи другої половини І тис. н. е.

Слід відзначити, що і в черняхівських пам'ятках Наддніпрянщини трапляються ліплені посудини, що виявляють дуже архаїчні риси, зокрема — в орнаментації (защипи по вінцю або по плечиках). Порівняно ранні комплекси дають чорнолисковану ліплену кераміку зарубинецького типу (Черняхівський могильник, Ломовате, Ржищів, Пищальники та ін. [345, *с. 85—88;* 421; 337, *с. 56—59;* 512]). Ця кераміка, як і пшеворська на Волині або липицька у Наддністрянщині, показує генетичні корені наддніпрянської групи пам'яток.

Слід згадати також деякі унікальні знахідки кераміки, взагалі не властиві черняхівській культурі. Так, на поселенні в Леськах був знайдений уламок глиняного казана з внутрішньою ручкою для привішування над вогнем [75; 427]. Ця посудина нагадує казани салтівської культури (Саркел та ін.), що, треба думати, вказує на зв'язки черняхівських племен Наддніпрянщини з південним сходом.

У комплексі гончарної кераміки у середньодніпровському варіанті черняхівської культури трапляються також глечики сарматського типу з шийкою, оформленою горизонтальними канелюрами, а також — амфороподібні посудини, що нагадують горщики, з двома ручками (поодинокі екземпляри таких посудин крім того відомі лише у Наддністрянщині). За класифікацією Е. О. Симоновича наддніпрянським пам'яткам властивий тип зерновиків з відігнутим назовні округло-потовщеним вінцем, прикрашених дуже скупо або зовсім позбавлених орнаменту [411].

Для середньої Наддніпрянщини характерна значно більша різноманітність деталей поховального обряду, причому (і це треба підкреслити) явно сарматського типу. Тут процент тілопокладень явно переважає (принаймні в пізніх пам'ятках: в Черняхові, наприклад,— близько $^2/_3$). Поховальна ситуація часто має безперечні сарматські риси: поховання в скорченому стані або з підігнутими ногами, захоронення розчленованих кістяків, звичай підсипати під небіжчика охру, крейду, вапно, глину і т. д. [219; 340, *с. 158*]. Сарматським впливом, очевидно, слід пояснювати і наявність окремих поховань з східною орієнтацією серед маси орієнтованих на північ та захід. Особливо відзначимо наявність поховання з штучно деформованим черепом, виявлене на Черняхівському могильнику: звичай деформації голови був дуже поширений у сармато-аланських племен Причорномор'я [8].

Крім звичайних плоских поховань без насипів тут відомі і поодинокі курганні захоронення (Ромашки, Мельниківка, Іржево, Ковалиха, Колодисте, Шпола, Ротмистрівка та ін. [95, *с. 122—123;* 65, *т. II, с. 149;* 199, *т. III, с. 35*]), які, можливо, теж є наслідком сарматського впливу, хоча наявність курганів у Наддністрянщині та у Прикарпатті робить таке припущення не безсумнівним.

Наявність сарматських рис у поховальному обряді наддніпрянських пам'яток добре кореспондує знахідкам речей сарматського типу в черняхівських комплексах цієї території (характерні люстерка з світлого стопу, деякі типи прикрас, багаті намиста тощо). Ці факти вказують на те, що в процесі формування наддніпрянського варіанта черняхівської культури крім основного населення — носіїв зарубинецької культури — брали участь сармати, які почали осідати в придніпровському лісостепу десь близько I—II століть нової ери [219] і були поступово асимільовані місцевими племенами.

МОЛДАВСЬКИЙ ВАРІАНТ

Значно складнішим є питання про молдавський варіант черняхівської культури, що територіально відповідає Нижній Наддністрянщині. Можливо, ця трудність визначається подекуди меншою дослідженістю території: хоча внаслідок роботи Прутсько-Дністровської експедиції АН СРСР та АН Молдавської РСР виявлено на території республіки кілька сот пам'яток черняхівської культури [524; 526], але систематичним дослідженням була піддана тільки незначна частина. Незважаючи на це, деякі висновки можливі уже тепер.

Г. Б. Федоров виділяє в керамічному комплексі молдавських пам'яток 12 типів ліпленого посуду (деякі з цих типів, правда, досить близькі один до одного, наприклад, типи 2, 3, 8) [526, *с. 119—122*]. Значна частина ліпленого посуду не є специфічною і тому мало допомагає нашій справі. Частина виявляється спільною з пам'ятками верхньої Наддністрянщини (посудини тюльпаноподібної форми, що нагадують деякі липицькі аналогії). Але разом з тим є кераміка, що дозволяє говорити про своєрідність молдавського варіанта культури (тип 8 за Г. Б. Федоровим).

Це — посуд, виготовлений з глини, що має домішку шамоту, отже — досить грубої; черепок —чорний в зламі (або темно-сірий), але з поверхнею щодо кольору надто неусталеною (жовта, коричнева, червона). Своєрідною рисою цієї кераміки є те, що за формою вона цілком нагадує гончарні посудини: це — округлотілі горщики з відігнутими назовні вінцями, іноді — на підставовій плитці (риса, властива лише ліпленому посуду молдавських пам'яток).

Поряд з цим маємо посудини, що нагадують малорозчленовані горщики так званого празького типу.

В пам'ятках Молдавії зустрічається також ліплена кераміка, що показує більш давні липицькі форми (конічні та лейкоподібні плошки, кубки, мисочки). Г. Б. Федоров відзначає ще обмазані рідкою глиною та виваляні в піску горщики «пшеворського типу» (тип 3) і банкоподібні горщики з розширеним донизу асиметричним тулубом і розхиленими назовні вінцями (тип 4). Останні нагадують посуд, властивий кочівницьким

похованням середини I тис. н. е. (гуннським, аварським тощо). В Боканському могильнику були знайдені своєрідні посудинки з майже сферичним тулубом та високою циліндричною шийкою, з вигладженою поверхнею, дуже подібні до кераміки таврської культури Криму. Але віднесення цього могильника до числа пам'яток черняхівського типу є проблематичним.

Щодо комплексу гончарної кераміки дослідники підкреслюють більший, аніж в інших районах, вплив римської культури [381; 526]. В цьому є певна рація: процент провінціально-римських форм тут справді вищий, аніж в інших районах. Втім, це теж посуд місцевого виробництва, що відбиває лише сильний наддунайський вплив (до числа таких форм належать напівсферичні мисочки з прямим краєм, круглотілі глечики з фігурною шийкою тощо). Разом з тим тут значно рідше трапляються миски, характерні для черняхівської культури, а відсутність в Будештах типово черняхівських глеків спеціально відзначена Е. А. Рікманом як своєрідна риса досліджуваного ним могильника [381]. Слід підкреслити також значно вищий процент червоноглиняної кераміки.

Натомість обряд поховань, що характеризує молдавські пам'ятки, на думку дослідників, загалом подібний до типово черняхівського. До окремих рис особливості можна віднести поховання в урнах з кришками, якими часто-густо служили звичайні посудини (горщики, миски тощо). Можливо, цю рису слід розглядати як наслідок впливу фракійської культури (пам'ятки типу Поєнешти [620]). З другого боку, наявність деяких сарматських рис (могильник в Боканах) споріднює молдавські пам'ятки з наддніпрянськими, але відрізняє їх від пам'яток Верхньої Наддністрянщини, з якими у них загалом більше спільного. Оскільки територія Молдавії була ареною діяльності різних народів (в тому числі і сарматів), немає нічого дивного, що в створенні молдавського варіанта черняхівської культури брали участь не тільки носії липицької культури, але й племена, що з'явилися десь зі сходу.

ПОБУЗЬКИЙ ВАРІАНТ

Найгірше стоїть питання з територією Побужжя. На карті М. О. Тиханової Побужжя частково приєднано до наддніпрянського варіанта, частково — до наддністрянського [482, *карта*], а частково залишено у вигляді білої плями. З другого боку, Е. О. Симонович ще в кінці 40-х років виділяв особливий вінницько-бузький варіант черняхівської культури, який заслуговує на спеціальну увагу [420, *с. 113*].

Основна трудність знову-таки полягає в недостатньому ступені дослідженості. Досі в Побужжі єдиною більш-менш дослідженою пам'яткою є могильник в с. Косанові. Через недостатній ступінь дослідженості погано відома ліплена кераміка, хоча серед наявних матеріалів знахо-

димо уламки грубого посуду, виготовленого з погано обробленої глини з домішкою шамоту і кварцу, досить своєрідної форми: посудини, наскільки можна судити по уламках, мають високі шийки з прямими, потовщеними в верхній частині вінцями. Такий посуд знайдений Д. Т. Березовцем на ряді поселень між Вінницею та Гайсиним [47]; він же виступає в матеріалах С. С. Гамченка з поселення Лабушна-Посад біля с. Кринички [1]. Втім, ці спостереження ще вимагають свого уточнення на підставі нових матеріалів.

Дослідження матеріалів Косанівського могильника показали, що в них є риси, спільні з волинськими пам'ятками. Зокрема, тут представлений і посуд з хроповатою поверхнею (правда, в значно меншій кількості). Спільними виявилися і деякі деталі поховального обряду. Але один комплекс, одна пам'ятка, звичайно, не вирішує справи.

Е. О. Симонович відзначав особливості комплексу гончарної кераміки, властивої пам'яткам Побужжя, що полягають у меншій (порівняно з Наддністрянщиною та Наддніпрянщиною) різноманітності форм, тобто у відсутності в Побужжі деяких типів кераміки, властивих для інших територій; у незначній кількості орнаментальних мотивів, а також — у загальній грубості керамічних виробів (менш якісна обробка глини, товстостінність посудини, гірша обробка поверхні). Специфічну рису побузьких пам'яток Симонович вбачав також у відносно меншій кількості імпортного матеріалу [420, *с. 113*].

Натомість дуже виразно виділяється властивий для Побужжя специфічний тип зерновиків. Їх особливістю є орнамент у вигляді рельєфних (здебільшого наліпних) валиків з геометричними узорами, виконаними способом насічки. Такі посудини, крім Побужжя, невідомі ніде.

УТОЧНЕННЯ ГРАНИЦЬ

Таким чином, розгляд деяких деталей дозволяє виділити всередині черняхівської культури шість основних варіантів, кожний з яких займає більш-менш точно визначену територію. В загальному плані можна вважати, що прикарпатський варіант займає область відрогів Карпатського хребта, верхньодністровський — верхню низинну Наддністрянщину, волинський — територію лісостепу в межах басейну правих приток Прип'яті та Тетерева (північна границя його природно співпадає з північною границею культури взагалі), середньодніпровський — басейн правих приток Дніпра (Росі, Вільшани та Тясмина), молдавський — нижню лісостепову Наддністрянщину, побузький — лісостепову частину басейну Південного Бугу. Південна границя двох останніх варіантів співпадає з південною границею культури.

---

[1] Матеріали зберігаються в Державному Ермітажі.

Уточнення територіальних меж кожного з шести намічених варіантів, очевидно, є справою дальших пошуків; тепер можна намітити деякі точки контакту між сусідніми варіантами у попередньому плані.

Так, порівняно добре визначається східна границя волинського варіанта, що відділяє його від середньодніпровського: вона проходить через водорозділ між річками Тетеревом та Россю. Пам'ятки, відомі у великій кількості вздовж течії Гнилоп'яті (притоки Тетерева), належать до волинської групи, тоді як пам'ятки по Роставиці (притока Росі) — до середньодніпровської.

Так само добре визначається західна частина границі між волинським та верхньодністровським варіантами: розташовані близько одне від одного поселення в с. Семиволя (Львівська обл.) і Підлужжя (Ровенська обл.) належать до різних варіантів: перше — до верхньодністровського, друге — до волинського. Звідси випливає, що рубіж між цими варіантами реально проходить через вододіл між басейнами Прип'яті, з одного боку, та Західного Бугу і Дністра — з другого.

Добре визначається і границя між верхньодністровським і прикарпатським варіантами завдяки могильникам у Добрянах, Марківцях, Брині, що явно належать до прикарпатської групи пам'яток, але розташовані в низинній Наддністрянщині, в безпосередній близькості від таких пам'яток як Голинь, Городниця, що безперечно належать до верхньодністровського варіанта.

Гірший ступінь дослідженості молдавського та побузького варіантів черняхівської культури не дають можливості скільки-небудь точно визначити їх північну, східну та західну границі.

ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКА ГРУПА ПЛЕМЕН

На північ від області черняхівської групи племен, в межах лісової смуги, у Верхній Наддніпрянщині, в першій половині I тис. н. е. бачимо зовсім інші племінні групи, що, однак, в дальшому своєму розвитку виявляють безперечну тенденцію до консолідації з своїми південними сусідами.

Історичний процес тут був більш спокійним; у зв'язку з цим дослідники схильні відносити «слов'янізацію» місцевих (до того — неслов'янських) племен саме до I тис. н. е. Підкреслюємо це тому, що етнографічна карта, яка вирисовується в першій половині тисячоліття, корінням своїм сягає у більш давні часи (I тис. до н. е.). Але оскільки етнічна номенклатура в даному випадку є дуже і дуже проблематичною, поки що утримаємося від попередніх визначень, обмежившися термінологією чисто археологічною. Що ж до археологічних визначень, то вони, здається (принаймні на сучасному рівні дослідження), не викликають серйозних дискусій.

Велика заслуга у систематизації археологічних пам'яток Верхньої Наддніпрянщини належить П. М. Третьякову та його співробітникам (Є. А. Шмідт, О. М. Мельниківська, А. Г. Митрофанов та ін.). Ще в 1940—1941 рр. в ряді своїх статей [491; 496; 504] Третьяков намітив загальну картину етнічної структури населення лісового Подніпров'я; в післявоєнні роки активні роботи, проведені керованою ним Слов'янською експедицією, дозволили уточнити цю картину і підкріпити її новим фактичним матеріалом. Тепер можна говорити цілком упевнено, принаймні, про чотири групи верхньодніпровських пам'яток, які треба взяти до уваги: деснянську, прип'ятську, середньобілоруську та смоленську.

Дві перші, що займають південну частину дніпровського Полісся, разом представляють культурний вияв, який може бути окреслений як пізньозарубинецька культура.

Зарубинецька культура, як відомо, вперше була виявлена і досліджена в районі Середньої Наддніпрянщини (с. Зарубинці Київської обл. [537; 337], відомий Корчуватський могильник у Києві [389; 390]). Ще дореволюційні дослідження В. В. Хвойки показали насиченість цієї території пам'ятками зарубинецького типу [536]; нові роботи, проведені в радянський час, підтвердили це досить переконливо [290], але разом з тим показали, що район поширення культури виходить далеко за межі Середньої Наддніпрянщини і охоплює значну частину лісової смуги — весь басейн Прип'яті, Десни, Сейму і течію самого Дніпра приблизно до гирла Березини [222].

Час виникнення зарубинецької культури припадає на останні століття до н. е. [1], в районі лісостепової смуги (середня течія Дніпра, Поросся, басейн Південного Бугу) вона існувала до II ст. н. е., поки не була замінена черняхівською культурою.

В. В. Хвойка розглядав пам'ятки зарубинецького і черняхівського типів як два хронологічні етапи одної культури полів поховань [537], однак ця думка не підтвердилася. Теза про наявність генетичних зв'язків між зарубинецькою і черняхівською культурами в Середній Наддніпрянщині та в області Побужжя підтримується багатьма радянськими дослідниками [280; 421; 512 та ін.] і в принципі може бути прийнята, хоч і вимагає додаткового дослідження. Головним аргументом на її користь є наявність комплексів, де поєднуються риси обох типів (про них уже йшлося: Ржищів, Пищальники, Ломовате, Черняхів та ін.). Але ставити

[1] Найбільш солідно обгрунтованою датою слід вважати II ст. (до цього часу відноситься, зокрема, Корчуватський могильник). Спроба Ю. В. Кухаренка довести, що зарубинецька культура у Наддніпрянщині склалася не раніше I ст. н. е. [218], не підтримана іншими дослідниками. Вона з'явилася внаслідок упередженої тенденції генетично вивести культуру з так званої поморської культури, поширеної на території Польщі в останні століття до н. е.

знак рівності між черняхівською і зарубинецькою культурами не можна, хоч би з огляду на те, що ареали їх не збігаються. Територія першої далеко виходить за межі області поширення другої в південно-західному напрямку, знаходячи там свої генетичні основи в пам'ятках пшеворського та липицького типів. Натомість територія зарубинецької культури виявляється значно ширшою в північному напрямку: її пам'ятки добре представлені в області прип'ятського та деснянсько-сейминського Полісся, де черняхівська культура відсутня.

Генетичні основи зарубинецької культури поки що остаточно не з'ясовані: дослідники висловлюють з приводу цього різні погляди, серед яких відзначимо три, які становлять безумовний інтерес. В 40-і роки була поширена точка зору, за якою зарубинецька культура в Середній Наддніпрянщині є виявом місцевого розвитку і корінням своїми поринає у скіфську хліборобську культуру лісостепу [493]. Пам'ятки зарубинецького типу в області Полісся тоді ще не були відомі. В 1952 р. В. М. Даниленко висунув гіпотезу про те, що генетичною основою зарубинецької культури є відкриті ним у 1950 р. пам'ятки підгірцівського типу (мілоградська культура), виразно відмінні від скіфських [158; 159]. Але ця гіпотеза не набула загального визнання: більшість дослідників і тепер відстоюють тезу про південне, лісостепове походження зарубинецької культури [330; 500; 514; 476; 477, *с. 240—246*]. Нарешті в 1960 р. Ю. В. Кухаренко виступив з твердженням, що зарубинецька культура взагалі не є автохтонною в Східній Європі, а генетичні корені її слід шукати на заході, в області так званої поморської культури [218]. Цей погляд, однак, залишився надбанням тільки його автора [1].

Головна біда усіх трьох гіпотез полягає в їх ізольованості. Рацію мають, очевидно, всі три погляди, але їх не можна абсолютизувати. Зарубинецька культура являла собою дуже значне історичне явище, що склалося близько II ст. н. е. на широких просторах Східної Європи і було наслідком злиття кількох груп племен, які, дуже імовірно, мали різне походження і різну етнічну принадлежність. В числі їх були і хліборобські племена Скіфії, і підгірцівсько-мілоградські племена Поприп'яття, і племена юхнівської культури Подесення; очевидно, якусь роль відігравали і носії поморської культури, що саме в цей час поступово просуваються з заходу. Тут бачимо природний процес етнічної консолідації, злиття в єдиному етнічному масиві кількох різноетнічних утворень.

Але дальша доля окремих груп зарубинецьких племен була не однаковою. Близько II ст. н. е. в межах лісостепової смуги утворюється черняхівська культура, що відбиває новий етап в історичному розвитку

[1] Останнім часом думку про генетичні зв'язки поморської та зарубинецької культур відстоює Д. А. Мачинський [291; 292], але, на відміну від Ю. В Кухаренка, він не заперечує наявність і інших ґенетичних основ зарубинецької культури, констатуючи складність процесу її утворення.

населення лісостепового півдня (про це досить докладно говорилося в попередніх розділах). До цього процесу було втягнуто і південну частину зарубинецьких племен. Лісова північ зберігає більш архаїчні форми суспільного життя, а разом з тим — і характер матеріальної культури. Пам'ятки зарубинецького типу в межах лісової смуги хронологічно охоплюють всю першу половину I тис. н. е., співіснуючи з черняхівською культурою на півдні. Цей факт, невідомий В. В. Хвойці, тепер є загальновизнаним [514; 349]. Два великі масиви пізньозарубинецького типу — прип'ятський та деснянський — є відображенням цієї картини.

ПРИП'ЯТСЬКА ГРУПА

Обидва ці масиви, чи локальні вияви, знаходять свою основу в попередній добі. Прип'ятська група пам'яток охоплює територію на північ від лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Ровно — Житомир — Стугна, на обох берегах Прип'яті та нижню течію її притоків. По Дніпру пам'ятки зарубинецького типу в їх класичному вигляді відомі вище впадіння Сожу, але, здається, не заходять далі гирла Березини. Можна думати, що ареал їх поширення в основному збігається з ареалом мілоградської (або підгірцівської) культури попередньої доби раннього заліза.

Мілоградська культура, добре досліджена О. М. Мельниківською [295; 296; 297; 298], становить своєрідне явище в культурному розвитку Наддніпрянщини, характеризується городищами дуже простої схеми та селищами, розташованими на низьких, піщаних місцях. На могильниках панує обряд тілоспалення. Характерним є речовий інвентар: своєрідний круглодонний посуд, скромно орнаментований наколами, насічкою, ямками; а особливо — специфічний набір бронзових виробів, представлений досить багатим асортиментом. Характеристика мілоградської культури виразно відрізняє її пам'ятки від інших культурно-історичних виявів Полісся другої половини I тис. до н. е.

Питання про генетичні зв'язки мілоградської культури з прип'ятським варіантом зарубинецької культури може бути розв'язане в плані викладених вище міркувань загального порядку. Дослідники відзначають ряд фактів, що говорять на користь позитивного розв'язання проблеми. Розкопки конкретних пам'яток (городища Чаплинське, Мохівське та ін. [508; 515; 503]) показали, що в основі переважної більшості зарубинецьких городищ лежать культурні шари мілоградського типу і, навпаки, зарубинецькі шари перекривають майже всі мілоградські поселення. Стратиграфія таких пам'яток показує повну відсутність будь-якої границі чи стерильного прошарку між обома культурними шарами. На Чаплинському городищі планування поселення виявилося однаковим як для мілоградського, так і для зарубинецького часу: житла займали

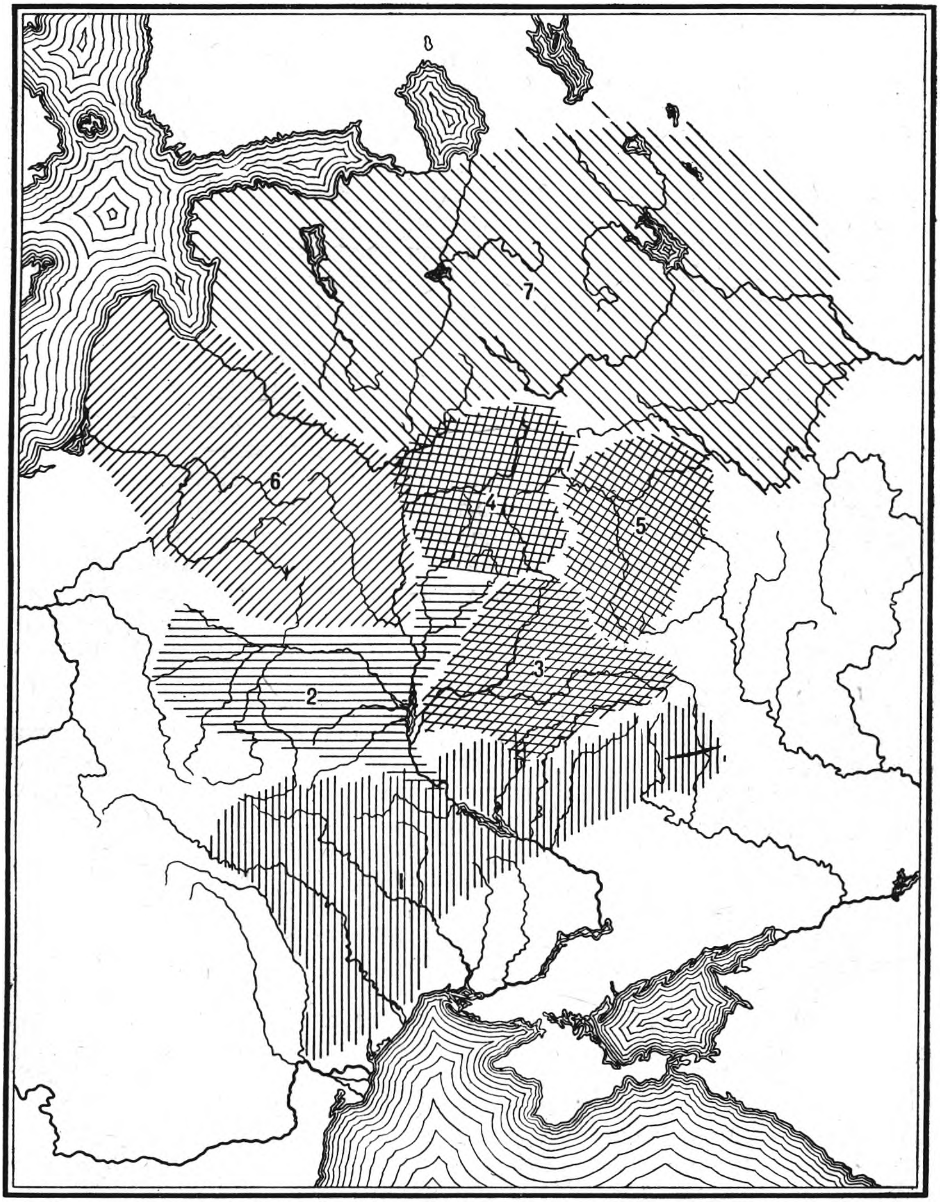

Культури доби раннього заліза

1 — лісостепова скіфська культура, *2* — мілоградська, *3* — юхнівська, *4* — культура городищ смоленського типу, *5* — культура городищ окського типу, *6* — культура штрихованої кераміки, *7* — культура текстильної кераміки (дяківська).

центральну частину городища, тоді як південно-східна була зайнята господарчими ямами.

Про безпосередній зв'язок мілоградської і зарубинецької культур свідчить також наявність очевидних мілоградських елементів у комплексах зарубинецького типу. Так, на Чаплинському та Мохівському II городищах характерні мілоградські пряслиця були широко розповсюджені і в зарубинецький час. На Мілоградському городищі виявлено житло, що характеризувалося як мілоградським, так і зарубинецьким матеріалом. Відомі знахідки мілоградського посуду в комплексах зарубинецького типу (Корчувате) і т. д. [390, *рис. 7*].

Але разом з тим дослідники підкреслюють неможливість простого виведення зарубинецької культури в цілому з мілоградської: зрозуміти процес її генезису поза зв'язками з більш південними матеріалами скіфської хліборобської культури навряд чи вдасться. Зокрема, надто характерна для зарубинецької культури кераміка з темнолискованою поверхнею (миски, глеки, кринки, кубки, кухлики тощо) знаходить свої прототипи саме в царині лісостепових культур скіфської доби [330, *с. 96—102*].

Втім, висновок П. М. Третьякова, що мілоградська культура «не може розглядатися не тільки як «предок», але і як одна з головних складових частин зарубинецької культури» [502, *с. 40*], здається нам необережним [1]. Він суперечить викладеним вище міркуванням самого дослідника. Вважаємо необхідним змінити формулювання: коли не можна вивести з мілоградської культури всю зарубинецьку культуру в цілому, то прип'ятський варіант її — безумовно: носіями зарубинецької культури в цьому районі були нащадки мілоградських племен. Ця теза здається нам надто важливою тим, що фіксує стабільність населення даного району протягом щонайменше півтора тисячоліть.

Саме цим можна пояснити ті локальні риси, які відрізняють прип'ятську групу від інших пам'яток зарубинецького типу: наявність укріплених поселень — городищ, деякі особливості в речовому інвентарі

---

[1] Генетичні зв'язки мілоградської культури із зарубинецькою заперечує О. М. Мельниківська. Підставою для цього є паралельне існування мілоградських і зарубинецьких елементів в деяких добре фіксованих комплексах [297]. Але даний аргумент може бути обернутий і проти цієї позиції: на Мілоградському, Горошківському городищах та в інших місцях зарубинецькі і мілоградські елементи виступають в одних і тих самих будинках. А оскільки важко уявити собі, щоб в конкретному будинку жило різноетнічне населення, то залишається думати, що це явище відбиває складність культурного комплексу, а не змішаний характер населення Прип'ятського Полісся на рубежі н. е. Ця складність найімовірніше відбиває процес перетворення однієї культури в іншу (можливо, під деяким зовнішнім впливом).

В авторефераті дисертації, опублікованому на рік пізніше, О. М. Мельниківська вже не заперечує можливість зв'язків мілоградської культури з зарубинецькою і припускає участь мілоградських племен в процесі слов'янського етногенезу [295, *с. 12—13*].

(характерність округлих форм у кераміці, наявність окремих специфічно мілоградських типів речей тощо [515]). Стійкість культурно-історичної традиції забезпечила і тривале переживання самої зарубинецької культури в усьому районі її поширення.

Ряд пам'яток, дійсно, засвідчують її існування протягом першої половини I тис. н. е. З їх числа можна назвати пам'ятки на території Києва (зокрема, на Замковій горі, де в культурному шарі зарубинецького типу були знайдені кілька уламків черняхівського посуду [383]), могильник в с. Велемичі (Брестська обл. БРСР), де разом з типовим зарубинецьким матеріалом знайдений гончарний посуд черняхівського типу і ряд інших речей II—IV ст. (кістяні гребінці, фібули [222, *с. 26—27*] та ін.). П. М. Третьяков, визначаючи верхню дату Чаплинського городища II—III ст. н. е., підкреслював співіснування пам'яток цього типу з черняхівською культурою [515, *с. 151*].

В середині I тис. н. е. на цій території складається корчацька культура, характерною рисою якої виступає кераміка «празького типу», широко представлена в слов'янській культурі VI—VII ст.

ДЕСНЯНСЬКА ГРУПА

Аналогічний процес культурного розвитку бачимо і на території Деснянсько-Сейминського басейну. Тут в середині і другій половині I тис. до н. е. були поширені пам'ятки своєрідного типу, відомого під назвою юхнівської культури, що в I тис. до н. е. представляла частину більш широкого культурного вияву, відомого під назвою «городищ з гладкостінною керамікою балтійського типу». Крім юхнівських пам'яток до цього вияву належали ще дві культурні групи: городища смоленського та верхньоокського типу. Характерним для юхнівської культури типом пам'яток були невеликі городища з своєрідною ліпленою тонкостінною керамікою малорозвинутих банкоподібних форм з специфічним орнаментом у вигляді насічки, ямок, наколів, що утворюють різні композиції (зокрема — фестони, узори у формі «городків» тощо), а також — защипами по краю. Характеристику інвентаря доповнює набір бронзових прикрас, частково подібних до мілоградських (ажурні привіски трикутної чи трапецевидної форми), але бідніший асортиментом, та велика кількість кісток та кістяних виробів. Деякі типи речей є специфічно юхнівськими, як наприклад, «рогаті цеглини», призначення яких поки що залишається неясним [1].

Назву свою культура дістала від городища в с. Юхнове в середній течії Десни, дослідженого ще в кінці минулого століття Д. Я. Самоквасо-

[1] М. В. Воєводський вважає їх підставками під вертели; інші дослідники бачать у них культові предмети.

вим [517]. Пізніше цілий ряд аналогічних пам'яток виявлено вздовж течії р. Десни роботами М. В. Воєводського [119; 120; 121; 122; 123], В. П. Левенка [234; 235] та ін. Територія юхнівської культури досить точно збігається з басейном Десни та Сейму; границя її проходить по вододілу між Десною і Сожем на заході, між Десною та Окою — на сході і між Сеймом та лівобережними притоками Дніпра — на півдні. На півночі самі верхів'я Десни, здається, виходять за межі Юхнівського ареалу.

Натомість окремі елементи юхнівського типу відомі і поза межами окресленої території, в маргінальних районах — на городищах верхньої Оки, в деяких пам'ятках, розташованих у верхній течії Сули (Беседівка Сумської обл.) [1] та ін.

Хронологічні рамки існування юхнівської культури визначаються від VIII—VII до II—I ст. до н. е. Останній період її існування (III—I ст. до н. е.) відзначений появою в Подесенні очевидних ознак зарубинецької культури, найдавніші сліди якої виявлені в с. Табаївка на Чернігівщині (розкопки Д. І. Бліфельда [60]). Основна ж маса зарубинецьких матеріалів Подесення стосується першої половини I тис. н. е. [502; 498, *с. 134—136*]. Особливістю деснянського варіанта пізньозарубинецької культури є відсутність укріплених поселень — городищ; всі відомі тут досі поселення належать до типу відкритих.

Характерним прикладом поселень перших віків н. е., синхронних черняхівській культурі, може бути уже згадуване поселення в с. Беседівці, досліджене Є. В. Махно [285], поселення в урочищі Трифон біля с. Харівки на Сеймі (розкопки Д. Т. Березовця [44, *с. 61—63*]), біля м. Почепа (Брянська обл.), частково розкопане Ф. М. Заверняєвим [186], та ін. На всіх цих поселеннях серед типового зарубинецького матеріалу виявлено в невеликій кількості і матеріал черняхівського типу, зокрема гончарну кераміку, що засвідчує синхронність цих пам'яток черняхівській культурі. Деякі поселення (зокрема, в районі Почепа) датовані також пізньолатенськими та вічковими фібулами перших віків н. е.

Питання про відношення деснянського варіанта зарубинецької культури до юхнівського підложжя повинне розв'язуватися так само, як і проблема зарубинецько-мілоградських зв'язків. В свій час дослідниками (М. В. Воєводський [120; 121 та ін.], В. Н. Левенок [236]) було висловлено думку про безперервний автохтонний розвиток деснянського Лівобережжя протягом усього залізного віку — від середини I тис. до н. е. до епохи утворення Київської Русі (роменська культура). Основою для цього твердження був досить стійкий тип поселення (так звані деснянські городища), на більшості яких маємо інтенсивні культурні нашарування — свідчення тривалого історичного розвитку протягом кількох епох.

[1] Розкопки Є. В. Махно [286].

Ця думка сьогодні здається малопереконливою, оскільки в безперервному ланцюгу культурного розвитку, реконструйованому названими авторами в 40-і роки, відсутня дуже важлива ланка, представлена саме зарубинецькою культурою, не характерною для городищ. Тому тепер гіпотеза про безпосереднє генетичне пов'язання юхнівської і зарубинецької культур викликає дуже обережне ставлення. З огляду на це і ті автори, що наполягають на наявності такої традиції (П. В. Левенок), змушені робити певні застереження [236, *с. 94*].

Але якщо стратиграфічні зв'язки між обома культурами на городищах не простежуються через відсутність укріплених поселень зарубинецької культури, то іншу картину являють селища, де матеріали юхнівського і зарубинецького типів виступають поруч (Беседівка, Харівка та ін.). Отже, говорити про зникнення юхнівського населення в перші віки н. е., очевидно, не можна; мабуть і городища в якійсь мірі продовжували функціонувати в цей час, співіснуючи з пам'ятками зарубинецької культури, чим, зрештою, і пояснюється характер інтенсивних нашарувань на деяких з них. Очевидно, процес формування деснянського варіанта зарубинецької культури мав в основі ту ж схему, що і в районі прип'ятського Полісся, але протікав не так органічно.

Вздовж течії Десни пам'ятки зарубинецького типу піднімаються на північ значно далі, ніж на Дніпровському Правобережжі. У зв'язку з цим П. М. Третьяков вважає, що саме Десна була тим мостом, що зв'язує північні землі з областю формування зарубинецької культури [514]. Очевидно, саме вздовж Десни відбувалося просування зарубинецьких племен на північ — на територію Смоленщини та у верхню течію Оки, де елементи зарубинецького типу теж відомі, але виступають там як щось чуже, серед стихії місцевих традицій. В цьому районі вони не мають генетичної основи, але зберігають себе протягом усього періоду, відзначеного зарубинецькою культурою,— тобто до середини I тис. н. е.

ГОРОДИЩА ШТРИХОВАНОЇ КЕРАМІКИ

На північ від прип'ятської групи пам'яток пізньозарубинецького типу розташована область так званих городищ штрихованої кераміки. Територія останніх займає більшу частину Прибалтики (зокрема — Литву), а в межах району, що нас цікавить, охоплює повністю басейн Німану та Вілії, а частково — Західної Двіни, і широким клином врізається у Наддніпрянщину, захоплюючи всю середню правобережну Білорусію, досягаючи Дніпра на протязі від Орші до гирла Березини і переступаючи через Дніпро в районі Могильова. На півдні городища штрихованої кераміки охоплюють верхню і середню течію лівобережних приток Прип'яті — Случі (нижче району Слуцька), Птічі та ін. [290; 300].

Південна границя цього культурного вияву, очевидно, в основному

збігається з північною границею мілоградської культури, хоч в епоху зарубинецької культури вона, можливо, була трохи відтягнута на північ. З другого боку, окремі знахідки штрихованої кераміки відомі в комплексах зарубинецької і навіть черняхівської культур (про що вже згадувалося) — далеко на південь від цієї межі — в районі Києва (Хлепча [194]), на Волині і т. д.

Культура штрихованої кераміки давно вже привертає увагу дослідників [210] і нині може вважатися вивченою більш-менш докладно. Характерною ознакою її є невеликі за площею городища, розташовані на відособлених і добре захищених природою висотах (так звані пількалніси). Ранні городища у зв'язку з цим не мали штучних укріплень. Відомі і селища. В галузі матеріальної культури особливістю цих городищ і селищ є своєрідна кераміка, специфічну рису якої становлять незвичайний спосіб обробки поверхні. Це — посудини досить грубого виробу, примітивних горщикоподібних чи банкоподібних форм, весь тулуб яких вкритий хаотично нанесеними по непросохлій глині штрихами, що утворюють густу сітку.

Загалом культура цих городищ відбиває досить архаїчний уклад, хоч, з другого боку, не можна не відзначити численні сліди розвинутої металургії на багатьох поселеннях (Лабенщина, Кімія, Свида та ін.) [271].

Останнім часом городища штрихованої кераміки на території Білорусії досліджувалися в ряді пунктів: В'язинка, Збаровичі, Малишки (Мінська обл.), Городище (Брестська обл.) та ін. Класичною пам'яткою можна вважати городище в урочищі Банцеровщина поблизу Мінська, піддане розкопкам ще в 1926—1928 рр. [268].

Час існування культури штрихованої кераміки охоплює всю першу половину I тис. н. е.; тільки в V—VI ст. намічається деякий злам у культурному розвитку, спрямований в сторону нівеляції даної території, зближення розташованих тут пам'яток з південними та східними сусідами. Це знаходить свій вияв у витісненні штрихованої кераміки гладкостінною, що нагадує корчацький або празький тип.

За даними А. С. Митрофанова, територія, про яку йдеться, в першій половині I тис. н. е. виразно поділяється на дві частини: західну (більшу) та східну (меншу) [300, *с. 8—9*]. Городища і селища з чистою культурою штрихованої кераміки в цей час відомі лише в першій зоні. Її східна границя проходить по лінії вздовж верхньої течії Друті, через середню течію Березини — в район Слуцька. На схід від цієї границі виступають поселення, на яких поруч з штрихованою керамікою виступають очевидні елементи зарубинецького типу. З цього випливає, що твердження деяких археологів (П. М. Третьяков) про повну відсутність зарубинецьких пам'яток в середній течії Дніпра, можливо, виявиться передчасним.

Поява цих елементів серед матеріалів культури штрихованої кераміки являє факт, вартий особливої уваги. На превеликий жаль, досі не маємо певних відомостей про наявність тут пам'яток власне зарубинецького типу, хоча, можливо, саме до цієї культури (може, в її найпізнішому вияві) належать поховання з тілопокладанням в урнах, виявлені в сс. Митяєвичі, Старобин та Каниші (Мінська обл.) [175, *с. 511;* 356; 222, *с. 27*]. Обряд поховань культури штрихованої кераміки на території Білорусії досі вважається невивченим, і практично невідомий.

ГОРОДИЩА СМОЛЕНСЬКОГО ТИПУ

Верхів'я Дніпра від луки в районі Орші і північна частина Лівобережжя (верхів'я Сожу і Десни) становлять ареал так званих городищ смоленського типу. В епоху до початку н. е. вони утворювали локальну групу культури городищ з гладкостінною керамікою балтійського кола, до якої на ранньому етапі належали також городища юхнівського та верхньоокського типу.

Вперше ця культура була виділена білоруським археологом О. М. Лявданським [266; 270]. В післявоєнні роки справа її вивчення просунулася далеко вперед внаслідок робіт П. М. Третьякова та Є. А. Шмідта [496; 498; 544; 545]. Останнім часом досліджено цілий ряд пам'яток: городище Тушемля [496; 498], яке розкопано повністю, городища біля с. Мокрядино, Городок, Пруди, Нові Батеки, Слобода Глушиця і ряд інших. Хронологічно вони охоплюють час від середини I тис. до н. е. до VI—VII ст. н. е.

Характерним типом пам'яток тут виступають дуже невеликі городища (з площадкою 400—1000 *м*²) з складною системою земляних укріплень (кілька ліній валів, спеціально оброблені схили тощо), яка принаймні в ряді випадків створювалася не одноразово, а протягом багатовікового розвитку поселення. Остання риса виразно відрізняє ці городища від городищ мілоградського та юхнівського типу, а особливо — від городищ штрихованої кераміки. Матеріальна культура крім того, що має певні риси, які зближують її з пам'ятками юхнівської та дяківської культури, загалом досить своєрідна (це, зокрема, стосується і кераміки, яка виступає основним масовим матеріалом).

Найдавніший етап культури смоленських городищ, що охоплює другу половину I тис. до н. е. (синхронний юхнівській культурі), представлений городищами в Нових Батеках [545], Мокрядині [498, *с. 71—93*], нижнім шаром Тушемлі [498, *с. 47—54*], показує культуру, так би мовити, в чистому вигляді.

На початку н. е. в область Смоленської Наддніпрянщини проникають пам'ятки зарубинецького типу, наслідком чого були серйозні зміни в усьому характері місцевої культури.

Найкраще пам'ятки зарубинецького типу в області смоленських городищ виступають у верхів'ях Десни (поселення біля сс. Спартак, Чернея, Високе, Жуківка, Хотилеве та ін. [498, *с. 134—140*]). На поселенні біля с. Спартак (Смоленська обл.) було проведено розкопки, внаслідок яких виявлено залишки житла з типовим зарубинецьким інвентарем.

Поява поселень зарубинецького типу у верхів'ях Десни привела до занепаду городищ, які існували тут у попередню епоху. На думку П. М. Третьякова, більшість з них взагалі припинила своє існування і була кинута мешканцями [502; 457, *с. 23*]. Зв'язок між обома явищами, очевидно, має безпосередній характер. Отже, тут йдеться навіть про часткову зміну населення.

У власне Смоленській Наддніпрянщині пам'ятки зарубинецького типу теж відомі (могильник поблизу с. Козичина біля Смоленська [548], Верхні Намикари Смоленської області [267, *с. 282—285*] та ін.). Але тут їх поки що небагато, а місцеві городища продовжують існувати і в першій половині І тис. н. е.

Хронологія пам'яток зарубинецького типу у верхів'ях Десни та на Смоленщині визначається першою половиною І тис. н. е. Так, на поселенні в с. Жуківка знайдена фібула III—IV ст. н. е. [498, *с. 134*]. На могильнику в с. Верхні Намикари трапилися фрагменти гончарного посуду черняхівського типу, що, очевидно, виступають як імпортний матеріал [222, *с. 30*].

Таким чином, картина, яка вимальовується тут у зв'язку з просуненням зарубинецької культури, суттєво відрізняється від того, що ми бачили в останні століття до н. е. в прип'ятському та деснянському Поліссі. По-перше, проникнення сюди зарубинецьких елементів припадає на порівняно пізній час — на перші століття н. е. По-друге, пам'ятки її в області, що являє ареал городищ смоленського типу, з'являються в цілком сформованому вигляді і виступають як чужерідне вкраплення в місцевому культурно-історичному середовищі. Пам'ятки зарубинецької культури тут існують поряд з пам'ятками смоленського типу, що зберігають в основному свій характер. По-третє, процес проникнення зарубинецьких пам'яток в область городищ смоленського типу супроводжувався певними зрушеннями в стані місцевого населення.

Одним словом, якщо район Поприп'яття та Подесення був втягнений до орбіти генезису зарубинецької культури десь у III—II ст. до н. е. і процес її появи там мав цілком органічний характер переростання місцевих культурних виявів у новостворювану культуру, то у Верхній Наддніпрянщині носії останньої з'явилися як зовнішня сила на стадії завершеного процесу формування.

Але поява нового культурного струменя в особі зарубинецької культури не могла не вплинути на стан місцевої культурної традиції. Городища Смоленщини, що продовжували існувати в першій половині І тис.

н. е., зазнали відчутної дії цього впливу (середній шар Тушемлі, Лахтеєво, Городок та ін.). Цілий ряд нових елементів, що з'являються в культурній характеристиці цих пам'яток, має очевидний зарубинецький характер (нові типи посуду, в тому числі гостроребрчасті форми, посудини з темнолискованою поверхнею, деякі типи прикрас, як от фібули тощо). Але загалом ця культура зберігає свій цілком своєрідний обрис, що виразно відрізняє її від комплексів власне зарубинецьких.

ГОРОДИЩА ВЕРХНЬООКСЬКОГО ТИПУ

Аналогічний процес відбувався і в області верхньої Оки. В І тис. до н. е. ця територія була зайнята ще одним локальним варіантом культури городищ з гладкостінною керамікою — так званого верхньоокського типу. Їх територія межує з областю юхнівської культури на заході і півдні та з культурою городищ смоленського типу на північному заході; границя з ареалом останніх проходить через середню течію р. Угри: верхів'я її належать вже до смоленської групи.

Вперше городища верхньоокського типу були виявлені і досліджені роботами Н. І. Буличова (городища в сс. Грем'яче, Мужитино та ін.) [107; 108; 109]. Останнім часом вони привертають активну увагу (розкопки Т. М. Нікольської); зокрема значні роботи проведені на городищах Спас у гирлі р. Угри, біля с. Свинухово, Микола-Лінивець та ін. [313; 314; 315; 316; 318].

Верхньоокські пам'ятки другої половини І тис. до н. е. та перших віків н. е. за своїм характером дуже подібні до юхнівських, що спеціально підкреслюється дослідниками (Т. М. Нікольська, В. П. Левенок [316, *с. 32—35*; 236, *с. 93*]). Основним типом поселень і тут виступають городища з великою кількістю кісток та інвентарем, що має певні елементи схожості. Останні проявляються і в кераміці (зокрема—в орнаментації), в металевому інвентарі (характерні булавки з ажурними чи закругленими голівками), в глиняних виробах (характерні блоковидні та біконічні важки) тощо. Але ототожнювати обидва вияви не можна: йдеться про різні, хоча й споріднені вияви.

З другого боку, треба відзначити, що городища верхньоокського типу мають очевидні елементи близькості і до смоленських городищ, з якими вони стикаються, зокрема, по річці Угрі.

Пам'ятки зарубинецької культури у власному розумінні слова на Верхній Оці невідомі. Але й тут у першій половині І тис. н. е. з'являються елементи зарубинецького типу, які приводять до певних змін у місцевій матеріальній культурі. Матеріали цього типу виступають досить виразно в шарах першої половини І тис. н. е. Зокрема, на городищі III—V ст. н. е. біля с. Свинухова (Калузька обл.), дослідженому Т. М. Нікольською, було знайдено чорнолискований посуд зарубинецького типу, а також окремі фрагменти гончарного посуду черняхівського типу [315]. Чор-

нолискована кераміка, що нагадує зарубинецьку, виявлена на городищі Микола-Лінивець та в інших пам'ятках [316, *с. 46—48*].

Під впливом зарубинецької культури в області верхньої Оки на кінець першої половини I тис. н. е. формується своєрідний культурний вияв, відомий під назвою мощинської культури, представлений, зокрема, городищем в с. Мощино (Калузька обл.), широко відомим завдяки знахідці відомого Мощинського кладу бронзових речей, прикрашених виїмчастою емаллю [107; 455]. Формування цієї культури припадає на IV—V ст.; тому поряд з елементами зарубинецького (чи, точніше, пережитково-зарубинецького) типу в ній виступають і елементи, характерні для ранньослов'янської культури середини першого тисячоліття нової ери (кераміка празького типу).

ДЯКОВА КУЛЬТУРА

Північна периферія території майбутньої Русі — верхів'я Волги та басейн озера Ільмень — у другій половині I тис. до н. е. та в першій половині н. е. входила до ареалу племен, що залишили так звані городища текстильної кераміки. Вони являли собою частину великого етнічного масиву, що охоплював широкі простори східноєвропейської півночі.

Городища текстильної кераміки дуже добре відомі в літературі ще від кінця XIX ст., коли В. І. Сизовим були проведені перші розкопки на відомому Дяковому городищі під Москвою [410]. Завдяки цим розкопкам став відомий тип пам'яток, і нововідкрита культура дістала назву дякової. Як особливий культурний вияв городища дякового типу були виділені ще в 1903 р. О. А. Спіциним [451; 453], який, однак, зараховував до їх числа і верхньоокські городища (Грем'яче, Мощино та ін.), що насправді становлять окрему групу. Тепер до числа пам'яток дякового типу зараховуються лише городища з так званою текстильною, або сітчатою керамікою,— дуже своєрідним посудом, характерну ознаку якого становить наявність відбитків тканини на поверхні.

Ці пам'ятки протягом цілого тисячоліття виявляють певну культурну стійкість і повністю зберігають свій характер, демонструючи тим самим сталість суспільного життя. Тільки в середині I тис. н. е. намічаються певні зрушення, що приводять до появи пам'яток відмінного типу, прикладом яких виступає відоме городище Березняки в гирлі р. Сонохти у Верхньому Поволжі [501].

ПРОБЛЕМА ЕТНІЧНОЇ АТРИБУЦІЇ

Таким чином, наявний у розпорядженні дослідника археологічний матеріал дозволяє виділити такі групи пам'яток, кожній з яких відповідає певна етнічна група людей: 1) черняхівська культура, що поділяється на шість великих локальних варіантів; 2) пізньозарубинецька культура, представлена щонайменше двома групами пам'яток —

прип'ятською і деснянською; 3) культура городищ штрихованої кераміки; 4) пізня культура городищ гладкостінної кераміки, що в перші століття н. е. виступає у двох культурних виявах (городища смоленського типу і городища верхньоокського типу); 5) дякова культура, або культура городищ текстильної кераміки.

Вважаємо за безсумнівне, що кожному з цих археологічних виявів повинна відповідати певна група племен. Але етнічна інтерпретація одержаних наслідків зустрічає труднощі. Звичайно, найпростішим виходом з становища було б обмежитися археологічною номенклатурою («черняхівські племена», «зарубинецькі племена», «племена штрихованої кераміки» тощо), як це ми робили досі; зрештою, це не міняє становища по суті. Однак не можна забувати, що доба першої половини I тис. має в своєму розпорядженні цілу систему письмових джерел, в яких знаходимо чимало даних щодо етнографії Східної Європи. Тому було б доцільним спробувати пов'язати деякі відомості письмових джерел з наслідком археологічних студій і тим самим — співставити окремі археологічні ареали і культури з конкретними етнічними єдностями— народами, відомими нам історично.

Цей шлях, в принципі дуже плодотворний, приховує в собі, однак, ряд небезпек і підводного каміння, у зв'язку з чим у літературі і нині точиться уперта боротьба думок і припущень. Треба підкреслити, що очевидна недостатність історичних джерел, їх схематизм, надмірна лаконічність, а в ряді випадків — і плутанина, допущена стародавніми авторами (особливо Птоломеєм), надто утруднює етнічні визначення і робить їх дуже проблематичними.

Не маємо можливості зупинятися на цьому питанні докладно; обмежимося тільки найзагальнішими міркуваннями, застерігаючи, що в силу обмежених можливостей вони необхідно матимуть попередній характер. Втім, дальші дослідження історичної перспективи дозволять внести необхідні уточнення і зцементувати намічувану пам'ятками першої половини тисячоліття побудову в більш-менш достовірну систему.

Але, на превеликий жаль, не всі окреслені археологічні ареали можуть бути співставлені з історично відомими етнічними угрупованнями. Порівняно просто розв'язується питання з етнічною інтерпретацією культури штрихованої кераміки, культурою городищ дякового типу та зарубинецької культури. Перша з них, поширена головним чином в прибалтійських землях (Литва) і лише частково — в області правобережної Білорусі, еквівалентна племенам балтійського, летто-литовського походження. З приводу цього в літературі немає ніяких розходжень чи сумнівів. Друга залишена племенами, приналежними до східнофінського етнічного кореня, і щодо цього в науці теж все більш-менш ясно. Що ж до зарубинецької культури, то її слов'янська приналежність не викликає серйозних заперечень: разом в дуже спорідненою пшеворською культу-

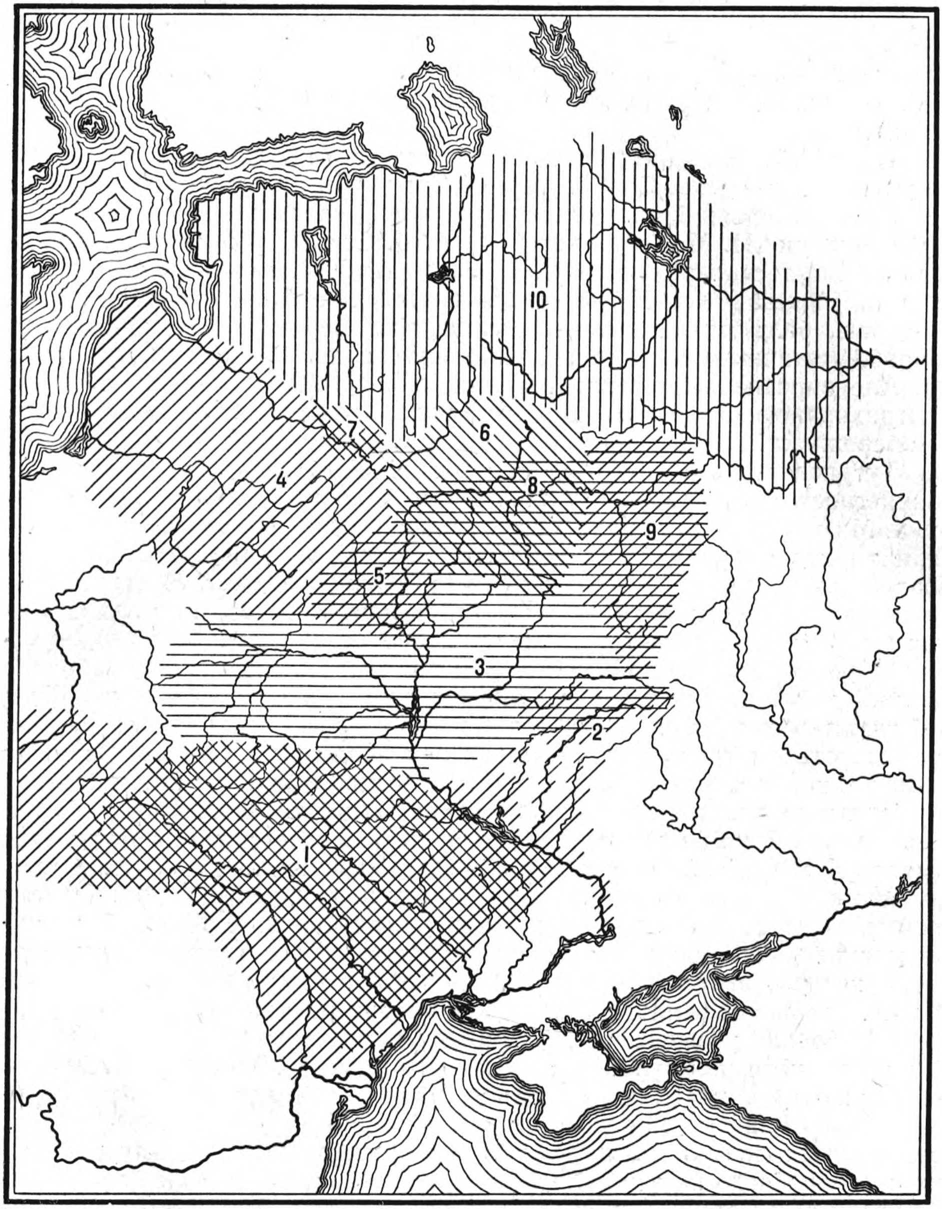

Культури першої половини I тис. н. е.

1 — черняхівська, *2* — поширення черняхівської культури на Лівобережжі, *3* — пізньозарубинецька, *4* — культура штрихованої кераміки, *5* — поширення пізньозарубинецької культури в області культури штрихованої кераміки, *6* — культура городищ смоленського типу, *7* — городища смоленського типу в басейні Західної Двіни, *8* — поширення пізньозарубинецької культури в області городищ смоленського типу, *9* — поширення пізньозарубинецької культури в області городищ окського типу, *10* — культура текстильної кераміки.

рою вона виступає археологічним еквівалентом венедів, відомих на підставі джерел перших століть нової ери (Пліній, Тацит, Птоломей та ін.).

Не атрибуються натомість племена, що залишили городища з гладкостінною керамікою. Спроба зарахувати носіїв культури городищ смоленського типу, як і племена штрихованої кераміки, до балтійської групи племен (П. М. Третьяков [514], В. В. Сєдов [403; 404; 401; *с. 59 — 60*]) не здається переконливою. Топонімічні аргументи, на яких базується ця гіпотеза [619; 489], не можуть служити надійною базою, оскільки, по-перше, балтійський характер топоніміки Верхньої Наддніпрянщини є проблематичним, а, по-друге, невідомим залишається час її виникнення. Але виразна відмінність городищ смоленського типу від пам'яток з штрихованою керамікою, що, безумовно, залишені балтами, закликає до обережності.

Тут повертаємось до тези про необхідність суворо дотримуватися конкретності при оперуванні поняттями «балти», «слов'яни», «фінни» і т. п. Ми не знаємо і навряд чи колись дізнаємось, якою мовою розмовляли ті, хто будував городища гладкостінної кераміки. Можливо, їх мова справді була споріднена з мовами балтійської сім'ї. Але, зрештою, це питання не здається нам важливим — принаймні в плані нашої постановки питання. Досить того, що тут перед нами виступає чітко окреслена група племен, яка не може бути пов'язана ані з певним історично відомим народом, ані з певною лінгвістично достовірною мовою. Місце цієї групи племен в процесі етногонічного розвитку Східної Європи простежується цілком точно і поза з'ясуванням цих питань. Зазначимо лише, що досліднику доводиться рахуватися з можливістю існування в доісторичні часи таких етнічних масивів, що не залишили слідів ані в етнонімічній номенклатурі, зафіксованій в письмових джерелах, ані в мовному матеріалі, доступному для лінгвістичних досліджень.

Коли постає питання про мовну характеристику тієї чи іншої групи племен, відомих археологічно, дослідники, як правило, обмежують список можливих альтернатив тими сім'ями мов, які визначені порівняльно-історичним мовознавством (слов'янська, іранська, германська, фінська і т. д.). Тимчасом реальні можливості вибору повинні бути значно розширені. Мовний розвиток іде від множин до єдності; в процесі глоттогонії з поверхні земної кулі зникали і окремі мови і цілі мовні сім'ї. Досить згадати хоча б мертві мови (хеттську, латинську, санскрит), які тепер не існують, хоч і зафіксовані літературною традицією. Але знаємо випадки, коли мови сходили зі сцени ще в дописемні періоди, і в цьому разі від них взагалі нічого не залишалося мовознавцям. Для прикладу назвемо ілірійську або фракійську сім'ї індоєвропейських мов, про існування яких знаємо тільки завдяки згадкам про їх носіїв у творах грецьких та латинських авторів. Але, як фракійська та ілірійська, сходили зі сцени

і інші мови, що були асимільовані в процесі глоттогонічного розвитку, не залишивши про себе жодних згадок.

Особлива обережність необхідна в тих випадках, коли йдеться про населення земель, віддалених від давніх центрів цивілізації, про які, отже, в письмових джерелах античної епохи відсутні жодні достовірні і реальні відомості. Саме в такому стані знаходиться справа з племенами лісової смуги Східної Європи.

Можливо, що в мовному відношенні творці культури городищ з гладкостінною керамікою не належать до жодної з відомих нам сімей, оскільки були повністю асимільовані слов'янами протягом І тис. н. е. [406]. Ще більше актуальною така можливість здається і щодо племен мілоградської та юхнівської культур, асимільованих ще на стадії формування зарубинецької культури. Спроби включити юхнівців до фінського масиву племен не витримують критики; з другого боку, не бачимо реальної можливості зв'язувати з ними жодний інший мовний масив з числа відомих. Але очевидні риси схожості юхнівської культури з культурами городищ гладкостінної кераміки (зокрема — верхньоокськими городищами) дозволяють припускати, що її носії могли належати до того ж етнічного кореня, що і племена Смоленщини чи верхів'я Оки.

Найбільш гостро в літературі стоїть питання щодо етнічної інтерпретації черняхівської культури.

Ще В. В. Хвойка, який відкрив цю культуру, визначив її як слов'янську [537; 536]. Ця точка зору була підтримана рядом учених [454; 141 та ін.], але дуже скоро була заперечена німецькою історіографією [622; 611 та ін.]. На противагу їй було висунуто тезу про готську приналежність культури — погляд, наукова неспроможність якого тепер є цілком очевидною [433]. До недавнього часу в радянській науці думка про приналежність черняхівської культури слов'янам вважалася непохитною.

Але в 1955 р. висловлена М. І. Артамоновим і Б. О. Рибаковим [15; 375] гіпотеза щодо пов'язання культури з історичними антами, що свого часу набула загального визнання, була заперечена рядом дослідників (в тому числі і одним з її авторів, М. І. Артамоновим [14]). На жаль, замість слов'янської теорії не було висунуто будь-якого рівноцінного погляду чи гіпотези [1]. По суті єдиною альтернативою досі залишається думка про «багатоетнічність» черняхівської культури, згідно з якою носіями останньої слід вважати різні групи племен — слов'ян, готів, сарматів, фракійців тощо [2]. Жодних доказів на користь цієї гіпотези, що

---

[1] Спробу М. І. Артамонова повернутися до давно спростованої «готської» теорії [14; 10, *с. 47*] навряд чи можна вважати серйозним розв'язанням проблеми.

[2] Вперше ця думка була висловлена П. М. Третьяковим на VII конференції ІА АН УРСР у 1954 р. Тоді необхідність такої постановки питання була обумовлена тенденцією до зарахування в число пам'яток черняхівського типу цілого ряду інших культурних виявів.

суперечить теорії етногенезу, не наводиться, крім, хіба, глухих посилань на якісь «історичні та інші дані» [500, *с. 325*].

У зв'язку з цим з'явилася тенденція розглядати черняхівську культуру як складну структуру, лише зовні прикриту «нівелюючим впливом римської цивілізації». Як одне з кардинальних завдань дослідження було висунуто завдання дезавуації культури як такої, шляхом територіального розчленування її на локальні варіанти, що нібито мали показати її справжнє складне етнічне лице. Але треба визнати, що конкретні спроби розчленувати черняхівську культуру (про що досить докладно говорилося вище) змогли тільки підкреслити її дивовижну єдність і монолітність. Ті окремі відмінності в деталях кераміки чи погребального обряду, які з великими труднощами вдається простежити між окремими локальними групами пам'яток, виявляються настільки мізерними, що спиратися на них, як на підставу для заперечення етнічної єдності культури в цілому, неможливо [415].

За всю історію Східної Європи до утворення Київської держави важко назвати якесь інше культурне явище, більш компактне, монолітне і масштабне, аніж черняхівська культура. Тому не можемо прийняти голослівні заяви про багатоетнічність культури за серйозне розв'язання проблеми. Носієм її, безперечно, був єдиний і сильний народ, що відігравав виразну роль в історичному розвитку Східної Європи.

Тимчасом лісостепова смуга належить до числа тих областей Східної Європи, з якими антична літературна традиція була обізнана порівняно добре. Неможливо уявити собі, щоб таке величезне явище, яким була черняхівська культура (населення її нараховувало принаймні кілька мільйонів осіб), залишилося зовсім невідомим грецьким та латинським авторам і пройшло повз їх увагу. А коли так, ім'я носіїв нашої культури слід шукати в списку народів, що виступають в творах античних письменників I тис. н. е. І як не підходити до цього питання, іншого етнічного масиву, крім слов'ян, не бачимо серед можливих претендентів на роль носіїв черняхівської культури. Але остаточне розв'язання цього питання буде можливим лише при врахуванні ряду інших джерел, до розгляду яких переходимо в наступних розділах.

3

ЛОКАЛЬНІ ГРУПИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ н. е.

Друга половина I тис. н. е. була часом оформлення східнослов'янських племен як певної компактної етнографічної групи в Східній Європі. Формування етнічного субстрату Русі саме в цей час іде дуже активно. Східноєвропейська археологія відображує цей процес цілком адекватно.

СЛОВ'ЯНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І ТИС. Н. Е.

В літературі існує не зовсім правильне уявлення про слов'янську культуру VI—IX ст. як про цілком єдину і монолітну в масштабах всієї слов'янщини від Одра до Волги і Дона [251; 254]. Цей погляд являє безперечну крайність, хоч не можна заперечувати, що протягом зазначеного часу справді відбувається певна консолідація в масштабах всього слов'янства в цілому. В археологічній культурі слов'ян цього часу спостерігаємо наявність деяких рис, спільних для різних слов'янських країн, як-от житлова споруда напівземлянкового типу, деякі керамічні форми (горщик так званого празького типу, глиняні сковорідки з низеньким бортиком, пізніше — округлобокий з конічною нижньою частиною горщик тощо), орнаментальні мотиви (лінійний і хвилястий орнамент на кераміці), деякі типи прикрас, погребальний обряд (тілоспалення) тощо.

Але оцінювати цю культурну нівеляцію слід обережно. По-перше, вона охоплювала не тільки слов'янські народи, а й деякі сусідні, етнічно чужі групи населення, скажімо, певну частину племен салтівської культури. Для пам'яток останньої, розташованих в басейні Сіверського Дінця і Дона, частково — в Північному Причорномор'ї, теж характерний і півземлянковий тип жител, і той же тип горщика з хвилястим і лінійним орнаментом, і деякі спільні серії прикрас (наприклад, певні типи намиста, підвіски-бубонці тощо) і т. д. Можна заперечити, що в деталях є певна різниця, але ж деякі відмінності існують і поміж окремими групами пам'яток, безперечно залишених слов'янами.

Відмінності, про які йдеться, охоплюють, зрештою, ті ж сторони культури (тип житлових споруд, керамічний комплекс, набір прикрас, погребальні пам'ятки тощо). Єдиної загальнослов'янської культури не існувало ніколи, як не існувало і такого єдиного народу «слов'яни»; натомість маємо певну кількість локальних культурних виявів, в багатьох відношеннях близьких один до одного, що відповідають конкретним групам слов'янських племен. Отже, реальні етнічні стосунки і в цьому випадку знаходять адекватне відображення в археології.

Особливо необхідно підкреслити, що хоч друга половина І тис. н. е. була часом соціально-економічної нівеляції окремих груп слов'янського населення, в процесі якої північні, лісові племена поступово наздоганяють своїх південних, лісостепових родичів, все ж таки повна однорідність і в цьому відношенні була досягнута далеко не зразу. І якщо порівнювати абсолютно синхронні явища, поза всяким сумнівом, зв'язані з слов'янами, різниця буде дуже відчутною. Так, час VIII—IX ст. в Моравії був ознаменований розквітом Великоморавського князівства, а в області дніпровського Лівобережжя — роменської культури. Понад Моравою бачимо в цей час великі міста з кам'яними храмами і розкішними палацами, розвинутим ремеслом, з абсолютним пануванням гончарного посуду, з вишуканим ювелірним виробництвом, продукцію якого становили складні вироби із золота і срібла (прикладом таких пам'яток є городище в Мікульчицях [607]). На Сеймі, Ворсклі і Сулі в цей час бачимо лише маленькі общинні укріплення-городища з житлами-напівземлянками, з майже виключно ліпленою керамікою і нечисленними металевими виробами. Цю різницю, що має в основі глибокі причини соціально-економічного характеру, не слід скидати з рахунку.

Загалом можна твердити, що виразною рисою, яка в археологічному відношенні відрізняє пам'ятки лісостепу (тобто території, в попередню епоху зайнятої черняхівською культурою) від пам'яток лісової смуги, продовжує залишатися очевидна наявність гончарного посуду. Лише у VIII—IX ст., та й то не всюди, гончарний посуд починає поширюватися в більш північних, лісових районах: виділення гончарства в окрему галузь ремесла там затрималось майже до кінця І тис. н. е. Цей факт має те джерелознавче значення, що кераміка завжди є найбільш масовим матеріалом і тому становить великі зручності для визначень, основаних на великому археологічному матеріалі (більшість пам'яток відома нам виключно на підставі кераміки).

сопки

Пам'ятки другої половини І тис. н. е. в межах Східної Європи вивчені дуже нерівномірно. Краще відомі матеріали північних районів, що вже давно є об'єктом спеціальних студій. Їх вивчення, з одного боку, показує сталість стародавніх культурних традицій в межах ареалів, окреслених в по-

передньому розділі, а з другого боку — істотні зміни, що відбуваються в стані населення цих районів внаслідок дальшого процесу слов'янізації неслов'янських етнічних груп.

Територія басейну озера Ільмень (річки Волхов та Ловать) і сусідніх районів у другій половині I тис. н. е. характеризується особливим культурним виявом, відомим головним чином на підставі своєрідного типу погребальних пам'яток — так званих сопок. Вони становлять специфічну рису даного району і невідомі більш ніде:

Це колективні погребальні споруди, кожна з яких функціонувала протягом більш-менш тривалого часу, приймаючи останки кількох представників конкретного роду. Дослідники виділяють три основні типи сопок, що репрезентують локальні вияви: новгородський (або ільменський), ладозький та псковський [402].

Найбільш характерні сопки новгородського типу. Їх конструктивні особливості полягали в такому: основу споруди становив кам'яний кромлех — кругова обкладка (крепіда), викладена з необробленого каменю. Всередині крепіди насипався невисокий земляний горб, в який закопувалися залишки кількох поховань — прах небіжчиків, спалених на стороні. Коли цей насип був насичений похованнями, його підвищували за рахунок нової підсипки, і дальші поховання вміщувалися в цьому ярусі і т. д. Відомі кургани з одним, двома і трьома ярусами (що, природно, було у безпосередній залежності від часу функціонування конкретної пам'ятки та кількості членів роду).

Особливістю сопок ладозького типу є наявність всередині кургану кам'яних конструкцій у вигляді стінок або просто площадок, що були своєрідними могильними склепами. Вони розташовувалися всередині кромлеха на рівні денної поверхні або в земляному насипі.

Сопки псковського типу одноярусні і в основі мають кам'яні конструкції у вигляді камер або ящиків, складені з кам'яних плит. Ця риса вказує на можливі зв'язки з південно-східними слов'янськими землями (область верхів'їв Оки і Дона), де в основі слов'янських курганів виступають домовини — дерев'яні споруди, що символізують будинок. Зрештою, і в області Псковської землі відомі кургани з подібними дерев'яними конструкціями [402].

Знахідки речей при спалених небіжчиках дуже бідні: нечисленна кераміка — переважно ліплена, груба, дуже простих банкоподібних форм, ще нечисленніші прикраси переважно «фінських» типів [402; 538]. Наявність рис, спільних з культурою текстильної кераміки, свідчить, що населення останньої в середині I тис. н. е. не покинуло свої місця і в другій половині тисячоліття було втягнуто в процес етногенезу Русі.

Хронологічні рамки сопок визначаються VI—IX ст.

Поселення, з якими зв'язані сопки, досліджені дуже слабо і взагалі майже невідомі. Правда, певне світло на життя населення даної області

в другій половині I тис. н. е. можуть пролити матеріали нижнього шару земляного городища в Старій Ладозі (шар *е*) [360]. Розкопками тут розкрито залишки великих дерев'яних будинків, будованих з великих колод в зруб, площею 40—100 *м*², а також — господарських споруд (приміщення для худоби, клуні тощо). В. Й. Равдонікас вважає великі будинки житлами патріархальних сімей типу задруг [360, *с. 34*] Цю точку зору підтримують інші дослідники [168, *с. 190—192*].

Матеріальна культура нижнього шару Старої Ладоги носить цілком архаїчний характер. Кераміка — виключно ліплена і в більшості досить груба. З точки зору технології, Я. В. Станкевич розрізняє чотири типи [458; 459]: а) масивний товстостінний посуд чорного кольору з домішкою жорстви (64%); б) грубий посуд чорно-коричневого кольору з домішкою піску або жорстви, погано обпалений (20%); в) посуд з густої глини темносірого кольору з дрібною домішкою, добре обпалений (12%); г) посуд з тонко обробленої глини, добре обпалений (4%). Останню групу дослідниця (може, без достатніх підстав) вважає довізною.

Для перших двох типів характерні малорозчленовані банкоподібні форми (майже циліндричні), горщики з конічним тулубом і чітко наміченим переламом бочка та прямим краєм. Серед нечисленної кераміки більш ретельного виробу зустрічаємо миски з різним переламом бочка, що явно нагадують зарубинецькі традиції; і навіть миску, що наслідує форму черняхівської кераміки [458, *рис.* **3**, *3*]. Наявність певних пережиточно зарубинецьких ознак бачимо і в галузі технології (темнолискована поверхня). Орнамент дуже скупий — у вигляді защипів і насічки по вінцю, ямок, «гусенички» [1]. Посуд, виготовлений на гончарному крузі, з'являється тут лише в IX—X ст. Характер його — типовий для ранньосередньовічної слов'янської кераміки.

Інший інвентар небагатий: намисто, нечисленні прикраси (особливу увагу привертають формочки для виливання деяких типів прикрас — лунниці та підвіски типу виїмчастих емалей).

Датується цей шар VII—VIII ст.; отже, він синхронний сопкам. Але важливо, що розкопками в Ладозі виявлено плоский могильник з тілоспаленням цього ж часу, безпосередньо зв'язаний з поселенням [321]. Очевидно, тут бачимо початок процесу відокремлення міста від села: сопки залишені сільським населенням, тоді як нижній шар Старої Ладоги показує процес зародження майбутнього міста.

ДОВГІ КУРГАНИ

Іншою виразно окресленою групою пам'яток другої половини I тис. н. е. є так звані кургани і зв'язані з ними поселення та городища. Територія їх поширення охоплює Верхню Наддніпрянщину (Смоленщина), верхів'я Захід·

[1] «Гусеничка» — орнамент, утворений відтисками штампу у вигляді палички, обмотаної мотузкою.

ної Двіни (Полоцька земля), а також — частково Псковську землю (в тому числі район самого Пскова), де вони змішані з сопками. В основі своїй ареал довгих курганів накладається на ареал городищ смоленського типу, але значно ширший від нього, зачіпаючи північний край ареалу культури штрихованої кераміки і південний край ареалу городищ текстильної кераміки.

Довгі кургани — теж колективні могильні споруди, але принцип їх спорудження був іншим: протягом функціонування конкретної пам'ятки нові поховання розташовувалися збоку від попередніх по одній лінії, внаслідок чого курган зростав не вгору, як сопки, а в обидва боки. Завдяки цьому утворювалася видовжена форма, звідки і походить назва «довгі кургани». Обряд поховання, представлений в них,— виключно тілоспалення. Деталі обряду дозволяють виділити три типи пам'яток, що репрезентують два територіальні вияви — псковський та полоцько-смоленський [401; 402].

Для псковського вияву характерні два типи довгих курганів: а) кургани, що мають в основі попелясті прошарки, і б) кургани без такого прошарку. Територія цього вияву охоплює район р. Великої аж до її гирла, верхів'я Ловаті та Західної Двіни (не доходячи до впадіння Касплі) і далі на схід — аж до джерел Волги. В попередню добу тут були поширені пам'ятки культури текстильної кераміки.

Для полоцько-смоленського вияву характерні кургани з залишками ритуального кострища в основі. Їх територія охоплює верхню течію Західної Двіни, починаючи від Касплі і до Друї, верхню течію Дніпра до Орші, а також — верхів'я Сожу та Десни. Смоленська група займає область городищ смоленського типу, а полоцька виступає на території, перед тим зайнятій культурою штрихованої кераміки.

Речовий інвентар, що трапляється в довгих курганах, складається з ліпленої кераміки, зрештою близької до описаної вище кераміки нижнього шару Старої Ладоги. Крім того, трапляються різного роду прикраси (підвіски, зокрема трапецевидні, декоративні бляшки, речі з виїмчастими емалями, поясні пряжки тощо), а також — дрібні побутові предмети: ножі, вудила і т. п. Намічається деяка різниця в речовому інвентарі між полоцько-смоленською та псковською групами. Характерними для першої типами речей В. В. Сєдов, наприклад, називає маленькі скроневі кільця з мідного дроту, з одним кінцем, загнутим досередини; кістяні підвіски у формі качки, скляні намистини блакитного кольору тощо. Для другої групи характерні круглі випуклі бляшки-шкарлупки, випуклі бляшки конічної форми, дротяні браслети з кінцями, що заходять один за одного, та ін. [401].

Речовий матеріал датує довгі кургани VI—IX ст. В. В. Сєдов висуває думку, що найдавніші з них концентруються в псковському районі, звідки вони поширилися на південь — в область Смоленщини та Полот-

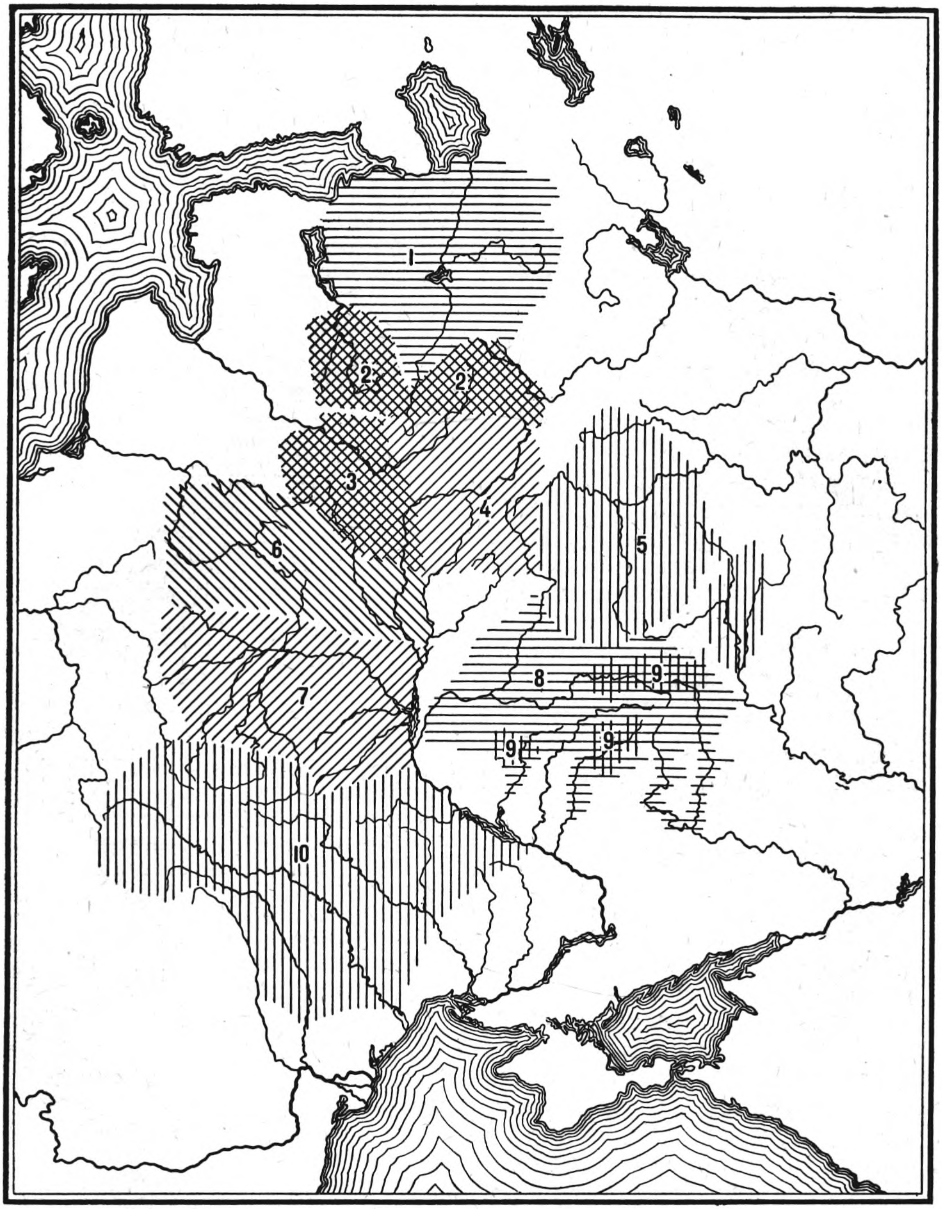

Культурні типи другої половини I тис. н. е.

1 — сопки новгородського типу, *2* — псковська група довгих курганів, *3* — полоцька група довгих курганів, *4* — смоленська група довгих курганів, *5* — городища мощинського типу, *6* — городища середньобілоруського типу, *7* — корчацька культура, *8* — роменська культура, *9* — пам'ятки волинцевського типу, *10* — лісостепові ранньослов'янські культури.

чини [401, 402]. Проте хронологічна різниця практично не дає себе вловити. Сам Сєдов підкреслює, що довгих курганів, більш давніх, аніж середина I тис. н. е., ми взагалі не знаємо. Детальне датування псковських курганів неможливе через відсутність надійних критеріїв; приблизні рамки їх визначаються десь у межах середини тисячоліття, причому нижня дата взагалі є надто проблематичною. В той же час ряд курганів Смоленщини досить упевнено датується VI ст. (трапецевидні підвіски, речі з емалі, пряжки типу Колосковського скарбу тощо) [401; 492]. Можливо, деякі кургани (Будрани на Полотчині) датуються навіть V—VI ст. [356] [1]. Тому хронологічний розрив між обома групами пам'яток фактично зводиться нанівець; отже, протиставляти їх щодо хронології навряд чи доцільно.

Питання це, однак, має більш глибокий зміст. В літературі висловлена думка, що культура, представлена довгими курганами, взагалі не має генетичної основи в області свого поширення і, отже, є прийшлою. Ця думка обгрунтовується твердженням, що городища смоленського типу в більшості своїй припиняють існування разом з появою курганів [401; 498; 544].

Дослідження останніх років показали досить складну долю так званих смоленських городищ. Вперше вони припинили своє існування ще десь у кінці першої половини I тис. (можливо, під впливом зарубинецької культури, що в області Подесення, як ми вже знаємо, представлена виключно відкритими поселеннями). В середині I тис. на Смоленщині, очевидно, теж існували в основному лише відкриті поселення. Але в VII—VIII ст. розпочинається третій етап у будівництві укріплених городищ (до цього часу відноситься найпізніший шар Тушемлі, городища в Акатові, Слободі Глушиці та ін.).

П. М. Третьяков висловлює думку, що відновлення городищ у Смоленщині в цей час було зв'язане з якоюсь страшною небезпекою (загрозою з боку племен, що залишили довгі кургани) і остаточне припинення їх функціонування пояснює зовнішньою навалою [498, *с. 25—32*].

Ця думка, однак, зустрічає серйозні труднощі. Городища ці були не просто укріпленнями, але й святилищами, отже, виникали вони не у відповідь на чисто воєнні потреби; до того ж час їх існування (маємо на увазі останній, третій, етап) надто тривалий, щоб бачити в них явище, зв'язане з конкретними подіями військово-політичного характеру. Але дальше твердження автора про те, що «загибель городків-убіжищ... слід ставити в прямий зв'язок з появою в області Смоленської Наддніпрянщини численного нового, ймовірно, кривицького населення, що залишило по собі довгі кургани» [498, *с. 41*], взагалі спростовується фактичним

---

[1] Думка С. А. Тараканової, що довгі кургани повинні датуватися часом від II—III ст. і навіть ще раніше [467, *с. 107*], не знайшла підтримки в літературі.

матеріалом. Ця загибель припадає десь на VIII ст. (саме цим часом датується кінцева фаза історії Тушемлі, в цей же час загинуло Акатовське городище [1] і т. д.). Отже, йдеться про час, принаймні на два століття пізніший від появи довгих курганів у Смоленській землі.

Основне питання, що постає при цьому: де поселення тих, хто похований в довгих курганах? І де поховання тих, хто жив на городищах у VII—VIII ст.? Відповіді на них поки що не бачимо (гіпотеза П. М. Третьякова, що довгим курганам повинні відповідати відкриті поселення, має суто теоретичний характер: поки що такі поселення не досліджені), а тимчасом відповідь напрошується сама собою: матеріальна культура довгих курганів виявляє надзвичайну подібність до речового інвентаря пізніх городищ [2].

Отже, говорити про повну зміну населення навряд чи доцільно. Певна трансформація культури городищ смоленського типу почалася ще в перші століття н. е. у зв'язку з відчутним зарубинецьким впливом, наслідком чого була кристалізація культурних форм, близьких тому, що бачимо в довгих курганах. Переростання полів поховань у курганні могильники—процес, властивий не тільки Смоленщині (його відображенням є такі пам'ятки як кладовище в Акатові, що становить поле поховань, на якому є вже і окремі кургани [549, *с. 56—67*]). Виникнення курганного способу поховань зв'язує цей район з широким ареалом ранньослов'янської культури в початковій стадії її формування — процес, що розпочався до появи перших довгих курганів чи то на Псковщині, чи то на Смоленщині або Полотчині і протікав у надрах місцевих культурних традицій.

Трудність гіпотези про чужий характер культури довгих курганів для Верхньої Наддніпрянщини і прилеглих районів полягає ще й у тому, що немає очевидних джерел її поза межами основного району поширення. В. В. Сєдов намагається вивести її з району міжріччя Німана та Західного Бугу, де виступають пам'ятки, за зовнішніми ознаками подібні до довгих курганів [401]. Але дослідження Ф. Д. Гуревич показують, що там вони відносяться до ще пізнішого часу, аніж на Псковщині, Полотчині чи Смоленщині [155; 156]; отже, коли говорити про міграцію, то хіба в зворотному напрямку.

Питання залишається поки що не вирішеним. Для того, щоб просу-

[1] Принаймні в матеріалах, про які Є. А. Шмідт доповідав на XII конференції ІА АН УРСР навесні 1964 р., були речі VII—VIII ст., зокрема — характерні трилопасні наконечники стріл так званого «аварського» типу. Передатовувати їх немає підстав.

[2] П. М. Третьяков вказує на відмінність керамічного комплексу довгих курганів VIII—IX ст., розкопаних біля Слободи Глушиці на місці колишнього селища [498, *с. 33*], у порівнянні з керамікою розташованого поблизу городища VII—VIII ст.— наявність у першому посудин з защипами по вінцю, що нагадують посуд боршівського типу. Але ця відмінність має хронологічний зміст. Порівнювати треба матеріали з ранніх курганів, в яких представлена така ж гладкостінна кераміка, як і на городищах.

нути його вперед, необхідне дослідження поселень, які зв'язані з довгими курганами. Щодо цього найбільше зроблено поки що в області верхів'їв Двіни, де культура довгих курганів приходить на заміну культурі штрихованої кераміки (робота Я. В. Станкевич [459, 461]). Наскільки можна судити на підставі її досліджень, виключити місцеве населення з процесу формування культури другої половини I тис. н. е. неможливо. Розташовані тут поселення VI—VIII ст. (Жабино та ін.) характеризуються культурою, майже ідентичною культурі, представленій у курганах (Жабино, Михайлівське, Жереб'ятино). Разом з тим дослідник підкреслює «певний зв'язок подвінських поселень цього часу з більш давньою групою пам'яток першої половини тисячоліття» [459, *с. 126*].

Важливі спостереження стали можливими завдяки розкопкам так званих Псковських городищ (найдавніші шари Пскова, городище Камно), проведеним С. А. Таракановою [468; 469; 470; 471]. Ці пам'ятки належать до третього району поширення довгих курганів (псковського). Культура, що характеризує їх шари перших віків н. е., має всі ознаки місцевої культури фінського типу, але вже в середині тисячоліття стають помітними певні зміни, що приводять зрештою до формування слов'янської середньовічної культури. Але цінність названих пам'яток полягає в тому, що вони показують безперервну традицію розвитку конкретних поселень, що завершується утворенням давньоруського міста Пскова. Тут загальний напрямок культурної еволюції виявлений цілком очевидно.

На кінець I тис. н. е. культура довгих курганів справді кристалізується в загальноруську культуру IX—X ст. Основним типом поховань стає звичайний слов'янський курган з насипом півсферичної форми, з типовим ранньосередньовічним інвентарем. Процес цього переростання зафіксований багатьма могильниками, де довгі кургани виступають разом з круглими, поступово витісняючись ними.

ГОРОДИЩА СЕРЕДНЬОБІЛОРУСЬКОГО ТИПУ

Середина I тис. н. е. була часом суттєвих змін у культурному розвитку середньобілоруського Правобережжя. В цей час тут зникають городища штрихованої кераміки; їх ареал звужується у західному напрямку і обмежується в основному територією Прибалтики. В межах пізнішої Білорусі натомість з'являються пам'ятки нового типу, загалом досить подібні до тієї культури, що представлена в довгих курганах та синхронних їм поселеннях (верхній горизонт Тушемлі).

Але неправильно було б думати, що йдеться про повну зміну поселень. Навпаки, значна частина городищ, що існували в першій половині I тис. н. е., продовжує функціонувати і нині, але подекуди суттєво

змінює свою культурну характеристику. На деяких з них саме в цей час з'являються штучні укріплення [300, *с. 11—12*].

Зміни, що відзначають середину I тис. н. е. в області Мінського Правобережжя, добре виступають у матеріалах Банцерівського городища під Мінськом [268]. Нижні шари його, що відносяться до перших століть н. е., представлені класичним матеріалом штрихованої кераміки. Пізні шари натомість дають матеріал виразно відмінний — гладкостінну ліплену кераміку ранньослов'янських форм (горщик празького типу, горщик з вінцями, розхиленими назовні, банкоподібні форми тощо).

Очевидно, до цього ж кола пам'яток належить городище-святилище «Барсуча Гірка» (Могилівська обл.) [472], що становить близьку аналогію пізній Тушемлі, та ряд інших пам'яток Середньої Білорусі. На жаль, переважна більшість їх поки що залишається майже не досліджена. Не зовсім ясним є відношення до середньобілоруських городищ відкритих селищ типу досліджуваного Л. Д. Поболем поселення в Абідні на Могилівщині [1]. Цікавою рисою цих поселень є наявність бронзових речей, прикрашених виїмчастою емаллю (Красний Бор [455], Абідня та ін.). Походження виїмчастих емалей у Східній Європі поки що становить нерозв'язану проблему. Як відомо, існує традиція вважати їх витвором в першу чергу балтських, летто-литовських племен (Л. Нідерле [598]), звідки вони, отже, поширилися на інші землі, в тому числі — на слов'янські.

Така точка зору заслуговує на певну увагу, оскільки саме прибалтійський район поширення емалей дає найбільш ранні знахідки і прототипи. Культура штрихованої кераміки — безумовно балтська за походженням. Отже, закономірно саме з середовищем її носіїв (хоча б і на пізньому етапі) зв'язувати поширення виїмчастих емалей у Верхній Наддніпрянщині. Не можемо, однак, не підкреслити, що відомі сьогодні знахідки цього типу в середній Білорусі концентруються переважно в нижній течії Березини, в східному (за А. Г. Митрофановим) районі городищ штрихованої кераміки, тобто в районі, що зазнав помітного впливу зарубинецької культури ще в перші століття н. е.

Хронологічно пам'ятки типу Абідні і Красного Бору припадають на V—VI ст.; це — переламний етап у розвитку місцевої культури, представлений саме зміною нижнього шару Банцерівського городища верхнім шаром.

Останнім часом інтенсивно досліджуються пам'ятки другої половини I тис. н. е. і в області басейну Верхнього Німана (між верхів'ям ріки і районом м. Гродно). Тут так само спостерігаємо зникнення на поселеннях культурних шарів з штрихованою керамікою і появу натомість нашарувань з культурою типу верхнього горизонту Банцерівщини. Деякі

---

[1] Матеріали розкопок В. Д. Поболя не опубліковані [349].

городища, що виникли в попередню епоху, продовжують існувати і понині (городище в с. Городище); ситуація тут нагадує те, що бачимо на Банцерівському городищі. Кераміка — гладкостінна (горщики, банки, миски, сковорідки), іноді орнаментована наліпними валиками (часом з защипами), хвилястим орнаментом та ін. [154; 155].

Очевидно більш характерним для правобережної Білорусі типом кладовищ середини I тис. н. е. є плоскі поля поховань з тілоспаленням в урнах, що викликають незаперечні асоціації з пізньозарубинецькою культурою. Такі поля поховань є і в області поніманського району (могильник в урочищі Ланкішки біля с. Нача поблизу Ліди, досліджений В. А. Шукевичем [617]). Краще відомі вони в області Наддніпрянщини, хоч і тут поки що мало привертають увагу дослідників. Зокрема, характерні поля поховань відомі в сс. Новий Бихів, Хотища (Могилівська обл.), Кистені (Гомельська обл.) [221; 384; 405]. Деякі з них (Новий Бихів, Хотища) напевне датуються серединою тисячоліття. Район їх розташування в основному співпадає з другим районом А. Г. Митрофанова, позначеному відчутним впливом зарубинецької культури.

Зв'язок цих полів поховань з поселеннями очевидний. Так, у с. Кистені могильник топографічно зв'язаний з городищем, на якому виступає як штрихована, так і гладкостінна кераміка [405]. Особливо цікава ситуація біля с. Проскурня [405]. Тут теж маємо комплекс пам'яток: городище з штрихованою та гладкостінною керамікою і могильник. Але останній характеризується як плоскими, так і підкурганними похованнями. Очевидно, він безпосередньо відбиває процес заміни полів поховань курганними могильниками в області Верхньої Наддніпрянщини; на жаль, детальна хронологія як одних, так і других поховань не встановлена. Але, незважаючи на це, очевидно, можна говорити про повсюдний характер цього процесу: на кінець I тис. вся територія Верхньої Наддніпрянщини показує повне панування курганного обряду.

Кургани другої половини I тис. н. е. краще відомі в поніманському районі. Їх дослідження дозволяє розділити їх на дві категорії. Першу становлять кургани східнолитовського типу з півсферичними кам'яними насипами: більш давні — з тілопокладанням і пізніші — з тілоспаленням (є перехідний тип кладовищ, в якому виступають обидва обряди). Переважна більшість їх концентрується в басейні верхньої Вілії (Неріс) та на річці Меркіс [155, *с. 71*].

Другу категорію становлять довгі чи видовжені кургани слов'ян, що за своїм типом дуже подібні до курганів Смоленської, Полоцької та Псковської землі. Як вже відзначалося, В. В. Сєдов відстоює думку, що поява останніх — наслідок просування частини поніманських племен на північний схід. Але ця точка зору не підтверджується, оскільки хронологія поніманських курганів виявляється надто пізньою, навіть пізнішою, ніж в Псковському або Смоленському районах [155, *с. 75*].

Область поширення довгих курганів в середній Білорусі охоплює власне Поніманщину (район м. Ліди та лівобережжя ріки [155, рис. *28*; на карті — помилка у позначках]). Відомі вони і в Мінській області, на водороздiлі Дніпра та Німана [357; 156].

Обидва типи курганів становлять локальні групи пам'яток.

МОЩИНСЬКА КУЛЬТУРА

В області верхів'я Оки, як уже говорилося, на кінець першої половини I тис. н. е. внаслідок нашарування зарубинецької інвазії на місцеве підложжя, представлене городищами верхньоокського типу, утворилася своєрідна мощинська культура.

Тут також бачимо переростання більш давніх форм культури в нові, причому безпосередня традиція розвитку простежується на багатьох конкретних поселеннях (городище Дуна, городища в сс. Свинухово, Воротинцево та ін. [128; 475; 316]). Але разом з тим маємо ряд городищ, що вперше виникли саме в цей час (Зайцево, Синюково, Мощино, Огубське [107; 138; 316; 317]).

Більшість цих городищ належить до звичайного типу і розташовується на виступах високих берегів; але поряд з ними відомі і городища болотного типу (Огубське, Поріччя [138; 317]). Характерним типом житлової споруди в цей час стає напівземлянка, що прийшла на зміну дерев'яних, зрубних жител попередньої доби. Речовий комплекс мощинської культури характеризується виключно ліпленою керамікою, переважно, досить грубою за виробом, представленою формами, поширеними в лісовій смузі Східної Європи у цей час: горщики празького типу, горщики з розхиленими вінцями, іноді прикрашеними ямками, насічкою та «гусеничкою», плоскі сковорідки тощо. Але поряд з цим трапляється і кераміка пережитково зарубинецька, трохи кращого виробу (хоч всеодно грубіша від власне зарубинецької) з темнолискованою поверхнею (горщики, миски, глеки тощо) [316].

Відомою пам'яткою є Мощинське городище, у валу якого було знайдено знаменитий Мощинський скарб. Він містив понад 80 бронзових речей (фібули, браслети, привіски, декоративні бляшки тощо), значна частина яких була прикрашена виїмчастою емаллю, а також — велику кількість намистин [107; 455]. Б. О. Рибаков висловив думку, що речі з емаллю — привізні, посилаючись на той факт, що використовувалися вони явно не за призначенням (ланцюг, зроблений з фібул) [377, *с. 53*]. Цей аргумент здається переконливим, оскільки справжнє призначення речей, очевидно, не було відоме жителям Мощинського городища. Але чи мали ці речі справді середньодніпровське походження, як це вважає Рибаков? Не менш імовірним є припущення щодо прибалтійського походження даної знахідки. Взагалі приокський район виїмчастих емалей,

виділений О. А. Спіциним [455], куди входять і пам'ятки фінських племен середньої Оки, мабуть, свідчить про західні, а не південні зв'язки.

Мощинська культура середини I тис. н. е. органічно розвивається протягом усієї другої половини I тис., переростаючи у слов'янську ранньосередньовічну культуру. Відображенням цього є матеріали городищ VIII—IX ст. (Лебедка, пізні шари Мощини, Федяшова та ін.) [316]. Характер культури зберігається в основному той же, хоч остаточно зникає кераміка зарубинецького типу.

Цікавим виявляється характер поховальних споруд окського району, що виразно відрізняє його від області довгих курганів та сопок. Тут натомість маємо кургани звичайної напівсферичної форми з поодинокими захороненнями в дерев'яних спорудах — так званих «домовинах» [1]. Обряд — виключно тілоспалення.

Ранні пам'ятки цього типу представлені в могильниках, досліджених Н. І. Буличовим в сс. Шаньково і Почепок [107]. Аналогічні кургани розкопані Т. М. Нікольською в сс. Воротинцево, Миколо-Лінивець та в інших місцях [316, *с. 52—55*]. При розкопках під невисоким могильним насипом виявляються сліди кострища і залишки погребальної камери або огорожі (здебільшого круглої в плані) у вигляді залишків стовпів або просто канавки. Всередині цих дерев'яних споруд і знаходяться урни з прахом. Курган у Воротинцеві мав кілька різночасових поховань: тут у східній полі насипу виявлено ще дерев'яну камеру, прямокутну в плані, в якій знаходилися залишки кількох спалених небіжчиків [316, *с. 52—53*]. Інвентар поховань ідентичний матеріалам городищ і датує ці поховання часом середини I тисячоліття нашої ери (VI—VII, може, навіть IV—V століть]. Втім, такий тип поховальних пам'яток відомий і пізніше (Лебедка та ін. [316, *с. 120—122*]).

БОРШІВСЬКА ГРУПА ПАМ'ЯТОК

Як городища, так і кургани Верхньої Оки знаходять дуже близькі аналогії в матеріалах кінця I тис. н. е. Верхнього Подоння, тобто території на південний схід від цього району. Маємо на увазі пам'ятки боршівського типу, досліджені вперше П. П. Єфіменком [180; 182].

Характерним прикладом пам'яток цієї групи є городище в с. Боршево на Дону (Воронезька обл.) та зв'язані з ним кургани. Як характер самого городища, так і речовий комплекс (що відноситься до самого кінця I тис. н. е.— IX—X ст.) цілком відповідає верхньоокським пам'яткам: житла напівземлянкового типу з гладкостінною керамікою, представленою банкоподібними посудинами, горщиками празького типу, плоскими сковорідками і т. д.

[1] Цей термін не можна ототожнювати з українським народним словом «домовина», що означає «труна», хоч етимологічний зв'язок між ними, очевидно, є.

Те ж саме характерне і для курганів, де вперше були більш-менш достовірно простежені залишки дерев'яних, квадратних у плані, камер та круглих огорож довкола них. Ці дані дозволили правильно зрозуміти і результати розкопок Н. І. Буличова в Шанькові і Почепку, до того не інтерпретованих.

Боршівське городище кореспондує так званій Воронезькій групі городищ (городища Кузнєцовське, біля Михайлівського кордону та ін.). Пам'ятки подібного ж типу на території Воронезької обл. активно досліджуються останнім часом А. М. Москаленко (городища Архангельське, або Голишівське, Тітчиха тощо) [306; 307; 308; 309]. Очевидно, всі ці пам'ятки становлять певну територіально відособлену групу, генетично зв'язану з верхньоокськими городищами.

РОМЕНСЬКА КУЛЬТУРА

В області Подесення та верхньої течії лівих приток Дніпра (Сула, Псьол, Ворскла) друга половина I тис. н. е. позначена існуванням широко відомої роменської культури. Пам'ятки типу роменських городищ були першою категорією давньослов'янських старожитностей, що стала відома вченим; тривалий час їх вважали єдиним еталоном ранньослов'янських старожитностей VIII—X ст.; подекуди така тенденція дає себе відчути і сьогодні (І. І. Ляпушкін [254]). Вперше пам'ятки розгляджуваного типу були досліджені М. О. Макаренком у верхній течії Сули, в околицях м. Ромни (звідки і назва культурного вияву). Класичною пам'яткою може вважатися городище Монастирище, піддане розкопкам неодноразово — як у дореволюційні, так і в післяреволюційні роки [256; 257]. Так само дуже характерними виявилися інші городища (Глинське, Ведмеже, городище Вашкевича та ін.) [274; 276; 277].

В післяреволюційний час кількість відомих пам'яток набагато збільшилась; особливі заслуги в цьому належать М. В. Воєводському, що працював у Подесенні [119; 120; 121; 123], та І. І. Ляпушкіну, сфера діяльності якого охоплювала Лівобережжя Дніпра, і, головним чином,— басейн Сули, Псла і Ворскли [243; 244; 246; 247; 248; 249; 250; 253; 261; 263; 264; 265]. Ним же повністю розкопане Новотроїцьке городище (Сумська обл.), яке представило роменську культуру в її найбільш повному вигляді [245].

Єдиним типом поселень, властивим для цієї культури, є невелике городище дуже простої структури (штучні укріплення часто-густо обмежуються лише ровом і валом, що відокремлюють площадку городища від напольної сторони), з житлами напівземлянкового типу, які ми вже бачили на городищах Верхньої Оки та понад Доном. Матеріальна культура характеризується ліпленою керамікою, дуже грубою, з домішками шамота в тісті — переважно сковорідки з низьким краєм, іноді прикра-

шені защипами, та горщики конічної форми, представлені двома варіантами: з прямим вінцем, здебільшого неорнаментовані, та з вінцями, розхиленими назовні, в більшості прикрашені, іноді навіть багато (защипи по краю вінчика, хвилястий та лінійний орнамент, а особливо — «гусеничка»). Разом з тим треба відзначити, що майже в усіх комплексах роменського типу у невеликій кількості трапляється і гончарний посуд, за характером своїм подібний до давньоруського. Він виступає як у ранніх, так і в пізніх пам'ятках — принаймні від VIII ст.

Раніше вважали гончарну кераміку, знайдену на городищах роменського типу, репрезентантом пізніших шарів, але ця точка зору спростована пізнішими дослідженнями: гончарний посуд виступає в заповненні конкретних жител роменського часу, і навіть у печах (городище Курган в с. Волинцевому [172, *с. 260*]).

Характерним для роменської культури типом поховальної споруди є кургани з тілоспаленням (Дорошівка на Сеймі [44, *с. 56—57*]), які, однак, виразно відрізняються від верхньоокських чи боршівських відсутністю дерев'яних камер. Процес тілоспалення відбувався на стороні; залишки покійного зсипалися в урну, яка закопувалася на вершині заздалегідь підготовленого насипу.

Територія городищ роменського типу охоплювала всю південну частину лісового Лівобережжя Дніпра: Подесення, Посем'я, а також — верхів'я лівобережних приток Дніпра — Сули (до Лубен), Псла (в самих верхів'ях), Ворскли (нижче Полтави). Помічено, що область, зайнята пам'ятками даного типу, досить точно збігається з великими лісовими масивами. До ареалу роменської культури входить також лісова частина басейну Сіверського Дінця, де її пам'ятки виступають поруч з пам'ятками салтівської культури, а й часто на одних і тих самих поселеннях, що, отже, мають змішаний характер (городище Мохнач [29, *с. 32—33;* 260, *с. 149;* 348] та ін.).

Таким чином, область нашого культурного вияву виходить за межі первинної області юхнівської культури та деснянсько-сейминського варіанта пізньозарубинецької культури. В південних районах вона подекуди перекриває ареал лівобережних виявів черняхівського типу, що, очевидно, є свідченням зміни населення, просунення частини лісових племен на південь, в область лісостепу.

Хронологічно городища роменського типу укладаються в рамки VIII—X ст. Більш ранній час (V—VII ст.) на цій території залишається археологічно не вивченим. У зв'язку з цим і генетичні корені всієї культури залишаються проблематичними. Як уже відзначалося, деякі дослідники (М. В. Воєводський, В. П. Левенок) намагалися провести пряму лінію розвитку деснянських городищ від юхнівських часів до роменських. В загальнокультурному плані це можливо, але із запропонованої схеми випадала важлива ланка — зарубинецька культура та пам'ятки

середини I тис. н. е. Д. Т. Березовець [41; 42] намагався заповнити розрив між зарубинецькою культурою та городищами роменського типу пам'ятками так званого волинцевського типу, що становлять окрему групу лівобережних старожитностей і датуються VII—VIII ст. (про них докладніше скажемо в VI розділі). Але і ця спроба не може вважатися вдалою, бо, по-перше, і в цьому випадку хронологічний розрив лише звужується, а не ліквідується повністю, а, по-друге, генетичні зв'язки між роменською культурою і волинцевськими пам'ятками, що є реліктом черняхівської культури на Лівобережжі і відбивають зовсім інший етап соціально-економічного розвитку, навряд чи вдасться обгрунтувати.

У зв'язку з неясністю щодо пам'яток VI—VII ст. на Лівобережжі І. І. Ляпушкін категорично заперечує місцеве походження роменської культури і вважає її чужою для цієї області [247; 249; 256; 261]. Але пояснити, звідки вона з'явилася і показати її справжнє генетичне коріння і він виявився неспроможним.

Останнім часом, однак, розв'язання проблеми намітилось у зв'язку з розкопками могильника біля с. Кветунь на Десні [17; 18]. Тут маємо поле поховань, що виявляє чимало зарубинецьких рис, а разом з тим — курганні поховання з тілоспаленням в урнах. Знахідки, виявлені при похованнях (кераміка, в тому числі — з слабим лискуванням, прикраси), типові для середини I тис. н. е. Особливо слід відзначити пряжку з ажурною пластинкою типу VI—VII ст., бляшку з виїмчастою емаллю та фібулу, що належить до ряду речей з виїмчастими емалями. Цікаво, що два кургани мали навколо поховання сліди огорожі, що споріднює їх з верхньоокськими та боршівськими курганами.

Л. В. Артішевська згадує як пам'ятку, хронологічно близьку, Володимирівське городище в середній течії Десни [17]. Можливо, комплексом середини I тис. н. е. виявиться Опішнянське городище на Полтавщині [253], на якому було знайдено римську монету [93, *с. 161*]. Розкопки на цьому городищі дали матеріал, відмінний від класичного роменського; тут відсутній, зокрема, орнаментований посуд, а кераміка представлена гладкостінними посудинами з защипами по краю вінець. Так само, очевидно, порівняно ранній шар (можливо VI—VII ст.) було виявлено на Гочівському городищі (Курська обл.), в результаті розкопок Б. О. Рибакова [366; 553].

Особливо ж важливі наслідки дали широкі дослідження П. М. Третьякова в Гомельському Поліссі — в нижній течії Сожу та в басейні Десни. Тут виявлено цілу серію пам'яток — поселень і могильників, що датуються серединою I тис. н. е. Для поселень характерні житла-напівземлянки звичайного типу, а для кладовищ — поєднання курганного і безкурганного обряду поховань (Смольянь, Білокам'янка, Посудичі, Усох, Адаменка та ін.) [505; 507; 514]. Матеріал, знайдений при розкоп-

ках, відзначається пізньозарубинецькими рисами, а разом з тим має багато спільного з пам'ятками VI—VIII ст., розташованими в більш південних районах.

Ці матеріали справді заповнюють лакуну в області Подесення, але навряд чи варто підтримувати прагнення автора приписати виявленим на Десні і Сожу пам'яткам значення еталону загальнослов'янської культури. Запропонована ним схема здається надто штучною: близько II ст. н. е., нібито під зовнішнім тиском, зарубинецькі племена Середньої Наддніпрянщини відійшли на північний схід, у Лівобережне Полісся, і там жили протягом усієї черняхівської епохи (отже, виходило б, що справжніми нащадками зарубинецьких племен було населення тільки того району); після розгрому черняхівських племен почався зворотний рух деснянського населення на південь, внаслідок чого з'являються пам'ятки пеньківського типу.

Ця досить-таки складна і надумана схема, власне, нічого не пояснює і вступає в протиріччя з сукупністю фактів, що засвідчують автохтонний в основі розвиток східного слов'янства і складність його етнічної підоснови (наприклад, зв'язки юхнівської і зарубинецької культури). Крім того, ця концепція не може пояснити ані процесу слов'янізації інших районів майбутньої Русі (Прикарпаття, Наддністрянщини, Волині, Прип'ятського Полісся та ін.), ані реальної характеристики пам'яток типу Пеньківки (про які докладніше скажемо далі). Ця концепція, зрештою, здається непотрібною, бо процес історичного розвитку Середньої Наддніпрянщини протягом першого тисячоліття нашої ери і без неї з'ясовується цілком задовільно і не потребує визнання будь-яких карколомних демографічних зрушень.

КОРЧАЦЬКА КУЛЬТУРА

У Прип'ятському Поліссі в середині I тис. н. е. на базі поширених тут в попередню епоху пам'яток зарубинецького типу формується культура, яку називаємо корчацькою по імені могильника в с. Корчак поблизу Житомира (іноді в літературі вживається термін «пам'ятки житомирського типу»).

Вперше пам'ятки цього типу були виявлені і досліджені С. С. Гамченком у революційні роки, але через неможливість публікації в той час не були своєчасно введені у науковий оборот [341; 343]. Широко відомі вони стали вже в післявоєнні роки, після досліджень В. К. Гончарова, проведених на поселенні в урочищі Запасіка (с. Райки на Бердичівщині) [133]. Останнім часом пам'яткам цього типу присвячено багато досліджень (роботи Ю. В. Кухаренка, І. П. Русанової [223; 227; 228; 386; 387] та ін.); існує навіть тенденція бачити в них еталон слов'янської культури VI—VII ст., що, безперечно, є таким же очевидним захопленням, як і спроба бачити такий еталон в пам'ятках роменської культури.

Поселення корчацького типу досліджені гірше, ніж могильники, але останнім часом їм приділяється велика увага (розкопки селища в Зимно біля Володимир-Волинського [25], роботи І. П. Русанової на Житомирщині [387] та ін.). З цих робіт випливає, що на відміну від інших культурних груп, розглянутих вище і представлених городищами, для корчацької культури VI—VII ст. характерними є відкриті, нічим не захищені селища з житлами напівземлянкового типу, з печами-кам'янками. Не зовсім ясним, правда, залишається питання про культурну локалізацію Колочинського городища, розташованого на Дніпрі трохи нижче гирла Березини [412; 422]: автор розкопок, Е. О. Симонович, відносить його до корчацької групи пам'яток, інші дослідники це заперечують [1], зв'язуючи його з більш північним ареалом середньобілоруських городищ.

Могильники відомі як плоскі (поля поховань), так і курганні, з невисокими насипами півсферичної форми. Обряд — виключно тілоспалення на місці або на стороні, з вміщенням праху спаленого в урну. Іноді поховання мають кам'яні закладки або обкладки. Слід підкреслити, що курганні і безкурганні поховання виступають поруч, часто-густо на одних і тих самих кладовищах. Очевидно, і тут маємо безпосереднє відображення процесу зародження курганного обряду і поступового витіснення ним полів поховань, характерних для зарубинецької культури. В наступний час (VIII—X ст.) курганний обряд безроздільно панує серед прип'ятських старожитностей [228; 386].

Характерною рисою матеріальної культури пам'яток корчацького типу є кераміка празького типу (завдяки якій, власне, і виникла тенденція вважати їх еталоном слов'янської культури). Але неправильно було б думати, що тільки ця кераміка визначає комплекс культури; поруч з нею виступають дуже своєрідні посудини біконічно-банястої форми, іноді прикрашені наліпним валиком.

Починаючи від VIII ст. в області Прип'ятського Полісся набуває поширення гончарний посуд, репрезентований горщиком слов'янського типу — округлобоким, з відігнутими назовні вінцями, прикрашеним багаторядовим лінійним і хвилястим орнаментом. Завдяки цьому характер культури змінюється; горщик празького типу зникає назавжди.

Це — пам'ятки типу Луки-Райковецької (назва походить від поселення в урочищі Лука біля с. Райки) [132; 133]. В цей час у Поприп'ятті знову з'являються городища, прикладом яких може вважатися городище Хотомель, досліджене на півночі Ровенської області (Ю. В. Кухаренко) [226]. Але соціальний зміст їх був зовсім іншим: це, очевидно,

---

[1] Дискусія з цього приводу виникла, зокрема, на засіданні секції слов'яно-руської археології Пленуму ІА АН СРСР в 1961 р. (Москва).

перші укріплені садиби, що належали представникам утворюваного класу феодалів, прообраз майбутніх феодальних замків.

Територія пам'яток типу Корчак та Луки-Райковецької охоплює всю течію р. Прип'яті та нижню частину течії її допливів. Південна границя її в основному збігається з границею між зонами лісостепу та лісу, але принаймні в одному місці ареал нашої культури перекриває ареал культури черняхівської: в басейні р. Тетерев. Поселення черняхівського типу відомі тут приблизно до широти Житомира. Особливо багато їх відомо вздовж р. Гнилоп'яті (Слободище, Маркуші, Райки тощо [118; 281]). Але в другій половині тисячоліття тут виступають пам'ятки типу Корчака та Луки-Райковецької (Запасіка, Лука, Швайківка та ін.). Отже, в середині I тис. н. е. в цьому районі, очевидно, мало місце певне зміщення населення — просування на південь частини мешканців Полісся, подібно до того, як це було і на Лівобережжі.

ПАМ'ЯТКИ ЛІСОСТЕПУ

В області лісостепу, що становила ареал черняхівської культури, пам'ятки другої половини I тис. н. е. до недавнього часу взагалі залишалися невідомими. Уявлення, за яким ранньослов'янська культура, що передувала Київській Русі, знала виключно ліплений посуд (що грунтувалося на характеристиці городищ роменського типу), приводило до того, що пошуки цих пам'яток були спрямовані в сторону відшукання комплексів без гончарної кераміки. Але нереальність таких комплексів обумовлювала безрезультатність пошуків. В цьому разі єдиним шляхом залишався морфологічний аналіз, за допомогою якого дослідники намагалися розчленувати реальні комплекси, виділивши з них грубий ліплений посуд (бажано, з шамотом) і розглядали його як відображення певної стадії розвитку культури. Подекуди така тенденція жива і зараз.

Найбільш характерним виявом її є стаття І. І. Ляпушкіна, опублікована в 1956 р. [254], до якої додано список з 32 пунктів, де, на думку автора, представлені ранньослов'янські матеріали у правобережному лісостепу з виключно ліпленою керамікою. В їх числі — переважно пункти з черняхівською або ранньоруською культурою, де притаманна цим культурам ліплена кераміка проголошена особливим культурним типом (Григорівка, Івано-Золоте, Незвиська, Неслухів, Плисецьке [1], Підгірці, Ріпнів, Сандраки, Соколець, Радванка, Черепин та ін.).

Ця тенденція знаходить свій вияв і в працях деяких інших дослідників (Г. І. Смирнова, В. В. Ауліх, В. Д. Баран [429; 430; 431; 26; 28; 35;

---

[1] На давньоруському городищі в Плисецькому виявлений 1 (один!) ліплений черепок [362, *с. 22—23*]. Він і проголошений «поселенням другої половини I тис. н. е.»!

36; 38]), які теж намагаються виділити на досліджуваних ними пам'ятках (Незвисько, Ріпнів I, Ріпнів II) черняхівського або давньоруського типу окремі комплекси, нібито, з ліпленою керамікою, які вони тільки на базі морфологічних міркувань датують VI—VII ст.

Але справжній прогрес наших знань за останні роки полягає в іншому. Пам'ятки другої половини I тис. н. е. в області лісостепу тепер стають відомими чим далі, тим краще, і справжній характер їх вимальовується досить очевидно. Дослідження, проведені у Вікнинах Великих, Костянці, Мирогощі, Плісне­ську, Ріпневі, на Радванці в Ужгороді, на ряді поселень Наддністрянщини (Незвиська, Григорівка, Лука-Врублівецька), на Пастирському городищі і подібних йому пам'ятках (Яцева Балка, Стецівка, Пеньківка, Дахнівка, Черепин та ін.), на Південному Бузі (Самчинці, Скибинці, Семенки), в Молдавії — дали великий матеріал, що дозволяє принаймні намітити загальні риси культури VII—IX ст. в області лісостепової смуги. Ці пам'ятки, з одного боку, виявляють певну єдність, з другого — деякі локальні особливості, що на перший погляд створюють враження великої строкатості.

Спільним для всієї території, зокрема, є тип поселень — відкриті села, без штучних укріплень, розташовані в таких же топографічно місцях, як і більш давні поселення черняхівської культури (дуже часто навіть на тих самих місцях, завдяки чому маємо справу з багатошаровими поселеннями). Але поряд з цим характерним типом пам'ятки виступають невеликі виселки (часто сезонного типу), розташовані на піщаних підвищеннях заплави річок або на низьких терасах — в місцях, що заливаються паводковими водами. Перші приклади таких виселків, однак, знаємо ще в попередню, черняхівську, епоху (Лески [75; 427]).

Городища в області лісостепу з'являються на кінець тисячоліття. Найдавніші, правда, датуються ще VII—VIII ст. (Плісне­сько), але таких одиниці. В масовому масштабі їх будівництво починається лише в IX—X ст. Соціальний зміст цих городищ зв'язаний з процесом феодалізації східно-слов'янського суспільства: це — перші феодальні садиби, тобто замки, місцеперебування феодалів.

Дуже витриманим виступає тип житлових споруд: напівземлянка з заглибленням квадратової форми, з піччю-кам'янкою, рідше — з глинобитною піччю всередині,— зрештою дуже подібна до напівземлянок мощинського, боршівського, роменського або корчацького типу. Цей тип жител виникає в надрах черняхівської культури.

Важливою рисою матеріальної культури, що об'єднує всі лісостепові вияви другої половини I тис. н. е. і разом з тим відрізняє їх від синхронних виявів більш північних районів, є незмінна наявність гончарного посуду, хоч характер його буває різний. Надійно фіксованих комплексів з чисто ліпленою керамікою тут не знаємо; принаймні від VII ст. панування гончарної кераміки не може викликати сумніву. Отже, диску-

сійним залишається поки що одне VI ст., та й то, мабуть, через відсутність загальновизнаних точно датованих комплексів цього часу. Але дискусія, очевидно, буде розв'язана внаслідок встановлення справжньої верхньої дати черняхівської культури (десь у першій половині VII ст.). Втім, треба підкреслити, що процент гончарного посуду на окремих поселеннях (і навіть в окремих комплексах одного поселення) буває різним. Іноді цей посуд переважає (в тому числі і в порівняно ранніх пам'ятках, як-от у Пліснеську (VII ст.) — понад 90% [230; 232]. Іноді, як на Пастирському городищі, займає приблизно рівнозначне місце поряд з ліпленим; а в ряді випадків — дуже незначне (Пеньківка, Стецівка).

Керамічний комплекс, характерний для пам'яток VII—IX ст., у порівнянні з комплексом черняхівської культури здається надто бідним; він представлений кухонними горщиками та корчагами, тобто найбільш простими і грубими типами посудин. Це було зв'язане з поширенням дерев'яного точеного посуду (про що вже йшлося).

Серйозною прогалиною наших знань у галузі слов'янської культури другої половини I тис. н. е. в області лісостепу є майже повна відсутність досліджених кладовищ цієї доби. Єдиним районом, де такі пам'ятки відомі більш-менш добре, є Закарпаття; в останні роки виявлено кілька поховань VIII—IX ст. в районі с. Пеньківки (Черкаська обл.). Але цих поховань замало, щоб судити про характер поховального обряду для всієї території. Проте на підставі матеріалів епохи Київської Русі (до речі, в цьому районі теж репрезентованої могильними старожитностями не дуже виразно), можна гадати, що курганний обряд тут так і не набрав повсюдного поширення. Кургани відомі лише на Закарпатті, в середній смузі Волині (де вони, очевидно, відбивають корчацьку традицію) та хіба ще довкола великих міст (Київ, Переяслав, Пліснеськ та ін.), в яких жило збірне населення з різних районів Русі.

Всі ж відомі давньоруські могильники у лісостеповій Наддніпрянщині (Миколаївка [171, *с. 151—155*]) [1], Наддністрянщині (Смільниця, Копачинці, Василів та ін. [398; 363; 478, *с. 399—400*]) і т. д. становлять плоскі поля поховань, на яких представлений переважно обряд тілопокладання. Характерно, що навіть в київські часи ці поля поховань зберігали характерні локальні особливості, відомі в черняхівську добу (напр., підплитові поховання в кам'яних ящиках у Наддністрянщині [398; 478]). Цікаво, що й згадувані поховання, виявлені в Пеньківці, були безкурганними.

---

[1] Ще В. В. Хвойка підкреслював характерність полів поховань для великокнязівської доби у Середній Наддніпрянщині [537, *с. 189*].

ПРИКАРПАТТЯ

Найбільш очевидно питання традиції культурного розвитку від середини I тис. н. е. до утворення Київської Русі стоїть щодо області Прикарпаття. Завдяки добре відомим поховальним пам'яткам другої половини I тис. н. е. безперервна лінія цієї традиції простежується цілком безсумнівно [438; 441]. Могильники VII—IX ст., досліджені у кількох пунктах Закарпаття (Зняцево, Страбичево, Червенево [52; 438; 441]), показують абсолютно той же обряд і той же тип поховальної споруди, що й підкарпатські кургани (тілоспалення на місці в тих же формах, під невисоким курганним насипом). Очевидно, чимале значення має і той факт, що датування підкарпатських курганів з матеріалом черняхівського типу часом до VI ст. включно не викликає сумніву [438]; отже, тут обидва хронологічні етапи безпосередньо стикаються, і процес помітних змін в керамічному комплексі (зникнення столового посуду) засікається з великою хронологічною точністю: пізні кургани в Мишині або Струтиню Нижньому ще мають миски і глеки; в курганах, досліджених у Зняцеві і Червеневі, кераміка представлена виключно горщиками.

В післявоєнний час стали відомі і закарпатські поселення другої половини I тис. н. е. (кілька пунктів в Ужгороді, в тому числі — в урочищі Радванка, на Галагові, в урочищі Керамос та ін.; поселення в Червеневі, очевидно зв'язане з відомим могильником [1], ряд пунктів, відомих на підставі розвідкових даних: Галоч під Ужгородом, Клячанове біля Мукачевого, Бахта в районі Берегового і т. д.). В VIII—IX ст. виникають перші городища: Ужгород, Боржава (нині с. Вари Берегівського району) та ін. Характерною рисою цих поселень є дуже високий процент гончарної кераміки, яка на VIII століття абсолютно переважає (на Радванці, наприклад, понад 80 процентів [53]).

НАДДНІСТРЯНЩИНА

Значно гірше стоїть справа з дослідженням пам'яток другої половини I тис. н. е. у Наддністрянщині. Спеціальних досліджень їх не проводилось; розкопкам піддавалися лише деякі багатошарові пам'ятки (Лука-Врублівецька, Незвиська, Бовшів [485; 429; 430; 431; 212; 213]) — у зв'язку з дослідженням шарів інших епох, більш давніх чи пізніших (енеоліт, раннє залізо, черняхівська культура, Київська Русь). Трохи краще досліджені пам'ятки IX—X ст. — городища в Судовій Вишні, Копачинцях (розкопки О. О. Ратича) [364; 365].

Багатошаровість більшості пам'яток заважає правильній характеристиці комплексів другої половини I тис. н. е., оскільки при відсутності точних еталонів морфологічне розчленування матеріалу може привести (і приводить) до певного суб'єктивізму в оцінках. В Луці-Врублівецькій

[1] Розкопки С. І. Пеняка (не опубліковано, матеріали — в Ужгородському обласному музеї).

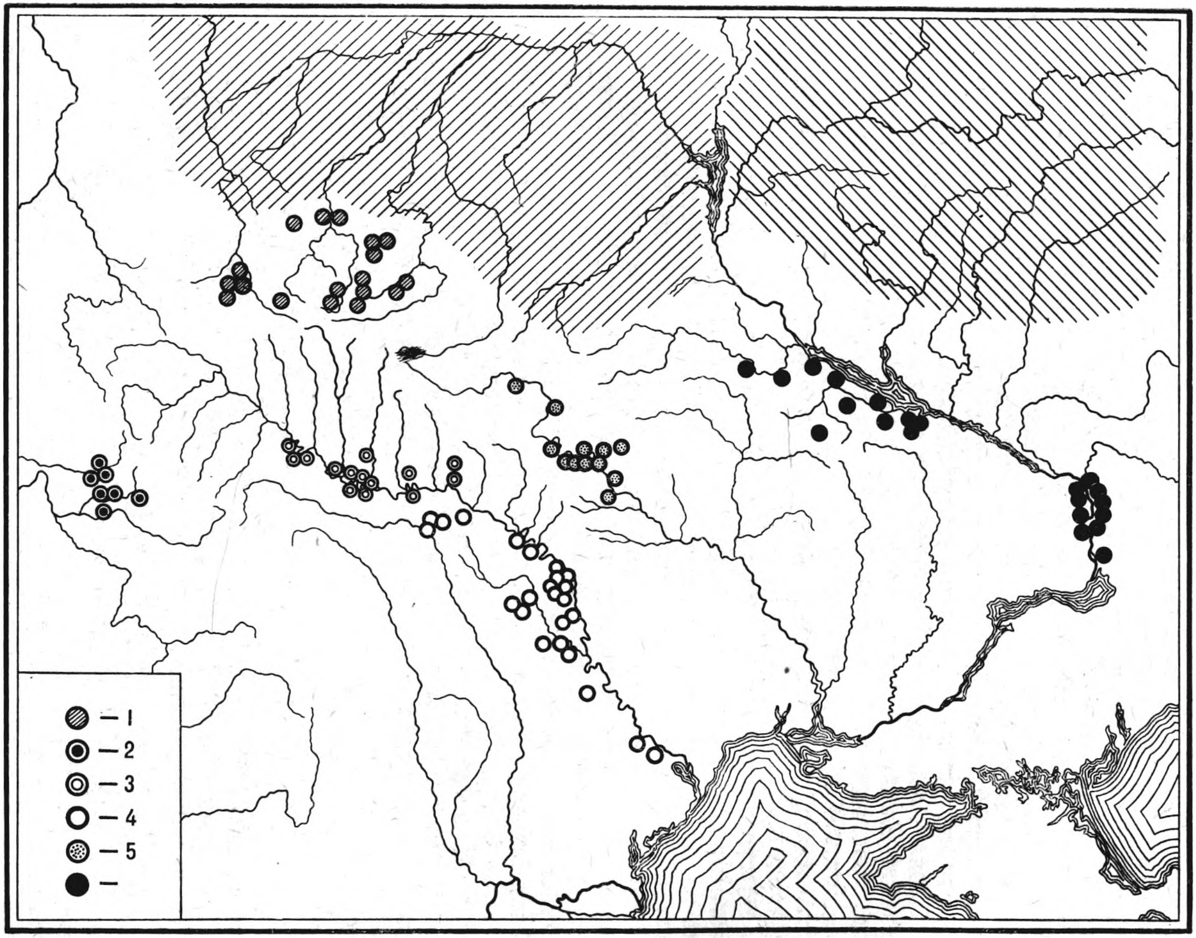

Локальні групи ранньослов'янських пам'яток Лісостепу:
1 — пам'ятки типу Ріпнева-Плісneська, *2* — пам'ятки типу Зняцева-Радванки, *3* — пам'ятки типу Луки-Врублівецької, *4* — пам'ятки типу Кобуска-Веке, *5* — пам'ятки типу Самчинці-Семенки, *6* — пам'ятки типу Пастирське-Пеньківка.

маємо стратиграфію, що охоплює час від черняхівської доби до Київської Русі; є тут і безперечний матеріал VI—VIII ст. (ліплена кераміка празького типу, уламки амфор тощо), але виділити надійні комплекси цього часу поки що не пощастило. В Незвисці маємо таку ж картину, але тут розкопано кілька напівземлянок, які автор відносить до VI—VII ст. [429; 430; 431]. В Григорівці і Бовшові є матеріали другої половини I тис. і ранньої Київської Русі (в другому, зокрема, виявлено напівземлянки з невеликою кількістю кераміки празького типу), але культурна стратиграфія і тут не розчленована в достатній мірі.

Певна кількість пам'яток відома на підставі розвідкових даних (поселення в Макарівці Чернівецької обл., Голіградах Тернопільської обл., ранні городища в Мушкатовці Тернопільської обл., Великій Мукші Хмельницької обл. та ін.). І на цих пам'ятках дуже часто матеріал другої половини I тис. трапляється разом з матеріалом черняхівської культури.

Ця стратиграфічна складність, очевидно, є відображенням сталості осілого життя у Наддністрянщині протягом усього I тис. н. е. Своєрідність наддністрянської ранньосередньовічної кераміки, червоноглиняної і тонкостінної, виготовленої з добре обробленої і очищеної глини, частогусто з ангобом або навіть фарбуванням робить неможливим застосування порівняльного матеріалу з інших районів як еталонів для хронологічних висновків. Дуже ймовірно (хоч це ще треба довести), що така кераміка вперше з'являється в надрах черняхівської культури і так чи інакше існує протягом усього часу аж до великокнязівських часів включно. В кожному випадку багаторазові факти виступання цієї кераміки разом з черняхівською змушують віднестися до такого припущення з всією увагою. З другого боку, в ряді пам'яток така кераміка супроводжується ліпленим посудом, характерним для другої половини I тис.

Волинь

В області Волині поселення другої половини I тис. н. е. відомі в багатьох пунктах: в Луцьку та його околицях (Гнідава, Вишків), в Ровенській області (Мирогоща, Костянець, Липа та ін.), у Львівській області (Ріпнів I та II, Плісненсько, Ракобути та ін.) і т. п. Деякі з них, піддані розкопкам, показали наявність типових напівземлянок з печами-кам'янками (Липа, Плісненсько, Ріпнів та ін. [231; 232; 233; 190; 24; 26; 28]).

Важливою пам'яткою здається нижній шар Плісненського городища, датований VII—VIII ст. Поселення, яке ним репрезентується, є найдавнішим у лісостепу прообразом майбутніх давньоруських городищ; хоча оборонні споруди цієї пам'ятки відносяться до більш давньої доби, але розташування поселення на добре захищеному виступі плато свідчить, що в даному випадку проблема оборони ставала цілком актуальною.

Цікавою рисою цих пам'яток є абсолютне переважання гончарного посуду в порівняно ранній період. Так, нижній шар Пліснеського городища (VII—VIII ст.) дав понад 90% кераміки, виготовленої на крузі, не менший процент показало і поселення в Ріпневі I, добре датоване VII ст. за допомогою кількох знахідок специфічних шпор з загнутими досередини кінцями [24; 26] [1].

На багатьох пам'ятках цього району, однак, трапляється посуд празького типу, так характерний для сусідніх районів Полісся (корчацька культура), але зв'язаний він переважно з поселеннями черняхівського типу (Ріпнів II). Втім, у Липі біля Дубно була розкопана напівземлянка з трьома посудинами цього типу, яка, очевидно, відноситься до післячерняхівських часів [2]. Характерно, що кераміка пережитково черняхівського типу в невеликій кількості представлена в матеріалах Ріпнева I та Пліснеська. З другого боку, чимало пам'яток черняхівської культури, розташованих в цьому районі, мають і більш пізні шари VII—IX ст. (Неслухів [437], Вікнини Великі [442], Мирогоща, урочище Лівичина [436]; Костянець, урочище коло цвинтаря [436]; Волиця-Страклівська [436] і багато ін.).

Гончарний посуд, характерний для волинського району, порівняно з наддністрянським справляє враження подекуди грубішого. Він представлений горщиками різних розмірів, переважно округлобокими, з відігнутими назовні вінцями, що мають зрізаний край. Глина грубо оброблена, має великі структурні домішки (крупний пісок, жорства, навіть шамот). Характерний орнамент — лінійний та хвилястий, часто багаторядовий, що вкриває весь тулуб посудини; іноді трапляються відтиски штампу і навіть «гусеничка». Загалом він нагадує посуд Луки-Райковецької, що цілком природно, враховуючи територіальну близькість обох виявів; очевидно, жителі Полісся в VIII ст. запозичили основний тип гончарного посуду саме у своїх південних сусідів. Нечасто трапляється сіроглиняна кераміка черняхівського типу (Пліснесько, Ріпнів та ін.).

СЕРЕДНЯ НАДДНІПРЯНЩИНА

Дуже своєрідний вияв становлять пам'ятки Наддніпрянщини, які умовно називаємо пам'ятками Пастирського типу. Вони охоплюють територію правобережного лісостепу, а також виступають компактною групою у Надпоріжжі. За культурною характеристикою вони показують найбільш розвинуте і багатогранне явище, що, однак, можливо, пояснюється тим, що саме Пастирське поселення, яке загинуло під

---

[1] В. В. Ауліх, без всяких підстав, виділяє ліплений посуд Ріпнівського поселення в окрему хронологічну групу.

[2] Розкопки М. І. Островського (не опубліковані). Матеріал в Дубнівському краєзнавчому музеї.

час воєнного наскоку в VIII ст., дало дуже багатий і різноманітний матеріал (численні залізні знаряддя, предмети озброєння, ювелірні вироби, різноманітна кераміка тощо).

До недавнього часу поселення на Пастирському городищі стояло осторонь і у зв'язку з цим справляло враження чогось чужого для слов'янської Наддніпрянщини. Нині аналогічні йому пам'ятки виявлені в ряді пунктів (Дахнівка під Черкасами, Черепин та Миколаївка біля Корсуня-Шевченківського, Шабельники поблизу Чигирина, Хрещатик в гирлі Росі, Стецівка на Тясмині тощо [99; 330; 355; 344]). До цієї ж групи зараховуємо і пам'ятки, розкопані в районі с. Пеньківки (зокрема, в урочищі Луг), які автором розкопок спочатку були протиставлені Пастирському поселенню, але виявляють, зрештою, матеріали, цілком подібні до пастирських [46; 48] [1].

У Надпоріжжі аналогічні пам'ятки виявлені в урочищі Яцева Балка (дослідження А. Т. Сміленко [70; 73]), біля селища Перше травня; на Огрінському півострові, біля сс. Волоського, Майорки, Крупської та в інших пунктах [70; 73; 124, *с. 57;* 160; 68]. До цієї ж групи, очевидно, належать і поховання з тілоспаленням в урнах, розкопані В. В. Хвойкою біля с. Петро-Свистуново [70; 379]. Слід згадати також унікальну пам'ятку VIII ст.— укріплений воєнний табір, виявлений біля с. Вознесенки (нині Запоріжжя), де був знайдений відомий Вознесенський скарб [148].

Деякі дослідники (М. І. Артамонов [10], Д. Т. Березовець [45]) зарахували Пастирське поселення до числа пам'яток салтівської культури. Певні підстави для цього були, оскільки тут виявлена кераміка, подібна до салтівської. Однак, незважаючи на це, погодитися з такою думкою неможливо. На самому Пастирському кераміка умовно салтівського типу (точних аналогій їй взагалі немає; «салтівським» є лише загальний тип) представлена тільки двома посудинами: масовий керамічний матеріал виразно відрізняється від салтівського. Так само не бачимо аналогії і в іншому інвентарі, зокрема — серед ювелірних виробів: тут відсутні типові салтівські речі (підвіски з зображенням людини або тварини, люстерка, бубонці, фібули пізньоарбалетного типу, ланцюжки тощо). З другого боку, характерні для Пастирського речі комплексу пальчатих фібул не знаходять жодних аналогій в матеріалах салтівської культури. Наявність же окремих салтівських елементів у комплексі пам'яток даного району, враховуючи територіальну близькість і синхрон-

---

[1] Д. Т. Березовець, протиставляючи матеріали пеньківського типу пастирським, думав, що це допоможе йому спростувати думку про генетичні зв'язки черняхівської культури з хронологічно наступними пам'ятками VII—VIII ст. [45]. Але навіть матеріали, якими він оперує у статті, заперечують таке протиставлення (пор., наприклад, рис. 3, *4, 6, 7* і відповідно рис. 4, *3, 7, 6*). Загалом комплекси ідентичні, хоч співвідношення деяких категорій речей (наприклад, гончарного і ліпленого посуду) неоднакове, що, очевидно, пояснюється соціальними моментами.

ність обох виявів, вважаємо не тільки можливою, але й цілком закономірною.

Загальна характеристика пам'яток пастирського типу, безумовно, ставить їх в один ряд з іншими пам'ятками правобережного лісостепу даної епохи. Свідченням цього є той же тип поселення, житлових споруд (напівземлянки з печами-кам'янками), поховання з тілоспаленням, абсолютно не характерні для салтівської культури, і речовий інвентар.

Особливістю цієї групи пам'яток є своєрідний тип гончарного горщика, прикрашеного лискованим орнаментом, переважно у вигляді вертикальних ліній, здебільшого — у поєднанні з лінійним і хвилястим орнаментом. Такий тип орнаментації справді зустрічаємо на деяких типах салтівської кераміки, але там він з'являється не раніше VIII ст., тоді як на наших землях добре знаний у царині черняхівської кераміки принаймні від IV—V ст. Поряд з цим є і посудини, тулуб яких суцільно вкритий смугами багаторядового лінійного і хвилястого орнаменту.

Характерними є й ліплені біконічні посудини, що в незміненому вигляді перейшли з черняхівської культури і являли собою одну з специфічних рис наддніпрянського варіанта останньої. Така кераміка у великій кількості знайдена в Пеньківці, що разом з гончарною керамікою змушує зараховувати її до числа пам'яток пастирського типу.

Взагалі, треба підкреслити, керамічний комплекс пастирського типу у порівнянні з синхронними пам'ятками інших районів має значно більшу різноманітність. Крім відзначених типів бачимо тут ліплені горщики, що за формою нагадують празький тип, ліплені горщики з більш складним лійчастим профілем (з відігнутими назовні вінцями і конічноокруглобоким тулубом), банкоподібні форми тощо. Серед гончарної кераміки трапляються поодинокі сіроглиняні глеки та миски, що мають переважно черняхівський характер. Є окрема група посуду, що повністю зберігає черняхівський тип (вона виступає майже на кожному поселенні пастирського типу). В деяких ранніх пам'ятках (Дахнівка, Черепин та ін.) вона навіть переважає.

Дуже важливим і поки що неясним є питання про кількісне співвідношення гончарного та ліпленого посуду. На Пастирському городищі це співвідношення є більш-менш рівноцінним, але коливається в окремих житлових комплексах. На поселенні в Яцевій Балці у Надпоріжжі переважав гончарний посуд, але і там є комплекси з порівняно більшим процентом ліпленої кераміки. В деяких поселеннях (Пеньківка, Стецівка та ін.) абсолютно переважає ліплена кераміка, хоч і гончарна представлена там досить виразно. Чим пояснити ці розбіжності — чи то якимись соціальними моментами, чи різницею в хронології, чи моментами чисто побутового плану — покажуть майбутні дослідження [1].

[1] Слід відзначити, що поселення з очевидним переважанням ліпленої кераміки розташовані в заплавах, і, отже, належать до числа сезонних.

ПОБУЖЖЯ

Пам'ятки, дуже близькі до пастирських, виявляються також на Південному Бузі. Останнім часом у межах Вінницької, Кіровоградської та Одеської областей зафіксовано кілька десятків поселень, частина з яких досліджується шляхом розкопок (Семенки, Скибинці, Самчинці та ін.) [532; 533; 534]. Внаслідок цих розкопок (П. І. Хавлюк) виявлені такі ж напівземлянкові житла, як і на поселеннях в інших районах. Деякі поселення добре датовані знахідками речей комплексу пальчастих фібул (Семенки, Скибинці) часом від VI—VII ст. Спроби П. І. Хавлюка поширити датування на V ст., аби довести їх синхронність черняхівській культурі, зазнали повної невдачі [1].

Спорідненість цих поселень з наддніпрянськими пам'ятками пастирського типу визначається наявністю гончарної кераміки, абсолютно подібної до пастирської (прикрашеної характерним пролощеним орнаментом, а також — багаторядовими лінійними та хвилястими смугами). Зустрічається тут і посуд черняхівського типу, але у порівняно невеликій кількості.

Натомість ліплений посуд, який становить більшість знахідок, показує певні відмінності від наддніпрянського. Правда, і тут є біконічні посудини, але вони менш характерні; разом з тим, виступають великі банкоподібні та горщикоподібні посудини з циліндричним або конічним тулубом і розхиленими вінцями, горщики з високими плечиками. Посуд цей часто прикрашався насічками по краю, а також — наліпами у вигляді пиптів або півмісяців, що нагадують дуже давні традиції зарубинецької кераміки. П. І. Хавлюк розрізняє кілька типів посуду, яким приписує хронологічний зміст [533]; втім це розмежування не дуже очевидне.

Завдяки знахідкам порівняно рідкісних ювелірних виробів, а також — виявленим на деяких поселеннях залишкам ремісничого виробництва (формочки для виливання прикрас на острові Митківському біля с. Скибинці; залізоробні горни на острові біля с. Солгутів) — ця хоч і невелика група пам'яток, незважаючи на недостатній ступінь дослідженості, становить чималий інтерес.

МОЛДАВІЯ

Так само активно досліджуються і ранньослов'янські поселення в Нижній Наддністрянщині, на території Молдавії. Внаслідок робіт Прутсько-Дністровської експедиції (Г. Б. Федоров) тут виявлено і обстежено кілька десятків поселень другої половини I тис. н. е., частина з яких є багатошаровими (мають крім того шари черняхівської та давньоруської доби [524; 525; 526; 528; 529 та ін.]). Частина поселень була піддана розкоп-

[1] В доповіді на XII конференції ІА АН УРСР навесні 1964 р.

кам. До їх числа належать селища Алчедар III (матеріали черняхівської культури, другої половини тисячоліття та Київської Русі), селище Лопатна (матеріали черняхівські і другої половини тисячоліття), селище Бранешти I (матеріали другої половини тисячоліття і давньоруські) та ін. [526; 40; 164; 408 та ін.].

Відсутність поселень з «чистим» шаром «ранньослов'янського» часу заважає типологічному розмежуванню хронологічно різних комплексів і робить дуже сумнівними твердження Г. Б. Федорова, що кераміка черняхівського типу наявна у комплексах другої половини I тис. н. е. тільки завдяки зміщенню культурних шарів [526]. В кожному випадку багатошаровість поселень є свідченням загальної стійкості традиції осілого життя на території Молдавії.

Керамічний комплекс молдавських пам'яток другої половини I тис. складається з ліпленого ~~та~~ гончарного посуду. Поселень з виключно ліпленою керамікою поки що не виявлено, у зв'язку з чим теза Г. Б. Федорова, що первісно слов'янами Молдавії був знаний лише посуд, ліплений вільноруч, повисає у повітрі. В тих випадках, де визначення комплексів другої половини тисячоліття здійснювалося не чисто морфологічним шляхом, гончарний посуд кількісно навіть переважає (Кобуска-Веке [408]). Характер його, однак, відрізняється загальною грубістю і недбалістю виробу. Щодо цього він докорінно відрізняється від ранньосередньовічного гончарного посуду Верхньої Наддністрянщини. Переважно це округлотілі асиметричні горщики з відігнутими назовні вінцями, виготовлені з грубо обробленої глини, прикрашені хвилястим та лінійним орнаментом, що часто вкриває весь тулуб посудини. Діаметр вінця іноді виявляється меншим за діаметр денця, в чому не можна не бачити впливу степових кочовницьких культур. Специфічною формою є відкриті чашки у формі зрізаного конуса, що, очевидно, відбивають дуже давні, ще липицькі традиції.

Ліплений посуд також представлений обмеженою кількістю типів, причому — ідентичних типам ліпленої кераміки черняхівської доби. Переважно бачимо дві форми: округлобокі горщики з відігнутими назовні вінцями та горщики празького типу. Відмінною рисою, однак, є наявність в деяких випадках защипів по вінцю. Поширеним видом ліпленої кераміки є також сковорідки з низьким бортиком — цей загальнопоширений предмет ранньослов'янської культури.

Могильники другої половини I тис. н. е. невідомі так само, як і у Верхній Наддністрянщині, на Волині або в Побужжі. Г. Б. Федоров намагався компенсувати цю прогалину за рахунок притягнення матеріалів з території Румунії (могильники в Серате-Монтеору та Сату-Ноу), але цей шлях здається небезпечним. Могильник в Серате-Монтеору [595; 596] посідає серед матеріалів Румунії досить своєрідне місце, далеко ще не з'ясоване до кінця; отже висувати його, як еталон, навряд

чи доцільно. А могильник у Сату-Ноу [301] більш спільний з пам'ятками пастирського типу, ніж з синхронними матеріалами Молдавії.

ПЕРЕЛАМ В КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ

Огляд наявного матеріалу приводить до висновку, що середина I тис. н. е. була переламним моментом у культурно-історичному розвитку усієї Східної Європи. Зрозуміти сенс цього перелому, базуючись на локальному матеріалі, що характеризує розвиток конкретної області (скажімо, смоленської Наддніпрянщини чи білоруського Правобережжя, Подесення чи ще якогось району), дуже важко; для цього необхідна більш широка перспектива.

Перший висновок, що напрошується сам собою: етнографія Східної Європи другої половини I тис. н. е. в основному зберігає свою територіальну структуру. В цей час ми бачимо по суті ті ж територіальні ареали, що і в попередній час, хоча культурна характеристика їх змінилася; більш того, їх границі в основному залишилися тими ж, якщо не рахувати незначних зміщень в двох-трьох маргінальних районах (басейн Тетерева, верхня течія Сули і Ворскла, верхів'я Зах. Двіни, Псковська земля). Подібні зміщення завжди можливі, але не змінюють загальної картини.

Отже, з цього випливало б, що серйозних переміщень населення в цей час не відбувалося, що населення переважно залишалося на своїх місцях і ті зміни, які помічаються в галузі матеріальної культури, повинні з'ясовуватися не в зовнішніх, а головним чином у внутрішніх взаєминах і процесах. Іншими словами, ті зміни, які бачимо в кожному конкретному районі, були наслідком не стільки появи тут прийшлого населення, як нормального внутрішнього розвитку матеріальної культури.

Друга обставина, яка має не менше значення: зміни, які виразно відрізняють пам'ятки другої половини I тис. від більш ранніх в кожному конкретному районі, спрямовані в одну сторону; те нове, що з'явилося в кожному з цих районів, як правило, виявляється спільним для всієї, або майже всієї території, тобто виступає елементом нівелюючим.

Не можемо зараз розглядати докладно всі моменти (для цього довелось би написати спеціальну книгу); відзначимо лише те головне, що в першу чергу впадає у вічі.

ОБРЯД ПОХОВАНЬ

Одним з найважливіших елементів культури, що яскраво виступає в більшості районів, була поява курганного обряду поховань. В першій половині тисячоліття цей обряд для східноєвропейських культур зовсім не характерний. Для черняхівської та пізньозарубинецької культур властиві плоскі

поля поховань, які становлять винятковий тип кладовищ по всій лісостеповій смузі у Прип'ятському та Деснянському Поліссі. В більш північних районах, очевидно, існував звичай поховання в спеціальних «будинках мертвих», прикладом яких є подібний будинок, досліджений на городищі Березняки у Верхньому Поволжі [501]. Єдиним районом, де курганні поховання і в той час становили загальнопоширене явище, було Прикарпаття. Але навряд чи можна думати, що саме звідти цей обряд поширився на всю східноєвропейську слов'янщину.

В другій половині I тис. н. е. кургани з'являються, як основний вид поховальної пам'ятки, на всій території Східної Європи за винятком лісостепу, де і в цей час продовжують зберігатися переважно поля поховань, тобто тип кладовищ, характерний для черняхівської культури. Аналогічний процес бачимо і в більш західних землях (Польща), де в середині I тис., поряд з пшеворськими полями поховань, що становили винятковий тип могильних пам'яток «римської доби», починають з'являтися кургани (Седлеминські кургани в Центральній Польщі [585], Липсько в Малій Польщі [564], Ізбіцько в Сілезії тощо). Очевидно, процес відбивав певні закономірності в ідеологічному розвитку слов'янських та слов'янізованих племен.

Несподівана з точки зору археолога (а в дійсності глибоко закономірна) зміна в галузі поховального обряду (який завжди є найбільш консервативною стороною культури) викликає в уяві деяких дослідників враження перериву в генетичній лінії розвитку окремих районів. З'являється природне прагнення пояснити появу курганних поховань приходом якихось нових груп населення. Але таке пояснення могло б розраховувати на успіх лише щодо певного, точно визначеного району. Скажімо, поява довгих курганів у Верхній Наддніпрянщині у зв'язку з можливою міграцією з басейну Німана, або ще звідкись,— але за умови, що там такі кургани були б традиційним типом поховальних пам'яток. Але, як бачимо, аналогічний процес відбувався всюди, і з таким же успіхом можна пояснювати, скажімо, появу курганів у Поприп'ятті за рахунок міграції з Подесення, як і навпаки.

Очевидно, проблема розв'язується зовсім в іншому плані. Вже зараз маємо досить пам'яток, які показують переростання полів поховань в курганні могильники. В різних районах бачимо конкретні кладовища, що дають обидва типи пам'яток — плоскі і курганні (Кветунь в Подесенні [17; 18], Проскурня в середній Білорусі [405], Корчак і аналогічні пам'ятки у Поприп'ятті [341; 336; 386], Акатово у Верхній Наддніпрянщині [549]). Можливо, відображенням того ж процесу є плоский грунтовий могильник Старої Ладоги, синхронний сопкам, а також — кургани з дерев'яними домовинами, поширені в басейні Верхньої Оки і Дону, в яких бачимо безумовну репліку звичаю ховати небіжчиків у «будинках мертвих».

Культурна окремішність сопок і довгих курганів, що так виразно відрізняє їх від звичайних індивідуальних курганних поховань, пояснюється їх колективністю. Це — відображення досить сильних пережитків родового ладу, які поступово долалися внаслідок розвитку соціально-економічних відносин протягом I тисячоліття. На кінець тисячоліття вони повністю зникають і замінюються звичайними індивідуальними курганами з півсферичними насипами, причому і ця метаморфоза прекрасно простежується на конкретних пам'ятках: за даними В. В. Сєдова з 317 могильників з довгими курганами, відомих в землі літописних кривичів, 283 мають і звичайні давньоруські кургани [401, *с. 48*].

ТИП ЖИТЛА

Другий момент, який заслуговує на спеціальну увагу,— новий тип житлової споруди: поява жител напівземлянкового типу, досить витриманого в деталях, на більшій частині території (лісостеп, Подесення, Поприп'яття, верхня Ока, Подоння). Цей тип жител приходить на заміну наземним глинобитним житлам стовпової конструкції, властивих черняхівській та пізньозарубинецькій культурам, а в решті районів — дерев'яним будинкам, будованим з колод. Процес трансформації житлової споруди, отже, теж мав досить універсальний характер і не є властивістю якогось окремого району, де його можна було б пояснювати зовнішньою інвазією.

Вперше цей тип житла сформувався в середовищі лісостепових племен черняхівської культури. Тут напівземлянки того типу, що поширився в другій половині тисячоліття (квадратні в плані, з стороною близько 3 *м* і глибиною здебільшого до півметра, з печами-кам'янками, або глинобитними в дальньому правому кутку) з'явилися не пізніше IV ст. н. е. і виступають по всій території культури. Вони прекрасно простежені на поселеннях в Леськах [75; 427]; Журівці [424]; Микільському-на-Дніпрі [74]; Луці-Врублівецькій [420] і в багатьох інших місцях. В дальшому цей тип споруди поширився і в інших районах, набравши в другій половині I тис. н. е. значення загальнослов'янського типу.

Аналогічний процес бачимо і на західнослов'янських землях: там напівземлянки цього ж типу теж вперше з'явилися в надрах культури римської доби (Іголомя [572]; Далевиці [577]; Лесниця [602]; Косьцеліска [582]), а далі набули повсюдного поширення.

Зазначимо, однак, що в області Полісся вони утримувалися недовго і вже в епоху Київської Русі були замінені знову будинками з колод. Що ж до найпівнічніших районів (Стара Ладога та ін.), а також — Смоленщини та Середньої Білорусі, то там дерев'яні будинки зрубного типу, мабуть, існували протягом усього часу.

КЕРАМІКА

Третій момент, що заслуговує бути відзначеним, це зміни в складі основної масової категорії матеріалу — кераміки. Ці зміни не мають такого радикального характеру, як трансформація типу житла або поховального обряду; зрештою, всі форми ліпленого посуду, що в другій половині І тис. н. е. відбивають місцеві традиції, можуть бути співставлені з більш давнім посудом, поширеним на цих же територіях.

Джерелознавче значення цієї групи знахідок полягає в тому, що еволюція керамічного комплексу в усіх районах досліджуваної території має таке ж спрямування, як і еволюція типу жител чи поховальних пам'яток, тобто в сторону безумовної нівеляції. Зрештою по всій території бачимо поширення двох-трьох основних форм посуду: горщик празького типу, округлобокий горщик з розхиленими вінцями, сковорідки з низьким бортиком. В окремих районах може були відмінності в деталях, але загальна схожість — поза сумнівом.

З числа цих форм дослідники особливого значення чомусь надають горщику празького типу, вважаючи його трохи не головним критерієм для визначення пам'яток ранньослов'янської культури. В цьому бачимо очевидний вплив інерції: горщик празького типу був першим типом ранньослов'янської кераміки, виділеним в літературі [562; 563]. В дійсності, він не є ані основним, ані специфічним типом слов'янського посуду. Більше того, він, очевидно, взагалі має неслов'янське походження. Недарма генетичні корені його в масштабах Слов'янщини поки що не дають себе ухопити. На території західнослов'янських земель він вперше з'являється, здається, в Седлеминських курганах — на північно-східній околиці пшеворської культури [621]. В Східній Європі він добре представлений в пам'ятках Верхньої Наддніпрянщини першої половини І тис. н. е., а особливо — в області розселення балтських племен. В VI—VII ст. він поширюється по всіх слов'янських землях — аж до Молдавії включно, виступаючи, зокрема, в пізніх комплексах черняхівської культури. Але ніде він не становить основного фону (навіть у поприп'ятських пам'ятках типу Корчак), а в більшості районів взагалі представлений дуже слабо (Пеньківка). Час існування його припадає на короткий хронологічний відрізок в межах двох століть (VI—VII).

Більш серйозна трансформація керамічного комплексу була зв'язана з поступовим поширенням гончарної кераміки, зв'язаним з прогресом гончарного виробництва і виділенням його в окрему галузь ремесла.

Загальним законом є те, що гончарна кераміка типологічно ніколи не виводиться з ліпленого посуду — надто різними є умови виробництва. Може бути наслідування ліпленими посудинами форм гончарної кераміки, але не навпаки. Натомість, разом з технікою гончарного круга поширюються і певні типи посуду. Ця закономірність добре простежується і в наших матеріалах.

Впровадження гончарної техніки у населення Східної Європи відбувалося протягом тисячоліття чотирма хвилями. Перша хвиля зв'язана з формуванням липицької культури Наддністрянщини в II ст. до н. е.; наслідком її було поширення в цьому районі гончарного посуду типових наддунайських форм, що, очевидно, відбивали дако-гетські та кельтські традиції. Друга хвиля — виникнення черняхівської культури близько II—III ст. н. е.; внаслідок неї гончарний посуд дуже близьких типів набрав повсюдного поширення в межах усієї лісостепової смуги. Десь від VIII ст. посуд, зроблений на крузі, з'являється в області прип'ятського та лівобережного Полісся, а в X ст.— в найпівнічніших районах. Це — третя і четверта хвилі, зв'язані з формуванням давньоруської культури, які, однак, розвивалися в подекуди змінених умовах.

Ці умови визначаються винайденням токарного верстата, поширенням дерев'яного точеного посуду і в зв'язку з цим — зникненням найбільш виразних і вишуканих форм столової кераміки. Зв'язок гончарного посуду VII—IX ст. (і пізнішого) з гончарним посудом, поширеним в лісостепу протягом першої половини тисячоліття, поза сумнівом, але асортимент його надто обмежений: представлений він фактично однією-двома формами (округлобоким горщиком з відігнутими вінцями та корчагою, що відрізняється від горщика головним чином розмірами). Це звуження асортименту, як вже підкреслювалося вище, і викликає враження певної перебивки в послідовній лінії генетичного розвитку східноєвропейських культур I тис. н. е.

В дійсності ж, як бачимо, всі відмінності, що відрізняють пам'ятки другої половини тисячоліття від більш давніх пам'яток, розташованих в цих же районах, знаходять своє пояснення в загальній тенденції до нівеляції, що охопила більшу частину східноєвропейських земель.

4

ЛІТОПИСНІ ПЛЕМЕНА

Матеріали, викладені в двох попередніх розділах, показують крім певних місцевих зміщень і зрушень, так чи інакше зв'язаних з деякими змінами у складі населення тих або інших районів, цілком визначену стійкість етнографічної карти Східної Європи протягом усього І тис. н. е. Основне завдання полягатиме в етнічній інтерпретації одержаних наслідків. Ми обходимо питання про те, мовами якої системи розмовляли, скажімо, носії культури смоленських городищ рубежу н. е., або племена юхнівської культури — це питання вважаємо принципово несуттєвим з погляду нашої проблеми. Так само не має значення і питання про те, коли саме населення тієї або іншої області зазнало мовної слов'янізації.

Справа полягає в іншому. Те, що населення всієї території, про яку йдеться, на кінець І тис. н. е. увійшло до складу Русі, не може бути сумніву. Етнічна структура її населення, що, як бачимо, в основному зберігає себе протягом усього тисячоліття від рубежу н. е., отже, так чи інакше повинна відобразити етнічну структуру самої Русі, зрештою, добре відому з літописних даних. До розгляду цієї сторони проблеми тепер і переходимо.

ЛІТОПИСНІ ПЛЕМЕНА

Друга половина І тис. н. е. в історії східних слов'ян часто характеризується, як «племінний» період: саме до неї переважна більшість дослідників відносить реальне існування літописних «племен».

Питання про те, що собою являли ці «племена», має певну історію. Першою серйозною спробою його постановки на археологічному матеріалі була стаття О. А. Спіцина, опублікована в 1899 р. [456]. Дослідник мав у своєму розпорядженні лише матеріали X—XIII ст., тобто епохи Київської Русі, коли «племінний» поділ був уже пережитком; незважа-

ючи на це, йому досить переконливо вдалося виділити ряд ареалів, що добре узгоджувалися з літописною етнографією. Зокрема, добре вирисувалися північні «племена» — ільменські словени, кривичі, в'ятичі, радимичі, дреговичі, сіверяни; значно гірше справа виявилася з південною частиною «племен»: в матеріалах X—XIII ст. вони були невловимими.

Розвиваючи досвід О. А. Спіцина, радянські вчені значно поглибили дослідження, причому була підтверджена принципова придатність (принаймні в деяких випадках) матеріалу епохи Київської Русі для складання «племінних карт» (роботи А. В. Арциховського і Б. О. Рибакова, присвячені в'ятичам та радимичам [21, 374]). Однак південні племена, і, перш за все, поляни, продовжували залишатися археологічно не атрибутованими. З цього робився висновок, що оскільки історичний процес на півдні йшов більш швидкими темпами, племінні відмінності в матеріальній культурі тут були згладжені ще в попередню епоху.

В 1937 р. П. М. Третьяков виступив проти принципової можливості використовувати матеріали X—XIII ст. для вивчення давньоруських «племен», оскільки, за його твердженням, ці «племена», як історичні реалії, припинили своє існування в процесі утворення давньоруської держави. На думку дослідника, лише матеріали I тис. н. е. могли допомогти цій справі; карта ж О. А. Спіцина і його послідовників повинна була відбивати не «племінний», а удільний поділ Русі. Однак, матеріали до київського часу тоді були найгірше досліджені.

В результаті дискусії, що розгорнулася [509; 20; 510; 373], було з'ясовано, що як етнографічні категорії давньоруські «племена» існували не тільки в X—XIII ст., але й значно пізніше, а в деяких відношеннях певна спадщина «племінного» поділу простежується і пізніше (діалекти сучасних східнослов'янських мов). Але заслуга П. М. Третьякова полягала в тому, що він вперше поставив питання про соціальну природу самого поняття «племена» і про його історичну локалізацію.

Звичайно, про плем'я у власному розумінні терміну (як категорію родового суспільства) тут не може бути й мови: на той час, коли літописні «племена» виступають на арені історії, родовий лад для східних слов'ян був давно пройденим етапом. Слово «племена» (яке, до речі, в джерелах взагалі відсутнє і було введене в ужиток історіографією XVIII ст.) зберігається в нашій літературі лише завдяки традиції, в дуже умовному розумінні. Йдеться про великі міжплемінні об'єднання типу «союзу союзів» племен, тобто, про організації напівдержавного типу, характерні для періоду переходового від первісно-общинного ладу до державного. В епоху утворення Русі (VIII—IX ст.) ці «племена» становили місцеві феодальні княжіння з своїми «племінними» князями на чолі (деяких ми знаємо по іменах, як-от деревлянського Мала, в'ятицького Ходоту, полянського Кия та ін.). І до складу Київської держави

вони увійшли на правах автономії — аж до реформи Володимира Святославича 988 р., якою ця автономія була остаточно ліквідована.

Масштаб цих суспільних організмів був дуже великим; територія багатьох з них дорівнювала території таких середньовічних королівств в Європі, як Франція чи Англія; отже, кожний з них обов'язково повинен був мати свою структуру. Судити про характер останньої дозволяють деякі порівняльні дані, що стосуються, зокрема, західних слов'ян. Так, відомо, що союз лютичів (за масштабами відповідний таким «племенам», як радимичі, деревляни чи дреговичі) складався з восьми менших «племен» (рани, хижани, чрезпеняни, моричани, доленчани, ратарі, гаволяни, шпревани). Останні в свою чергу були не просто племенами, а теж певними міжплемінними об'єднаннями [367].

Тут бачимо діалектичну єдність соціального і етнічного розвитку. Союзи племен тому і були саме племінними об'єднаннями, що виникали в рамках певних етнографічних єдностей. У зв'язку з цим основу «племінної» карти Русі, як вона зафіксована в давньоруських літописах, доводиться шукати не тільки в другій половині I тис. н. е., а й значно глибше. З другого боку, і пізніші матеріали можуть бути взяті до уваги,— аж до сучасної етнографії східного слов'янства включно. Справа полягає лише в методиці дослідження: апріорі дуже важко визначити, яка конкретна етнографічна чи лінгвістична риса справді є пережитком «племінного» періоду, а яка — надбанням пізніших часів. Але порівняння даних, що стосуються різних сторін суспільного розвитку (матеріальна і духовна культура, мова, антропологічні типи, політична організація тощо), і відносяться до різних епох, допомагають реконструкції певних суспільних організмів, які виступають в літописах як давньоруські «племена».

В розділі II ми прагнули відтворити етнографічну карту Східної Європи в першій половині I тис. н. е., тобто, того часу, коли починається процес консолідації східних слов'ян. Ми бачили, що значною мірою ця карта корінням своїми йде до ще глибших епох (доба раннього заліза). З другого боку, етнографічний поділ східного слов'янства другої половини I тис. (тобто, того часу, на який падає існування літописних «племен» як історичних реалій) в основному повторює цю карту, демонструючи тим самим стійкість відображених нею етнічних явищ.

ДІАЛЕКТИ

Цим самим археологія підтверджує і стійкість етнографічних традицій в межах території майбутньої Русі протягом щонайменше півтора тисячоліття. Тим важливішим буде той факт, що реконструйована на базі археологічних джерел етнічна карта східної Слов'янщини знаходить своє підтвердження і в інших матеріалах, в тому числі — лінгвістичних і антропологічних.

Зокрема, матеріали діалектології дають[1] дослідникові можливість дуже важливих порівнянь. Те, що діалекти сучасних східнослов'янських мов мають дуже глибокі корені, давно вже відзначено в літературі. Деякі діалектні особливості зафіксовані ще в пам'ятках XI—XIV ст., отже не може бути сумніву, що сучасний діалектний поділ російської, української та білоруської мов відбиває стосунки і зв'язки більш давні, аніж утворення самих цих мов. Ще О. О. Шахматов висловлював припущення, що в основі своїй ці діалекти поринають у «племінний» період [542], тому спроби співставлення діалектологічних даних з картою літописних «племен» є цілком закономірними.

Правда, використання даних діалектології вимагає необхідної обережності, оскільки протягом II тис. н. е. в складі населення Східної Європи відбувалися серйоні зміни і зрушення; частина з них мала етнічний характер, а інші взагалі ніякою мірою не стосуються етногонічного процесу.

З числа зрушень першого типу найважливішим є остаточне розмежування трьох сучасних східнослов'янських народів — російського, українського, білоруського. Сучасні границі між територіями України, Росії та Білорусії не зовсім збігаються з старими племінними границями; отже, останні зазнали певних змін протягом часу, що минув від розпаду Київської держави. Це привело до часткового розчленування деяких «племен» (деревлян, сіверян, кривичів). Але з цього випливає й те, що діалектні особливості цих племен, очевидно, по-різному перемелювалися в процесі формування сучасних східнослов'янських мов, а релікт, скажімо, сіверянського діалекту давньоруської мови доводиться шукати в сучасних говорах як української мови, так і російської чи білоруської[2].

Але, крім того, були зрушення іншого, чисто історичного порядку, що мали різні причини. Так, спустошення певних районів Русі, внаслідок тих або інших подій (татаро-монгольська навала тощо) приводило до пізнішого заселення цих земель вихідцями з інших районів. Подібні зрушення враховуємо в кожному конкретному випадку.

Однак, незважаючи на ці застереження, пов'язання діалектологічних даних з археологічною картою, принаймні в деякій частині, дає винятково цікаві наслідки.

---

[1] Важливою була б спроба виділення топонімічних ареалів, однак ця робота поки що не виконана.

[2] Забігаючи трохи наперед, відзначимо складність етнічної історії цього району, який зазнав серйозних змін у складі населення протягом XIV—XVII ст.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ДІАЛЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дуже важливим, перш за все, здається збігання південно-західної групи діалектів сучасної української мови [183, *карта II*] з внутрішньою структурою черняхівської групи племен. Територія обох виявів — археологічного і діалектного — збігається загалом досить точно, особливо — північна, західна і південно-західна границі; менш точно — східна і південно-східна. Тут бачимо кілька груп говірок: волинську, подністровську, бойківсько-гуцульську, подільську і буковино-покутську. Їх розміщення на карті в основному збігається з розміщенням локальних варіантів черняхівської культури — волинського, верхньодністровського, прикарпатського, побузького та, очевидно, молдавського. Розбіжності, які тут мають місце, не можуть розглядатися поза зв'язком з тими реальними змінами, які населення вказаних районів зазнало протягом часу від I тисячоліття нашої ери до наших днів.

Ці відмінності можуть бути зведені до таких трьох моментів: 1) південносхідна границя цієї групи діалектів в міжріччі Дністер — Дніпро проходить значно північніше, ніж відповідна границя черняхівської культури; 2) Середня Наддніпрянщина на діалектологічній карті зайнята києво-полтавським (точніше, чигиринсько-полтавським [1]) діалектом, що віднесений до південно-східної групи; 3) східна границя волинського і подністровського діалектів позначена трохи західніше, ніж східна границя відповідних археологічних виявів, а подільська група говірок у зв'язку з цим займає площу, значно більшу, ніж побузький варіант черняхівської культури.

Перша з перелічених відмінностей знаходить своє пояснення в історичних умовах східноєвропейського середньовіччя. Як відомо, в середині X ст., у зв'язку з печенізькою небезпекою, південна межа осілого життя слов'янських племен була відтягнута на північ — приблизно до тих широт, які і позначені на діалектологічній карті. Простори на південь тривалий час залишалися або зовсім не заселеними, або заселеними дуже розріджено; масове освоєння їх почалося лише у XVIII ст., у зв'язку з завершенням російсько-турецьких воєн. Наслідком цієї повторної колонізації Новоросії і були степові (новоросійські) говірки; вони становлять собою новоутвір, що не йде глибше XVIII ст. Паралельно цьому слов'янське населення Молдавії, втягнуте до процесу етногенезу молдавського народу, від XIV ст. було асимільоване і зникло з сучасної етнографічної карти.

Друга відмінність пояснюється умовами формування київсько-полтавського діалекту. Часом утворення останнього була епоха XIV—XVII ст., ознаменована, зокрема, колонізацією і заселенням так званого

[1] Сам Київ виявляється за межами «київсько-полтавського» діалекту.

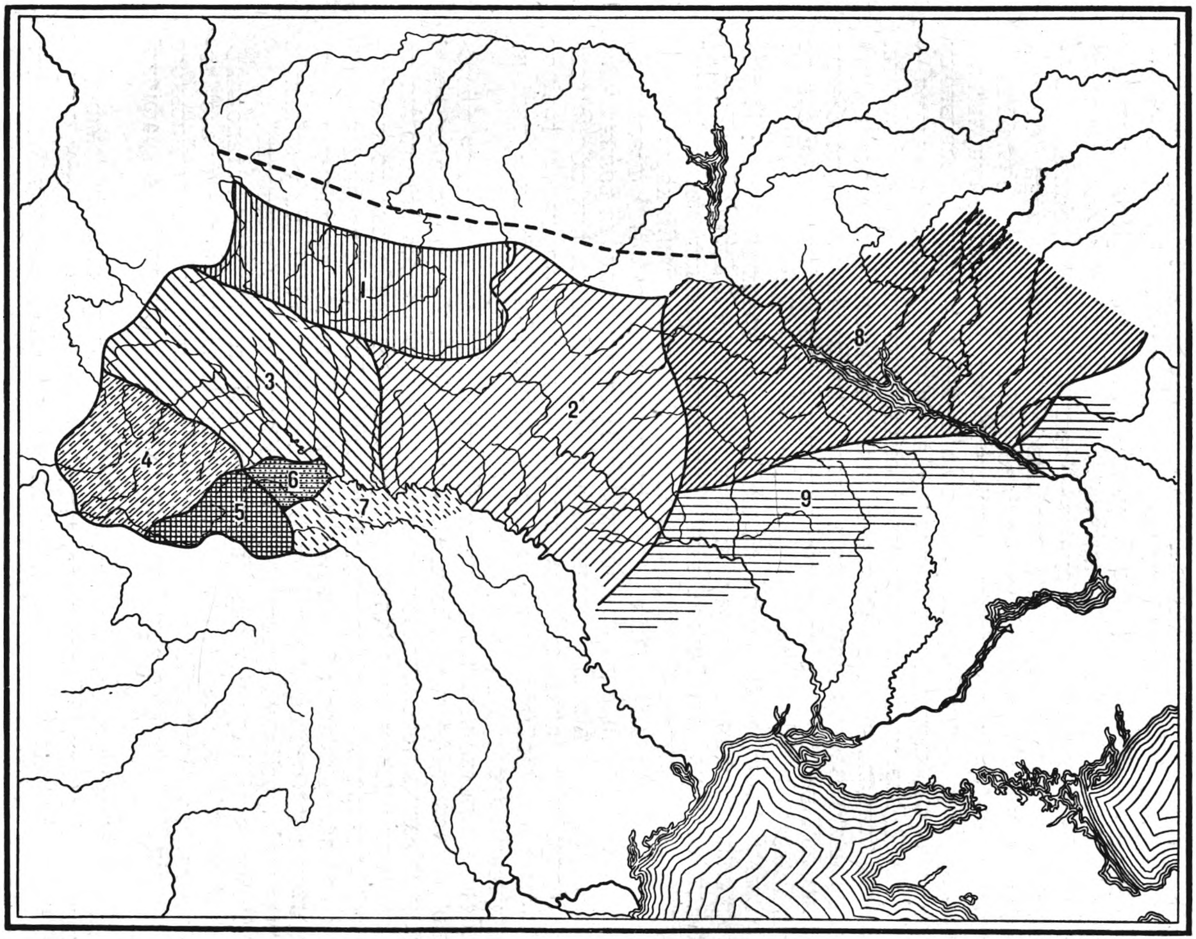

Південно-західні діалекти української мови (за Ф. Жилком):

1 — волинські говірки, *2* — подільські *3* — галицькі, *4—5* — карпатські (гуцульські та бойківські), *6—7* — покутські, *8* — київсько-полтавський діалект, *9* — новоросійські говірки.

Дикого Поля в області лісостепового Лівобережжя, спустошеного в період татаро-монгольських завоювань.

Що ж до східних границь волинської та подністровської групи говірок, то вони ще вимагають свого уточнення, оскільки на нашій карті показані дуже умовно. Справа в тому, що перехід від цих діалектів до подільського виявляється трудновловимим [1]. Отже, ця відмінність взагалі є проблематичною, а тому її просто можна не брати до уваги. А втім, тут може бути і уточнення зовсім іншого порядку, принаймні щодо волинської групи. В другій половині I тис. н. е. в східній частині ареалу, раніше зайнятого волинським варіантом черняхівської культури, відбуваються очевидні зміни у складі населення: басейн Тетерева (тобто, саме той район, де бачимо розбіжність між даними діалектології та археології) був зайнятий пам'ятками типу Корчак і Луки-Райковецької. Отже, можливо, карта пам'яток другої половини тисячоліття більш точно відбиває етнографічну структуру цього району.

Таким чином, в загальному плані бачимо дуже цікаве збігання двох карт: кожному з намічених локальних варіантів археологічної культури відповідає певна група говірок: волинському варіанту черняхівської культури (на карті другої половини I тис. н. е. йому відповідають пам'ятки типу Ріпнева та Плінеська) — волинська група говірок; верхньодністровському варіанту (пам'ятки типу Луки-Врублівецької) — група подністровських говірок; прикарпатському (пам'ятки типу Зняцева і Червенева) — бойківсько-гуцульські говірки; побузькому (пам'ятки типу Семенки) — подільські. Питання про буковинсько-покутську групу говірок здається подекуди складнішим, і закономірно виникає припущення, чи не є вони реліктом тих говірок, що відповідали молдавському варіанту черняхівської культури, і пам'яткам другої половини I тис. типу Алчедара та Лопатни, і пізніше розчинилися в процесі етногонії молдавського народу?

Так само складним є і питання про природу київсько-полтавського діалекту. Хоч він і становить новоутворення XIV—XVII ст., але не можемо скидати з рахунку його територіальний збіг з середньодніпровським варіантом черняхівської культури і ареалом пам'яток пастирського типу (враховуючи і колонізовані райони Лівобережжя). Цілком ймовірно припустити, що в основі і цієї діалектної групи лежить більш глибока традиція, лише ускладнена пізнішими нашаруваннями.

---

[1] Відзначена на карті границя між цими діалектами показує зону більш активної полонізації.

ДІАЛЕКТИ БІЛОРУСЬКОЇ МОВИ

Білоруська мова поділяється на шість основних діалектних груп, виділених ще Ю. Ф. Карським [199], який, однак, не запропонував для кожної спеціальної назви, а позначив особливостями кожну з них: 1) тверде «Р», сильне акання; 2) тверде «Р», помірне акання; 3) тверде «Р», помірне акання, дифтонги «са» та ін.; 4) тверде «Р», помірне акання, полонізми; 5) м'яке «Р», південновеликоруські впливи; 6) м'яке «Р», цокання, великоруські впливи [176].

Територіальне розташування цих діалектних груп дає можливість їх історичної інтерпретації шляхом порівняння з ареалами археологічних культур. Загальне співпадіння тут таке ж очевидне, як і щодо південно-західних діалектів української мови.

Розглянемо спочатку західну частину білоруських говірок, яка характеризується твердим «Р» (перші чотири групи Карського). Остання з цих груп, що займає невеликий район на захід від м. Гродно, виключається з розгляду, як елемент з очевидними західними зв'язками (його особливостями є наявність полонізмів). Інші райони збігаються з ареалами археологічних культур досить точно. Перша група охоплює верхню течію Західної Двіни від Вітебська до Даугавпілса, вододіл між Двіною та Вілією, верхів'я Березини та частину течії Дніпра між Оршею та Могильовом. Цей ареал в основному збігається з ареалом полоцької групи довгих курганів.

Друга група охоплює основну частину білоруського Лівобережжя та верхів'я Вілії і Німана. Це — область культури городищ середньобілоруського типу (верхній шар Банцерівщини та аналогічні пам'ятки). Разом обидва діалектні масиви покривають територію, яка в більш давній час (перша половина І тис. н. е.) була зайнята культурою штрихованої кераміки. Отже, традиція, представлена діалектами білоруської мови з твердим «Р», виявляється дуже глибокою.

Східно-білоруські говірки з м'яким «р» займають широку полосу, витягнуту з півночі на південь через Лівобережжя Дніпра і верхів'я Західної Двіни. Границі їх здаються дуже нечіткими, оскільки зі сходу до них прилягає територія говірок, які Московська діалектологічна комісія 1915 р. визначила як «перехідні від білоруських до великоруських» [1; 183, *карта 1*]. Так само неясною є і границя між південною та північною частиною східнобілоруських говірок [п'ята та шоста групи Карського], що розрізняються характером великоруських впливів. Та границя, що показана на карті Ю. Карського [на північ від Смоленська] не знаходить відповідності у археологічному матеріалі, але проведена вона, мабуть, досить умовно. В загальному ж плані вважаємо за можливе припускати, що північна, «цокаюча», частина східнобілоруських говірок (шоста група Карського) кореспондує ареалу городищ Смоленського типу та смоленської групи довгих курганів.

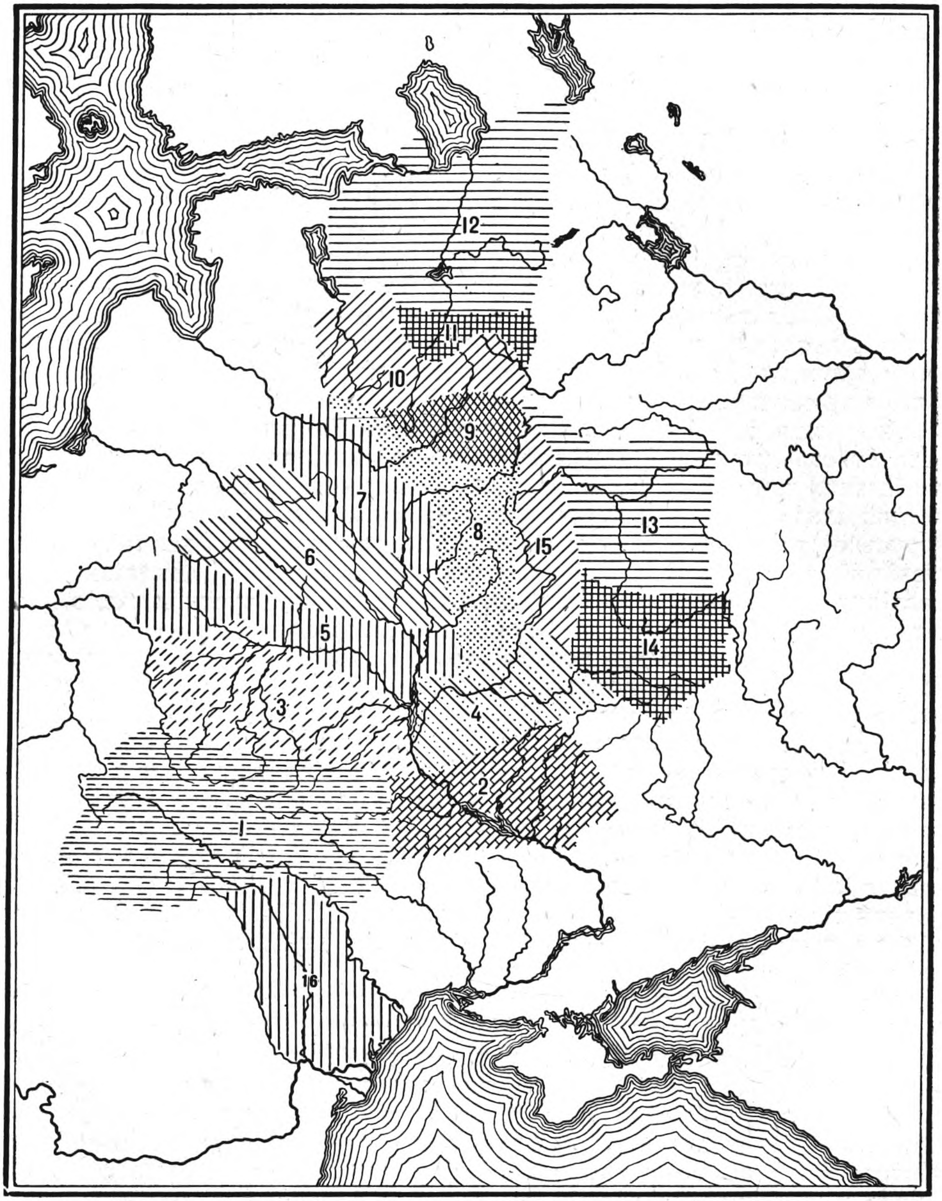

Діалекти східнослов'янських мов (за Ф. Жилком, Ю. Карським та даними Московської Діалектичної комісії):

а) Українська мова: 1 — південно-західні говірки, *2* — київсько-полтавський діалект, *3—4* — поліські говірки: *б) білоруська мова: 5* — 3-а група Карського, *6* — 2-а група Карського, *7* — 1-а група Карського, *8* — 5-а група Карського, *9* — 6-а група Карського, *в) російська мова: 10* — псковський діалект, *11—12* — новгородський діалект, *13* — тульська група південноросійських говірок, *14* — курсько-орловська група південноросійських говірок, *15* — перехідні російсько-білоруські говірки, *16* — молдавська мова.

ДІАЛЕКТИ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Територія сучасної російської (великоруської) мови охоплює в основному область пізньої слов'янської колонізації (Поволжя, Північ), отже, генезис її діалектного поділу відображує дуже складний процес і охоплює надто великий період часу, що виходить за хронологічні рамки нашої роботи.

Як відомо, сучасна російська мова поділяється на дві великі частини: південновеликоруське та північновеликоруське наріччя, між якими проходить широка смуга середньовеликоруських говірок, що займають проміжне місце. Кожен з цих масивів в свою чергу поділяється на ряд вужчих діалектних груп, причому поділ цей виявляється більш чітким на півночі, де сталість населення була вищою на протязі II тис., ніж на півдні, історична доля якого мала зовсім інший характер. За авторитетною думкою Р. І. Аванесова, причини труднощів у виділенні діалектних груп південновеликоруського наріччя полягають в «особливо неоднорідному і складному соціальному складі населення південновеликоруської території, яка в значній своїй частині була колонізована в пізніший час (в XVI—XVII вв. і пізніше)» [1, *с. 227*]. Як підкреслює дослідник, тут іноді розрізняються говірки не лише сусідніх сіл, а й навіть різних кінців одного й того ж поселення (там же).

Нас цікавитимуть в основному три діалектні групи російської мови: новгородський діалект, псковський (обидва належать до північновеликоруського наріччя) та частина південновеликоруських говірок.

Перші два діалекти територіально знаходять дуже точні відповідності на археологічній карті. Новгородський діалект займає територію басейну озера Ільмень — аж до Фінської затоки та Ладоги на півночі, район Чудського озера на заході і верхів'я Волги — на сході. Південна границя проходить кривою лінією від Чудського озера на північному заході, далі утворює великий вигин на південь в середній течії р. Ловаті і знову піднімається на північ в район Валдаю [183, *карта 1*]. Окреслена область дуже точно збігається з територією, в другій половині I тис. н. е. зайнятою сопками новгородського типу [401].

Псковський діалект, який за думкою спеціалістів посідає особливе місце в системі російської мови [444, 543], охоплює територію між новгородським діалектом і північними діалектами білоруської мови. Це — область басейну р. Великої та Псковського озера, верхів'я рр. Західної Двіни, Ловаті та Волги; вона так само точно збігається з територією псковської групи довгих курганів [401]. Точна відповідність даних діалектології та археологічного матеріалу особливо підкреслюється границею між псковським та новгородським діалектами, що має складну «двогорбу» конфігурацію; ареал псковських довгих курганів піднімається двома виступами на північ — в район Псковського озера та в район Валдайської височини — слідом за границею псковського діалекту. Від-

значимо, що в деяких відношеннях (цокання) псковський діалект виявляє спільність з північною частиною східнобілоруських говірок (шоста група Карського), що, очевидно, свідчить про певну етнічну спільність обох масивів населення. Це знову-таки добре кореспондує даним археології (довгі кургани).

Серед південновеликоруських говірок нас цікавить тульська група, що в загальному плані відповідає ареалу городищ верхньоокського типу, займаючи основну частину верхньої течії Оки та сусідні райони. При невизначеності точних границь співставлення тут навряд чи можливі.

ДІАЛЕКТИ МАРГІНАЛЬНИХ РАЙОНІВ

Особливої уваги заслуговує питання про характеристику маргінальних районів, тобто таких, де певним археологічним культурам відповідають діалектні групи різних мов. До числа таких районів відноситься область, яка в першій половині I тис. н. е. була зайнята пізньозарубинецькою культурою, тобто область Прип'ятського та Деснинсько-Сейминського Полісся.

На північ від південно-західних діалектів української мови лежить витягнута вузькою смугою з заходу на схід область двох груп говірок — західнополіська та центральнополіська [183, *карта 2*]. Ареал цих груп детально збігається з південною частиною прип'ятського варіанта пізньозарубинецької культури першої половини I тис. н. е. та пам'яток типу Корчак і Луки-Райковецької VI—IX ст. Збіг обох ареалів цілком очевидний вздовж південної границі, особливо — в її західній частині (на сході маємо порушення збігу в області стику з київсько-полтавським діалектом, що, як сказано, становить новоутвір). Характерною є наявність вузької смуги перехідних говірок від поліських до південно-західних; цій смузі на археологічній карті відповідає зона відносних зміщень, в межах якої виступають і пам'ятки, що відбивають черняхівську традицію, і матеріали типу Корчак та Луки-Райковецької.

Але північна границя поліських говірок української мови проходить значно нижче від північної границі ареалу пам'яток зарубинецької культури або корчацького типу. Північній частині цього ареалу не менш точно відповідає найпівденніша частина західнобілоруських говірок (третя група Карського), що охоплює лівобережжя Прип'яті від самого верхів'я до Дніпра, не доходячи на півночі до Слуцька. Північна межа цієї діалектної групи повністю збігається з північною межею названих археологічних культур, а разом з тим — з південним рубежем ареалу культури штрихованої кераміки та городищ середньобілоруського типу.

Таким чином, прип'ятський ареал археологічних культур (мілоградська культура, прип'ятський варіант зарубинецької культури, пам'ятки типу Корчак і Луки-Райковецької) на діалектологічній карті представ-

лений сумою кількох діалектних груп: західнополіською та середньополіською групами говірок української мови та південною частиною західнобілоруських говірок, що, очевидно, в свою чергу поділяється на дві менші групи.

На Лівобережжі Дніпра ареал юхнівської культури, пізніше — деснянсько-семинського варіанта зарубинецької культури і, нарешті — городищ роменського типу — на діалектологічній карті теж зайнятий кількома діалектними групами, що належать до різних східнослов'янських мов. Але тут немає такої чіткості в границях, як у правобережному Поліссі, оскільки в цьому районі в пізніші часи (після татаро-монгольської навали) відбувалися серйозні переміщення населення (заселення Слобожанщини, колонізація області південновеликоруських діалектів, про яку вже йшлося, тривалий процес обміну населенням між українськими та російськими землями в пізньофеодальну епоху тощо).

Але в загальному плані можна твердити, що цьому археологічному ареалу (границі якого, до речі, теж не були стабільними) в основному відповідають східнополіська група говірок української мови (яка є реліктом дуже давніх часів), а також орловсько-курський діалект російської мови; південно-східна частина говірок білоруської мови (шоста група Карського) та говірок, переходних від великоруської мови до білоруської.

Таким чином, два великі археологічні масиви, які протягом I тис. виявили неабияку стійкість традицій етнічного розвитку, в II тис. виявилися розчленованими внаслідок розвитку трьох сучасних східнослов'янських мов десь протягом XIV—XVII ст. Тут стародавні відносини закриті відносинами більш пізніх часів, оскільки діалектні зв'язки «племінного» періоду виявилися надто слабкими перед новими зв'язками національного характеру. Це є блискучим підтвердженням викладеної вище тези (*с.* 42), що мовна диференціація завжди є зворотним виявом етнічної інтеграції. Втім, загальновизнаною є близькість поліських говірок України до сусідніх говірок курсько-орловського діалекту російської мови та південно-білоруських діалектів Поприп'яття та Подесення.

Антропологічні дані

Етнічна структура утворюваної Русі знаходить свої підтвердження і в даних антропології. Ці дані вимагають обережного підходу, оскільки протягом двох тисячоліть складного історичного процесу корінне населення земель, що нас цікавлять, зазнало чимало істотних змін і нашарувань. Тим більш важливим здається той факт, що крізь загальну складність картини розташування окремих антропологічних типів він дає можливість з'ясування цілком певних відносин і зв'язків. В основу розгляду беремо антропологічну карту, опубліковану в 1960 р.

українським антропологом В. Д. Дяченком [177, 178] [1]. Звичайно, антропологічні матеріали мають надто делікатний характер, вони не можуть показати таку ступінь деталізації у визначенні ареалів, як археологічні або лінгвістичні дані. Але картина, що відображена названою картою, настільки виразна, що, зрештою, не потребує особливих коментарів.

Область лісостепу на цій карті займає антропологічний тип, який В. Д. Дяченко називає центральноукраїнським. Відповідність його території ареалу черняхівської культури впадає у вічі — за винятком лише одного вузького району — колишньої Берестейської землі (район Берестя над Бугом), де пам'ятки черняхівського типу поки що невідомі. Відображенням яких процесів є антропологічна характеристика цього району — чи то якихось дуже давніх зв'язків, чи, може пізнішого переміщення населення в XII—XIII ст., коли Берестя входило до складу Волині,— сказати важко. Але цілком очевидно, що це вузьколокальне відхилення не зменшує значення загальної відповідності.

В області Прикарпаття виступає інший антропологічний тип — карпатський, близький до динарського (отже, такий, що вказує на південні та південно-західні зв'язки). Його територія повністю збігається з територією прикарпатських курганів, які виявляють найбільшу своєрідність і відрубність серед інших варіантів черняхівської культури. Очевидно, племена «підкарпатських курганів» (деякі дослідники виділяють їх в окрему культурно-історичну групу [438, 441]) мали інше походження, ніж основна частина черняхівських племен.

В області Прип'ятського Полісся виступає ще одна локально обмежена антропологічна група — поліський тип, який, поза всяким сумнівом, відповідає ареалу прип'ятського варіанта зарубинецької культури та пам'яток типу Корчак і Луки-Райковецької. Але, оскільки цей антропологічний тип представлений тільки в цьому районі і, зокрема, відсутній в інших районах зарубинецької культури (Подесення), доводиться думати, що він має глибше коріння і відбиває субстратний шар, археологічно представлений мілоградською культурою.

Верхня Наддніпрянщина в антропологічному відношенні має явну спільність і характеризується єдиним типом — так званим валдайським. Оцінюючи його поширення, можна думати, що основним ядром його території була область культур гладкостінної кераміки (юхнівська у Подесенні, городища смоленського типу у Верхній Наддніпрянщині та

[1] В монографії, опублікованій у 1965 р., В. Д. Дяченко дав більш докладну і складну класифікацію антропологічних типів, ніж в статті 1960 р. Зокрема, тут ним виділені деякі варіанти центральноукраїнського типу (волинський та ін.); разом з тим поліський тип, який у 1960 р. розглядався як особливий, тепер включений до складу центральноукраїнського як один з його варіантів. Але ці часткові зміни та уточнення, звичайно, не міняють суті справи.

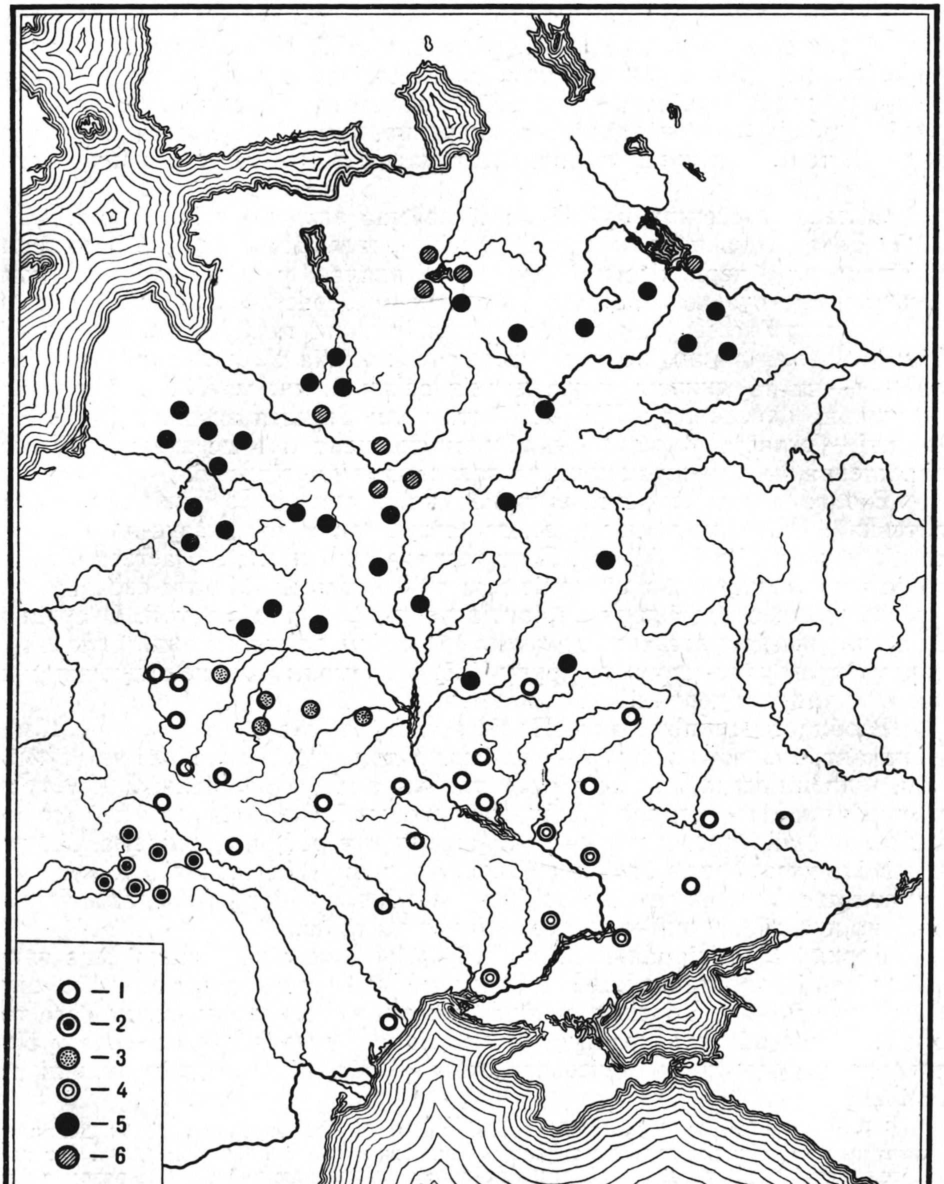

Антропологія східних слов'ян (за В. Дяченком):

1 — центральноукраїнський тип, *2* — карпатський тип, *3* — поліський тип, *4* — середньодніпровський (суперстратний) тип, *5* — валдайський тип, *6* — ільменський тип.

городища верхньоокського типу на верхній Оці), що справді мають певну спорідненість. Але територія цього антропологічного типу значно ширша від ареалу названих культур. Зокрема, він виступає і в області білоруського Правобережжя — в східному районі культури штрихованої кераміки (там, де помітні елементи зарубинецькі). В західному районі натомість переважає інший антропологічний тип — верхньоніманський, в якому, очевидно, маємо антропологічний релікт, зв'язаний з племенами штрихованої кераміки.

В області на північ від Наддніпрянщини (басейн Західної Двіни, р. Великої та озера Ільмень) теж бачимо складну картину: тут змішані два антропологічні типи — валдайський та ільменський, що, треба думати, відбивають складність етногенічного процесу в цьому районі. Ільменський тип, очевидно, є субстратним і зв'язується з дослов'янським населенням району (носії культури текстильної кераміки); характерно, що цей тип виступає і у Верхньому Поволжі, де, мабуть, теж має субстратний характер. Натомість валдайський тип зв'язаний з появою нового населення, що вийшло з більш південних районів. Поява останнього, очевидно, і призвела до слов'янізації краю. Це нове населення, безумовно зв'язане з племенами культур гладкостінної кераміки, отже, походить з області Верхньої Наддніпрянщини, Подесення або верхньої Оки.

Поширення валдайського антропологічного типу на широких просторах — аж до Уралу і Сибіру, ілюструє процес пізнішої російської колонізації — освоєння нових земель протягом XII—XVI ст.

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЯ

Велике, можна сказати, вирішальне значення для постановки і розв'язання проблеми про антропологічний аспект етногенезу східних слов'ян мали б палеоантропологічні студії. Звичайно, так звана соматична антропологія (що займається вивченням фізичного типу наших сучасників) не може дати матеріал для оцінки генетичних ліній в їх чистому вигляді, бо протягом останніх двох тисячоліть населення Східної Європи розвивалося не у вакуумі, і, при всій автохтонності цього розвитку, так чи інакше зазнавало певних змін. Вивчення ж антропологічного матеріалу, синхронного досліджуваній добі, могло б відтворити картину більш адекватну і, отже, більш переконливу.

Але, на превеликий жаль, тут ми неминуче стикаємося з відсутністю потрібних джерел: безроздільне панування обряду трупоспалення на переважній більшості давньоруських земель у ранньосередньовічні часи робить неможливою реконструкцію навіть загальної схеми. Тільки на початку другого тисячоліття, у зв'язку з поширенням християнства, тілопокладення починає поступово витісняти тілоспалення, та й то не всюди однаковою мірою. Але й ті матеріали, що маємо для XII—XIII ст.,

досліджені далеко не повно. Однак дослідники вважають, що і наявний матеріал дає можливість простежити деякі племінні особливості в структурі східного слов'янства [4; 516; 404].

Так, територія Верхньої Наддніпрянщини характеризується доліхокранним антропологічним типом з середньою шириною обличчя. Натомість Прип'ятське Полісся дає переважання відносної широколицесті. Говорити зараз про точне визначення географічних ареалів важко, але в загальних рисах вони накладаються на археологічні області, показані пам'ятками мілоградської культури та культури городищ з гладкостінною керамікою [4]. Однак все це ще вимагає уточнення на підставі дальших досліджень.

Таким чином, матеріали, що є в розпорядженні дослідників, дозволяють лише перші приблизні намітки, які, однак, підтверджують викладені вище міркування. Найбільше йдеться про південну частину досліджуваної території, де обряд тілопокладання існував на протязі усього І тис. н. е., і перш за все — про матеріали черняхівської культури.

Вперше антропологію черняхівських племен вивчав Г. Ф. Дебец. Дослідивши серію черепів з Черняхова, Маслової та Дідівщини, він прийшов до висновку, що ці черепи належать до доліхокранного європеоїдного типу, з досить вираженою грацилізацією [161, *с. 164—167*]. Він вважає, що цей тип являє собою ланку в розвитку аборигенного середньодніпровського антропологічного типу, до якого належать також придніпровські скіфи більш раннього часу і києво-чернігівські слов'яни часів Київської Русі. Відмінність усіх цих хронологічних груп мають, за думкою Дебеца, спрямований характер: черняхівські черепи відрізняються від скіфських в тому ж напрямку, що і черепи середньовічних слов'ян відрізняються від черняхівських. Розвиток і зміни антропологічного типу полягали головним чином у поступовій грацилізації, яка потроху підсилювалася протягом двох тисячоліть.

Висновки Г. Ф. Дебеца були підтверджені Т. С. Кондукторовою на підставі дослідження антропологічних серій з черняхівських могильників Нижньої Наддніпрянщини (розкопки Е. О. Симоновича) [204] та М. С. Веліккановою на матеріалах Молдавії [111; 112; 113]. Було встановлено, що загалом антропологія черняхівських племен відзначається великою витриманістю і єдністю в межах великого географічного району.

Правда, останнім часом Г. П. Зінкевич відзначила деякі особливості черепів з Косанівського могильника (Побужжя), які характеризуються більшою доліхокранністю (69,3 проти середньочерняхівського показника — близько 73) [191, *с. 133—138*]. Однак, навряд чи ця відмінність одного могильника може свідчити про генетичну відрубність стародавнього населення Побужжя, розташованого в самому центрі черняхівських земель.

Цікаві спостереження зроблені М. С. Веліковою внаслідок порівняння черняхівських черепів з ранньослов'янськими черепами з могильника Бранешти (Молдавська РСР) [111; 113]. Виявилося, що на відміну від слов'ян Києво-Чернігівської Наддніпрянщини, бранештські слов'яни відрізняються від черняхівців настільки істотно, що навряд чи може йтися про їх генетичний зв'язок. Шукаючи порівняльного матеріалу, дослідник знаходить його в більш пізній антропології Прип'ятського Полісся (синхронний матеріал там відсутній через безроздільне панування обряду поховань з тілоспаленням). Звідси випливає дуже цікавий висновок, що Бранештський могильник є пам'яткою не місцевого, а прийшлого населення, скоріш за все — вихідців із значно північніших, поліських земель.

На жаль, при історичній інтерпретації одержаних наслідків М. С. Веліканова допускає елементарну логічну непослідовність. Визнаючи наявність генетичних зв'язків між черняхівськими племенами і пізнішим слов'янським населенням Наддніпрянщини та відсутність такого зв'язку в Молдавії, вона намагається пояснити це... міжплемінним характером черняхівської культури (!). Тимчасом матеріал уповноважує на цілком протилежний висновок: адже саме антропологія черняхівських племен відзначається великою єдністю і монолітністю, через що жодних локальних відмінностей тут не простежуємо. Отже, населення, що залишило пам'ятки черняхівського типу, було монолітним не тільки в культурному, а й у фізичному відношенні. Натомість антропологія середньовічних слов'ян виявляється строкатою, коли черепи з Бранешт істотно відрізняються від черепів з Київщини та Чернігівщини. В цьому бачимо безумовне підтвердження нашої тези про складний шлях етнічного розвитку Русі, яка, поза сумнівом, мала під собою досить строкате генетичне підложжя.

Розселення північнослов'янських племен з Полісся (в тому числі і Прип'ятського) на південь не є чимсь несподіваним, і про це доводилося писати й раніше [85]. Антропологічні матеріали з Бранешт підтверджують справедливість висловленої точки зору. Західнополіські, поприп'ятські особливості бранештських черепів здаються особливо красномовними, бо саме цей район протягом тривалого часу зберігає свій автохтонний характер (пор. поліський антропологічний тип Дяченка). Отже, всі наявні факти тісно переплітаються в єдину, нерозривну систему.

КАРТА ЛІТОПИСНИХ ПЛЕМЕН

Відповідність матеріалів, що характеризують такі різні сторони суспільного розвитку, як матеріальна культура, мова та фізичний тип людини, не залишають сумніву в тому, що встановлені нами ареали мають глибоке історичне обгрунтування і їх аж ніяк не можна вважати наслідком випадкових збігів. Таких ареалів маємо сім: 1) Іль-

менський; 2) Верхньодніпровський (включаючи і верхів'я Західної Двіни); 3) Середньобілоруський; 4) Верхньоокський (включаючи і верхів'я Дону), 5) Прип'ятський; 6) Деснянсько-Сеиминський (включаючи і верхню течію лівих приток Дніпра); 7) Лісостеповий, що в свою чергу розпадається на 6 менших ареалів.

Спробуємо тепер етнічно інтерпретувати їх, спираючись на літописні відомості щодо «племінного» поділу східного слов'янства. Завдяки побудуванню синтетичної карти на базі археологічних, лінгвістичних та антропологічних джерел, це завдання не становитиме особливих труднощів, хоч само по собі воно вважається надто складним і не дарма породило таку величезну кількість літератури.

Справа в тому, що літописи в жодному місці не дають зведеної єдиної картини розселення давньоруських «племен» з точним окресленням території кожного конкретного «племені». Більш того, не маємо навіть єдиного списку «племен», який дозволив би точно визначити «племінну» структуру Русі; конкретні «племена» згадуються в різних місцях літописного оповідання, у зв'язку з тими чи іншими конкретними подіями. Всього названо 15 «племен», а саме: поляни, ільменські словени, деревляни, сіверяни, кривичі, полочани, дреговичі, в'ятичі, радимичі, волиняни, дуліби, бужани, тиверці, уличі, білі хорвати. Але співвідношення між ними не вказані; невідомо навіть, чи всі вони являли собою явище одного масштабу, чи нема серед них таких племен, що відносяться одне до одного, як частка до цілого (як, скажімо, у західних слов'ян, хижани чи ратарі були частиною союзу лютичів). В нашому випадку відомо лише одне: полочани були частиною кривичів, яких літописець поділяє на дві частини (полоцьку і смоленську).

Але наявність добре документованих даних з сфери археології, лінгвістики та антропології дає можливість досить точної реконструкції «племінної» карти Русі, яка, правда, в деяких випадках відрізнятиметься від загальнопоширених хрестоматійних уявлень і тому у декого може викликати враження несподіваності.

Розгляд починаємо з півночі на південь.

ІЛЬМЕНСЬКІ СЛОВЕНИ

Ільменські (або новгородські) словени займали північний край східної слов'янщини. «Словени же седоша около озера Илмеря и прозвашася своим имянем, и сделаша град и нарекоша и Новгород» [352, *с. 11*]. Отже Новгород — племінний центр словен.

Територія, де відзначені ільменські словени, мабуть, становила один з тих районів Східної Європи, який найпізніше зазнав слов'янізації. Пояснюється це, цілком природно, найвіддаленішим розташуванням даного району від головного вогнища східнослов'янського ентогенезу — східно-

європейського лісостепу. Найдавніші матеріали, що дають підставу говорити про проживання слов'янського населення в цій області, стосуються VI—VII ст. н. е., але основна маса пам'яток датується VII—VIII ст. і ще пізнішим часом. Очевидно, тільки від того періоду можна говорити про слов'янізацію краю; десь у VII ст. виникло й найдавніше слов'янське городище цього району — Стара Ладога [360]. Але й пізніше, навіть в часи розвинутої Русі, неслов'янське населення становило значний процент мешканців Новгородських п'ятин: процес слов'янізації не був завершений і в цю епоху.

Археологічно ільменські словени атрибутовані прекрасно: їм відповідає ільменський ареал пам'яток, представлений у другій половині I тис. н. е. сопками новгородського типу та зв'язаними з ними поселеннями. Більш давнє археологічне підложжя розчиняється в стихії великого масиву пам'яток текстильної кераміки, що охоплював широкі простори на півночі нашої країни. В епоху Київської Русі ареал ільменських словен добре простежується на підставі деяких типів жіночих прикрас (ромбощиткові скроневі кільця та ін. [20; 21;402]).

Як відзначалося вище, ареал сопок VI—IX ст. розпадається на три локальні вияви: сопки новгородського типу, сопки ладозького типу та сопки псковського типу. Цей поділ, очевидно, відбиває внутрішню «племінну» структуру союзу ільменських словен. Отже, цей союз становив об'єднання трьох менших «племінних» утворень.

На діалектологічній карті ареал ільменських словен представлений новгородським діалектом російської мови, а на антропологічній — змішаним валдайсько-ільменським типом.

КРИВИЧІ

Не менш ясним, хоча й значно складнішим, є питання щодо локалізації кривичів. Розповідаючи про розселення слов'ян на Руській рівнині, літописець пише: «инии седоша на Двине й нарекошася полочане, речьки ради, яже втечеть в Двину, имянем Полота, от сея прозвашася полочане» [352, *с. 11*]. Трохи далі, при переліку князівств, що передували утворенню об'єднаної Русі, читаємо: «...а другого (князівство — *М. Б.*) на Полоте, иже полочане. От них же кривичи, иже седять на верх Волги и на верх Двины и на верх Днепра, их град есть Смоленск; туде бо седять кривичи» [352, *с. 13*]. Таким чином, згідно з уявленнями літописця, виходило б, що смоленські кривичі походять від полоцьких.

Кривицькі землі теж відносяться до числа районів, слов'янізованих порівняно пізно; отже, за літописною концепцією їх слов'янізація мала б два етапи: першим ядром були полоцькі кривичі в басейні Західної Двіни, другим — смоленські, територія яких охоплювала верхів'я Дніпра і Волги.

Останнім часом кривичі стали об'єктом ретельного дослідження ряду радянських археологів (С. А. Тараканова, В. В. Сєдов, П. М. Третьяков, Е. А. Шмідт, Я. В. Станкевич та ін. [467; 469; 401; 402; 498; 544; 546; 547]), яке дало цілком позитивні і переконливі результати.

Складна структура кривичів, очевидно, є відображенням відповідно складного шляху формування їх, як окремого східнослов'янського «племені». Археологічно кривичі добре атрибутовані довгими курганами. Кристалізація цієї групи археологічних пам'яток припадає на порівняно пізній час — не раніше VI—VII ст. В більш ранній період територія кривичів була зайнята трьома різними культурними виявами, які, мабуть, і обумовили внутрішню структуру «племені». Головне ядро кривицьких земель становила область городищ смоленського типу з гладкостінною керамікою. В основному ця область відповідає майбутній території смоленських кривичів. Але окрема група пам'яток цього типу представлена також у верхній течії Західної Двіни, де пізніше виступає велика полоцька група довгих курганів, поза сумнівом, зв'язана з полочанами. Ареал останніх значно ширший за територію двінської групи городищ смоленського типу і охоплює значну частину ареалу городищ штрихованої кераміки. Отже, археологічні дані показують більш складну картину, аніж це виходило б на підставі самих тільки літописних даних. Забігаючи наперед, відзначимо, що, говорячи про взаємини між полочанами і смоленськими кривичами, літописець мав на увазі не так етнічні, як політичні стосунки.

Третя група довгих курганів відома в Псковській землі, в зв'язку з чим дослідники (В. В. Сєдов, С. А. Тараканова та ін. [467; 401; 402]) виділяють ще одну групу кривицького населення — псковських кривичів,— невідому в літописах. В більш давній час територія, зайнята цією групою пам'яток, входила до ареалу культури текстильної кераміки. Отже, кривицький союз племен являв собою також об'єднання трьох племінних груп.

В. В. Сєдов вважає, що саме псковські кривичі репрезентують початковий етап слов'янізації цього району Русі. Зараз в літературі набула поширення точка зору, згідно з якою кривичі з'явилися на тих землях, де їх застала історія, як уже цілком сформована етнографічна єдність; дослідники (В. В. Сєдов, П. М. Третьяков, С. А. Шмідт [401; 498; 544]) прямо говорять про появу кривичів у Псковській, Полоцькій та Смоленській землях у VI—VIII ст. Вище говорилося про неможливість заперечувати традицію розвитку місцевих культур в цьому районі протягом другої половини I тис. н. е. Головна помилка названих дослідників, з нашої точки зору, полягає в тому, що процес формування кривичів, як певної етнічної групи, вони виносять за межі району їх розселення, тоді як в дійсності він протікав саме на цих землях і був безпосереднім виявом процесу слов'янізації місцевого населення. Розпочався

він тоді, коли тут з'явилися перші елементи зарубинецького типу, і завершився в VI—VII ст., разом з появою довгих курганів.

Але з цього випливало б, що найдавнішим ядром формування кривицького союзу була Смоленська земля, де поява очевидних зарубинецьких елементів припадає ще на першу половину I тис. н. е.

В часи Київської Русі пам'ятки кривичів визначаються на підставі специфічної групи жіночих прикрас — перстенеподібних скроневих кілець [20; 21; 401], але для псковської групи пам'яток вони не характерні.

Лінгвістичні матеріали підтверджують висновок щодо тричленної структури кривицького союзу племен і різноетнічність їх субстрату: псковським кривичам відповідає псковський діалект російської мови, полоцьким — північна частина західнобілоруських говірок (перша група Карського); смоленським — північна частина східнобілоруських говірок (шоста група Карського). В антропологічному відношенні кривичі (разом з в'ятичами та сіверянами) входять до ареалу валдайського типу. Але наявність домішки ільменського антропологічного типу в області псковських кривичів є важливим свідченням, що субстрат цієї групи населення доводиться шукати серед носіїв культури текстильної кераміки.

ДРЕГОВИЧІ

Дреговичі становлять «плем'я», дослідження якого ще тільки починається. Їхня історія не має яскравих сторінок; власне кажучи, літописні відомості про них обмежуються згадками в загальному переліку «племен» з приводу того чи іншого питання. Археологічні пам'ятки дреговицьких земель досліджені порівняно слабо. Однак, незважаючи на те, що дреговичі менше привертали увагу дослідників, їх місце серед інших «племен» не викликає особливої дискусії. Почасти це пояснюється досить чітким визначенням дреговицької території в літописних текстах.

В «Повісті временних літ» читаємо: «...а друзии седоша межи Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи» [352, *с. 11*]. Їх містами були Случеськ (Слуцьк) та Клеческ (Клецьк). Припущення, що Туров теж належав дреговичам і навіть був їх головним містом [189; 311, *с. 150;* 400, *с. 112*] не знаходить підтвердження в джерелах.

Питанню про уточнення території дреговичів останнім часом приділяється певна увага [400], хоча наслідки досліджень у окремих авторів виходять неоднакові. Археологічним еквівалентом дреговичів є культура, представлена верхнім шаром Банцерівського городища і аналогічними йому пам'ятками, генетичною основою яких виступає культура штрихованої кераміки. Ф. Д. Гуревич зв'язує з дреговичами пониманську групу довгих курганів [154; 155; 156], яку В. В. Седов вважає протокривицькою. Як випливає з викладених вище міркувань, точка зору Гуревич здається більш обгрунтованою.

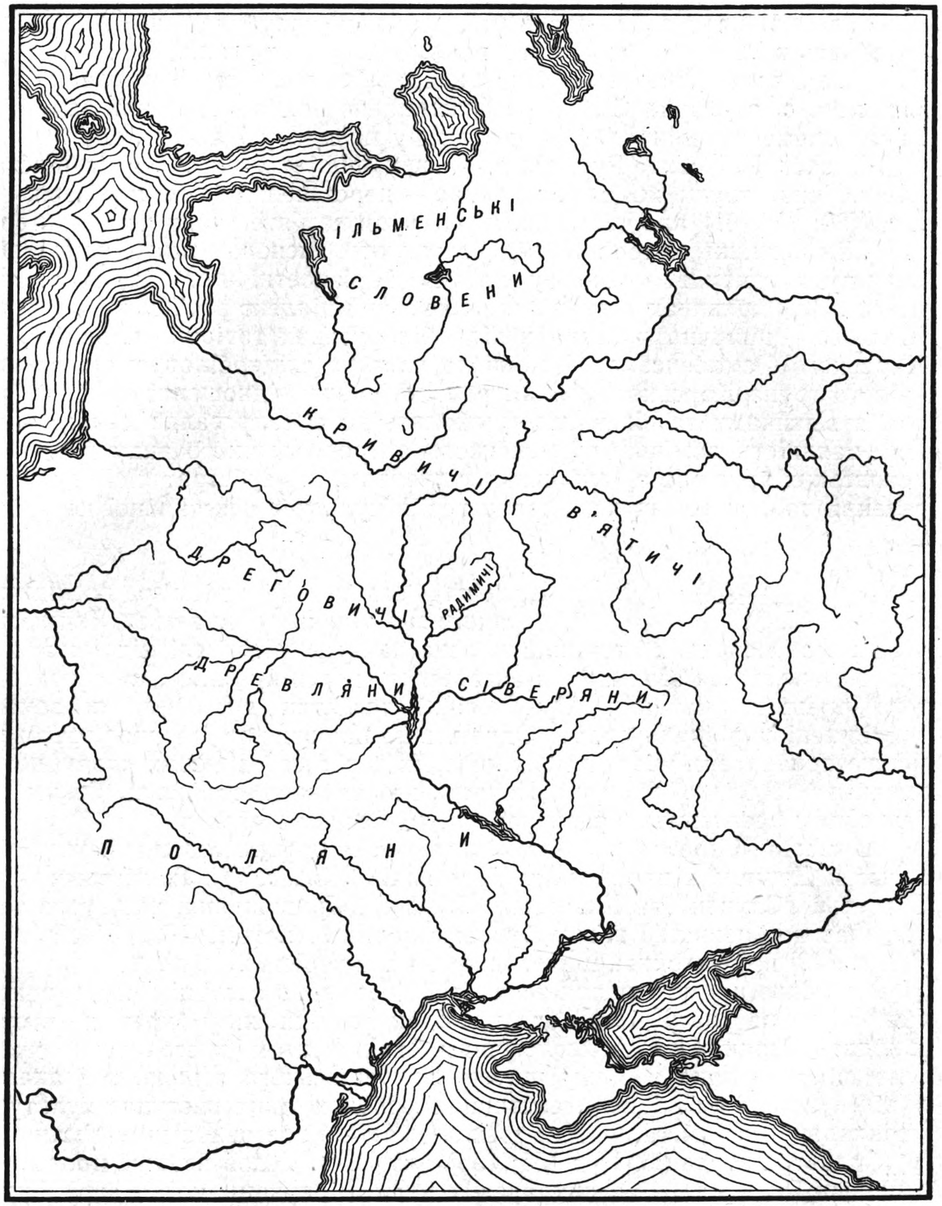

Топографія літописних «племен».

В епоху Київської Русі територія дреговичів простежується на підставі поширення давньоруських курганів із залишками кострищ під насипами (що зв'язує цю область з ареалом полоцьких і смоленських кривичів). Зокрема, дуже добре простежується південна границя, що досить точно збігається з більш давньою границею між культурами штрихованої кераміки та мілоградською. Далі на південь представлені деревлянські кургани без кострищ, із спаленням осторонь. В. В. Сєдов вважає специфічно дреговицькою категорією прикрас металеві зелені намистинки [400]; але їх ареал виходить за межі території дреговичів: вони відомі і в області вузького Поприп'яття (в тому числі і на Правобережжі ріки), тобто в землі деревлян. На сході область дреговичів переходить на лівий берег Дніпра (що добре узгоджується з територіальною характеристикою більш давньої культури городищ штрихованої кераміки [447]).

На діалектологічній карті ареал дреговичів відображений середньою частиною західнобілоруських говірок (друга група Карського). Зате антропологічна характеристика їх території виявляється подекуди складнішою. Західна частина її представлена верхньоніманським антропологічним типом, східна — валдайським. Це дозволяє уточнити процес формування даної групи племен. Як уже відзначалося, спостереження А. Г. Митрофанова [300] показують, що східний район культури штрихованої кераміки в Білорусі характеризується наявністю зарубинецьких елементів ще в першій половині I тис. н. е.; відображенням цих елементів у сфері антропології, очевидно, і є поширення валдайського типу на даний район Наддніпрянщини. Натомість слов'янізація західного району затяглася до другої половини I тис., причому приплив сюди нового, слов'янського населення, очевидно, був менш інтенсивний, завдяки чому тут зберігся місцевий субстратний антропологічний тип.

Звідси випливає, що дреговичі так само, як ільменські слов'яни або кривичі, являли собою складне міжплемінне об'єднання, що мало в своєму складі принаймні дві групи племен.

РАДИМИЧІ І В'ЯТИЧІ

Радимичі і в'ятичі в «Повісті временних літ» займають зовсім особливе місце. Літописець взагалі не вважає їх східними слов'янами і приписує їм ляське (тобто польське) походження: «радимичи бо и вятичи от ляхов. Бяста бо 2 брата в лясех,— Радим, а другий Вятко,— и пришедьша седоста Радим на Съжю, и прозвашася радимичи, а Вятъко седе с родом своим по Оце, от него же прозвашася вятичи» [352, *с. 14*].

Це повідомлення, природно, викликає до себе дуже скептичне ставлення з боку дослідників [352, *т. II, с. 225—226*]. Але як би не оцінювати твердження літописця, місце, що займають радимичі та в'ятичі серед інших східнослов'янських племен, справді не зовсім звичайне.

Перш за все підкреслимо, що ці «племена» (особливо в'ятичі) виступають на сторінках літописів довше, аніж інші «племена». Про в'ятичів, наприклад, існують повідомлення ще в XII ст. Це «плем'я» вважається серед інших давньоруських племен найбільш відсталим, що зберігало свої «племінні» форми суспільного життя довше, ніж будь-яке інше. Відомо, що Володимиру Мономаху ще доводилося мати справу з «племінним» князем в'ятичів Ходотою.

В кожному випадку і радимичі і в'ятичі найбільш очевидно і яскраво окреслюються пам'ятками епохи Київської Русі. Для перших провідним типом речей виявляються п'ятипроменеві скроневі кільця [374]; для других — п'ятилопасні [20; 21]. Роботи Б. О. Рибакова та А. В. Арциховського показали, що етнографічно чіткий образ радимичів і в'ятичів зберігається протягом усього періоду Київської Русі, а для в'ятичів навіть ще в XIV ст. Ареали обох «племен» окреслюються прекрасно: радимичів — в басейні Сожу, в'ятичів — на Верхній Оці, тобто саме там, де їх вміщують літописні дані. При цьому границі ареалів визначаються дуже точно.

Але більш давні матеріали, що відносяться до I тис. н. е., показують принципово різну картину в цих двох районах. Область в'ятичів окреслена цілком очевидно, як певний етнографічний ареал, протягом усього часу від другої половини I тис. до н. е.: носії культури городищ верхньоокського типу, безумовно, є тим субстратом, що ліг в основу даної групи слов'янських племен. Процес слов'янізації цього субстрату припадає ще на першу половину I тис. н. е., коли формується мощинська культура. Остання є найдавнішим археологічним еквівалентом в'ятичів, що дозволяє визначити первинний ареал їх розселення. В кінці I тис. н. е. в верхній течії Дону з'являється група городищ боршівського типу, яка, очевидно, теж залишена в'ятицьким населенням [310, *с. 367*]; отже, можна говорити про певне просунення в'ятичів на південний схід.

Натомість територія радимичів не визначена археологічними пам'ятками докиївського часу. Починаючи від I тис. до н. е. вона являла собою стик різних культур. Спочатку основна частина її входила до ареалу мілоградської культури, а разом з тим — культури штрихованої та гладкостінної кераміки. В першій половині I тис. бачимо тут пам'ятки пізньозарубинецького типу, що, мабуть, належать до деснянсько-сейминського ареалу, та поселення культури штрихованої кераміки з елементами зарубинецького типу. Пам'ятки другої половини тисячоліття, які можна було б зв'язувати з радимичами, так само не виділені; можна думати, що в басейні Сожу і в цей час стикалися щонайменше два різні вияви: городища середньобілоруського типу та роменська культура.

Не виділяється цей район і на картах діалектологічній та антропологічній. Перша з них саме в басейні Сожу показує стик трьох діалектних груп: двох, що відносяться до західнобілоруських діалектів (перша

та друга групи Карського, що відповідають полоцьким кривичам та дреговичам) та східнобілоруська група говірок (п'ята група Карського). На другій область радимичів закрита значно ширшим ареалом, представленим валдайським антропологічним типом.

Все це приводить до думки, що радимичі справді випадають з загальної системи літописних «племен» і що автор «Повісті временних літ» мав певні підстави винести їх за дужки. Очевидно, вони дійсно являють собою деяке новоутворення, що виникло на останній стадії формування Русі внаслідок якихось специфічних умов, поки що нам не зрозумілих. До цього схиляє і те, що територія радимичів значно менша за територію будь-якого іншого літописного «племені».

ДЕРЕВЛЯНИ

Деревляни користуються в літературі значною популярністю завдяки яскравим подіям, зв'язаним з їх історичною діяльністю (повстання 945 р. та ін.). Те, що областю їх розселення було Прип'ятське Полісся та басейн Тетерева, не викликає сумніву, незважаючи на те, що літопис взагалі не дає ніяких визначень деревлянської території, крім заяви, що вони жили в лісах [352]. Містами деревлян були Іскоростень (він відігравав роль «племінного» центру), Овруч, і, очевидно, Туров. Щодо визначення детальних границь «племені» неясність існує лише на заході і півночі — через тенденцію відносити західну половину Прип'ятського Полісся до області волинян, а південну границю дреговичів опускати аж до самої Прип'яті.

Однак, викладені в попередніх розділах матеріали, гадаємо, дозволяють внести достатню ясність в ці питання. Ареал деревлян прекрасно визначається областю поширення прип'ятського варіанта пізньозарубинецької культури, а особливо — пам'яток типу Корчак та Луки-Райковецької. Поселення в Зимно свідчить, що область деревлян простягалась аж до Західного Бугу і м. Володимир-Волинський виникло на прикордонні між деревлянською та волинською землями. Поширення пам'яток пізньозарубинецького типу показує, що область деревлян охоплювала не тільки правий, а й лівий берег Прип'яті, досягаючи гирла Березини. В більш давні часи це була область мілоградської культури, носії якої стали основним субстратом деревлянської групи племен.

Висновки ці абсолютно підтверджуються даними діалектології та антропології, які в даному районі виявляють максимальну чіткість. Не може бути сумніву, що території літописних деревлян відповідає область західнополіської та центральнополіської групи говірок сучасної української мови та південна частина західнобілоруських діалектів (третя група Карського). Особливо ж слід підкреслити антропологічну своєрідність цього району, представленого поліським антропологічним типом,

який виступає тільки тут і не відомий в інших районах [1]. Можна вважати, що саме деревлянська територія виявляє найбільшу стійкість етнічних границь протягом усього часу, який є предметом розгляду.

В епоху Київської Русі деревлянські старожитності представлені численними курганами, що містять поховання трьох основних типів: на горизонті, в насипу та в ямах. Усі ці типи не становлять локальних груп і трапляються по всій території Прип'ятського Полісся [388, *с 11*]. Жодних специфічно деревлянських речей у поховальному інвентарі виділити поки що не пощастило.

СІВЕРЯНИ

Сіверяни займали область Дніпровського Лівобережжя: течію Десни, Сейму, Сули, Псла і Ворскли. В «Повісті временних літ» читаємо: «А друзии седоша по Десне, и по Семи, и по Суле, и нарекошася север» [352, *с. 11*]. На старих картах літописних «племен» сіверянам відводилося все Лівобережжя в межах Середньої Наддніпрянщини. В післявоєнні роки Б. О. Рибаков зробив спробу переглянути це уявлення, обмеживши територію сіверян головним чином пізнішою Сіверською землею (Новгород-Сіверське удільне князівство), залишивши Чернігів, який звичайно вважався «племінним» центром сіверян, поза межами сіверянської області [373]. Він запропонував своє тлумачення літописного повідомлення в тому розумінні, що йдеться лише про верхів'я перелічених річок, а не про всю їх течію. Частину Лівобережжя, «вивільнену» таким чином від сіверян, Рибаков включив до складу полянських земель.

В цій постановці питання була певна рація. Очевидно, розширювати область сіверян до гирла Сули, Псла і Ворскли неможливо, і дійсно мова може йти лише про верхню течію цих річок. Але, з другого боку, обмеження сіверянської території границями пізнішого Новгород-Сіверського князівства теж не витримує критики. Власне кажучи, жодного реального обгрунтування такого обмеження ні в археологічному матеріалі, ні в історичному, ні в будь-яких інших категоріях джерел не маємо. Цей район виявляється значно вужчим і від ареалу курганів епохи Київської Русі з спіралеподібними скроневими кільцями, що вважаються специфічно сіверянським типом прикрас, і від ареалу більш давніх археологічних культур, які повинні показати справжній ареал цього «племені».

Археологічним еквівалентом сіверян, поза сумнівом, виступають пам'ятки роменської культури, які дають можливість досить точно ви-

---

[1] Настільки, що антропологи вважають можливим на підставі антропологічних даних визначати в інших районах переселенців — вихідців з Прип'ятського Полісся (М. С. Великанова [111]).

значити ґраниці розселення племен і зокрема вздовж течії Сули, Псла і Ворскли. На підставі цих даних випливає, що територія сіверян охоплювала основну частину середньодніпровського Лівобережжя, залишаючи вільними лише пониззя названих річок, які, очевидно, взагалі не мали суцільного осілого населення, з огляду на солончакові грунти, мало придатні для обробітку.

Епоха рубежа н. е., представлена пам'ятками зарубинецького типу, показує, однак, більш вузьку територію, що обмежується в основному басейном Десни та Сейму і самим верхів'ям Сули. Приблизно ця ж територія була зайнята і ще древнішою юхнівською культурою, яка, очевидно, послужила основним субстратом сіверянської групи племен. Отже, бачимо певне розширення сіверянського ареалу в другій половині I тис. н. е., що, мабуть, було зв'язане з серйозними змінами у становищі населення лівобережного лісостепу в середині I тис. н. е. (навала гунів, потім аварів і т. д.), що привели до загибелі значної частини черняхівських поселень в області Лівобережжя.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНА ГРУПА ПЛЕМЕН

Південно-західною групою літописних «племен» називаємо такі: уличів, тиверців, волинян, дулібів, бужан, білих хорватів. Вони займають в літописних текстах зовсім особливе місце. Про них маємо відомості найменш ясні і достовірні. Історія їх висвітлена найгірше; визначення території дається настільки неясно, що з приводу цього навіть дискусій в літературі майже не було; існує традиційне розміщення деяких з цих «племен» на карті, яке, однак, ні на чому не базується. Більш того, великої популярності набула думка, яка взагалі заперечує існування принаймні двох з цих «племен» — дулібів і бужан, які ототожнюються з волинянами [272].

Неясність щодо південно-західних груп «племен», яка існує в письмових джерелах, підкреслюється неясністю археологічною. Вони та поляни є єдиними з літописних «племен», які залишилися зовсім неатрибутованими в пам'ятках епохи Київської Русі. На безнадійність цієї справи вказував ще О. А. Спіцин, який висловлював гіпотезу, що, мабуть, ці «племена» раніше від інших зійшли зі сцени, у зв'язку з чим «племінні» особливості їх в матеріальній культурі були повністю перемелені в загальній східнослов'янській культурі Київської Русі [456]. З цим твердженням треба погодитися, бо, очевидно, не в недостатній дослідженості справа: спроби археологічно «піймати» полян і південно-західні «племена» робились неодноразово на різних ступенях розвитку археологічної науки, але позитивних наслідків не дали. Треба думати, що археологічну атрибуцію їх треба шукати виключно в матеріалах, більш давніх, аніж Київська Русь, тобто в пам'ятках I тис. н. е.

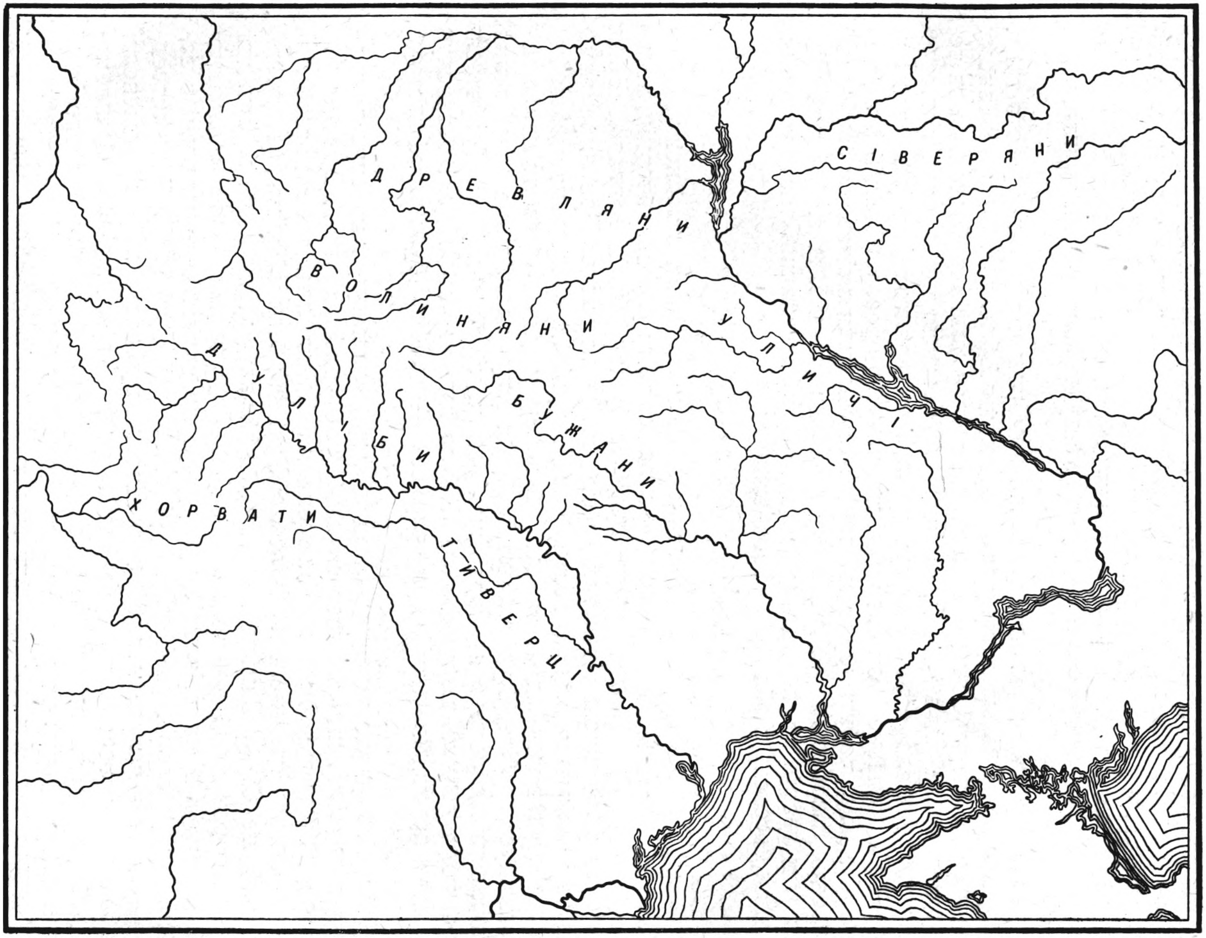

Південно-західні «племена».

За відправну точку беремо матеріали першої половини тисячоліття, що загалом досить добре накладаються на карту літописних племен. Зокрема, південно-західна група «племен» може бути успішно співставлена з населенням черняхівської культури, що дуже добре виділяється на етнографічній карті цієї епохи. Коли погодитися, що пам'ятки корчацького типу справді є археологічним еквівалентом літописних деревлян, співставлення південно-західної групи «племен» саме з носіями черняхівської культури стане цілком очевидним, бо північна границя їх дуже чітко і точно збігається з південною границею деревлянської території.

Найкраще атрибутуються волиняни, яким, безперечно, відповідає волинський варіант черняхівської культури. Прикарпатський варіант так само добре пов'язується з літописними хорватами, що цілком переконливо показано в роботах М. Ю. Смішка [438; 441].

Молдавський варіант культури без ніяких коливань зв'язуємо з тиверцями. Про це давно вже заявлено Г. Б. Федоровим [530], хоча дискусія з приводу етнічного визначення черняхівської культури внесла в це питання певну плутанину.

Порівняно легко одержує свою «племінну» атрибуцію середньодніпровський варіант, який повинен бути пов'язаний з літописними уличами. Правда, поширена думка, що згідно з літописом, територія уличів знаходиться поміж Південним Бугом і Дністром, де їх звичайно і шукали старі дослідники. Однак, з цілком очевидних літописних даних випливає, що первісною територією уличів була саме Наддніпрянщина на південь від Києва. Так, в 1-му Новгородському літописі знаходимо: «И беша седяще Углице по Днепру вниз (від Києва.— *М. Б.*), и посем приидоша межи Бог и Днестр и седеша тамо» [320, *с. 109*]. Там же, в області Наддніпрянщини, було і головне місто уличів — Пересічен (там же).

Зокрема, з літописного опису подій 1154 р. випливає, що Пересічен був розташований на правому березі Дніпра, південніше від Києва [320, *с. 471*]. В переліку руських міст (у Воскресенському літопису та в рукопису Археографічної комісії) він згадується між Юр'євим на Росі та Василевим на Стугні [320, *с. 475*].

Отже, початкова територія уличів дійсно знаходилася на Правобережжі Дніпра, тобто там, де локалізується середньодніпровський варіант черняхівської культури [1].

Більш складним здається питання про «племінну» приналежність верхньодністровського варіанта. Територія Наддністрянщини на традиційних «племінних» картах звичайно залишається порожньою, або ж ділиться між волинянами, хорватами і тиверцями. Пояснюється це,

---

[1] Б. О. Рибаков висловив припущення, що перебування уличів у лісостеповому Подніпров'ї — другий етап їх історії; перший зв'язується з Надпоріжжям [379]. Але надпорізькі пам'ятки черняхівського типу — наслідок просування на південь черняхівського населення лісостепу, і в першу чергу — з тої ж Наддніпрянщини.

по-перше, недостатньою ясністю літописних повідомлень а, по-друге, звичним ототожненням волинян з дулібами. Отже, щоб правильно підійти до «племінної» атрибуції верхньодністровського варіанта черняхівської культури, треба перш за все розібратися у співвідношенні дулібів і волинян.

В літературі поширений безпідставний погляд, що «дуліби» є племінною назвою того ж літописного «племені», чиєю територіальною назвою є ім'я «волиняни» (у зв'язку з цим навіть висувається твердження, що зміна цих назв відбиває перехід східних слов'ян від родо-племінного ладу до територіального десь в IX—X ст. [272]).

В дійсності про дулібів і волинян в літописах говориться, як про різні «племена»: «Дулеби живяху по Бугу, где ныне волыняне» [352, *с. 14*]. Зміст повідомлення гранично ясний: волиняни змінили дулібів в басейні Бугу (котрого?). Навпаки, ніде не знайдемо жодних вказівок, що дуліби — це те саме, що волиняни. На підставі наведеного повідомлення можна лише зрозуміти, що йдеться про сусідні «племена», границя між якими зазнала зміни. Але з якого боку дуліби були сусідами волинян? На північ від волинян жили деревляни; на схід — уличі; отже, схід і північ відпадають. Оскільки Побужжя (басейн Західного чи Південного Бугу) було порубіжним районом, можна думати, що дуліби знаходилися або на захід від волинян, або на південь. Але на заході, за Бугом, починалися землі польських слов'ян. Залишається південна сторона. Отже, саме дуліби повинні пов'язуватися з верхньодністровським варіантом, розташованим на південь від волинського.

Цей висновок підтверджується і повідомленнями про боротьбу дулібів з аварами. З цих оповідань випливає, що область розселення дулібів знаходилася десь недалеко від Карпат, на південно-західній околиці східнослов'янських земель. Співставлення різних літописних даних дозволяє досить певно локалізувати дулібів між Карпатами і Волинню. Саме там, у Верхній Наддністрянщині і у верхів'ях Західного Бугу, сконцентрована топоніміка з коренем «дуліби».

Залишається питання про побузький варіант черняхівської культури, поки що не атрибутований. Разом з тим маємо ще одне літописне «плем'я», приналежне до південно-західної групи, яке ще не має археологічного відповідника. Це — бужани, що згадуються в літописах лише один раз. Перелічуючи «племена», які на Русі говорили слов'янською мовою, літописець пише: «Се бо токмо словенськ язык на Руси: поляне, древляне, ноугородци, полочане, дреговичи, север, бужане, зане седоша по Бугу, после же велыняне» [352, *с. 13*].

В літературі бужанам не повезло — так само, як і дулібам: їх теж ототожнюють з волинянами, які, отже, мають вже три (!) імені. Але тут, на перший погляд, для ототожнення є певні підстави: в Тверському літописі читаємо: «бужане, зане седоша по Бугу послеже прозвашася велы-

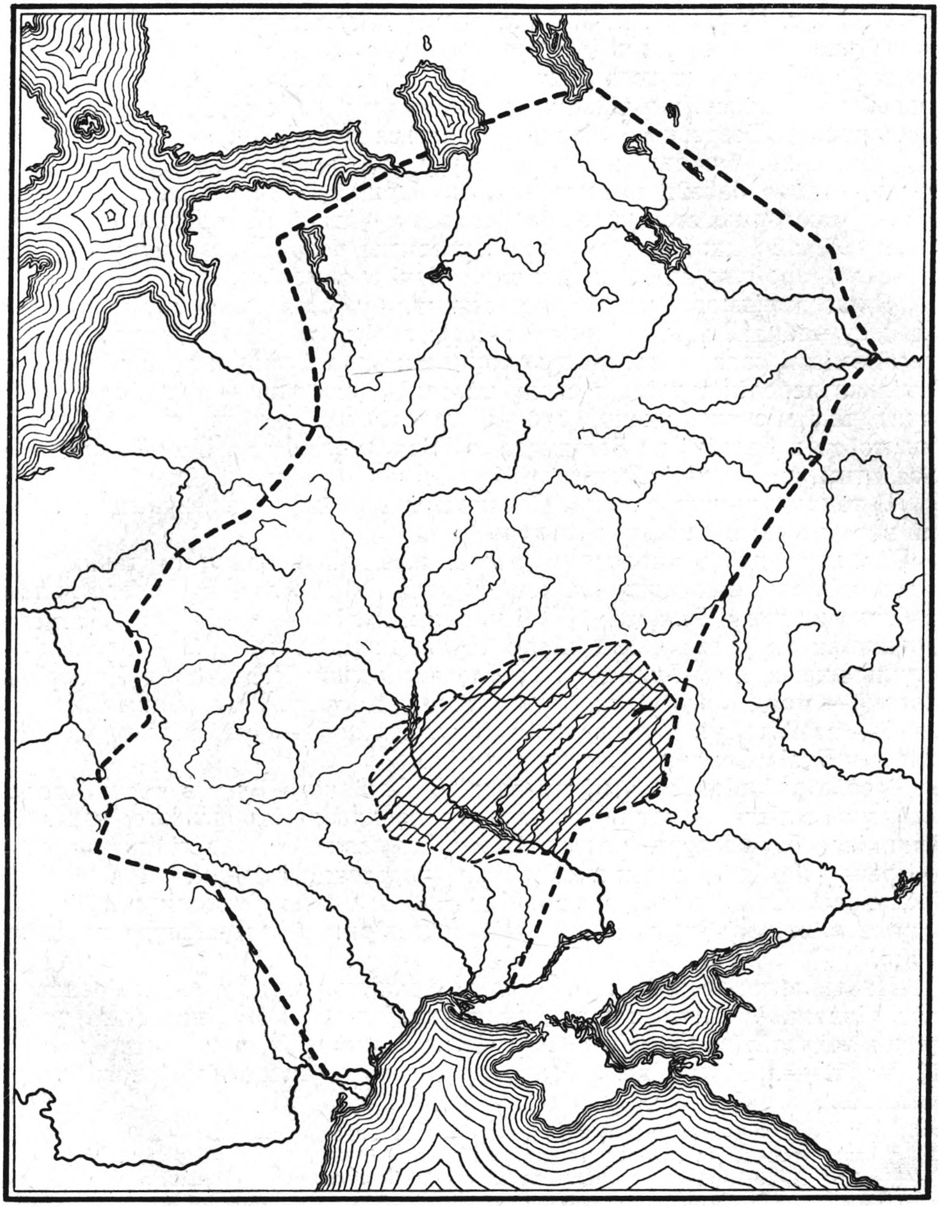

Територія Русі в широкому та вузькому значенні слова (за Б. Рибаковим).

няне» [352, *т. II, с. 222*]. Д. С. Лихачев у зв'язку з цим відзначає, що Тверський літопис використав у початковій частині дуже давній і справний текст 1-го Новгородського літопису [352, *т. II, с. 222*]. Але списки Новгородського літопису, що дійшли до нас, взагалі не мають цього місця.

Поправка Тверського літопису здається неймовірною. За твердженням літописів, бужани сиділи по Бугу, але територією волинян була Волинь, тобто басейн правих приток Прип'яті. Вирішальне значення, однак, мають іноземні джерела, зокрема — дані Баварського аноніма X ст. [486, *с. 9*], який цілком чітко і упевнено розрізняє волинян і бужан і говорить про них, як про два цілком різні «племені» [1].

Якщо ж відмовитись від ототожнення бужан з волинянами, то текст літопису набирає зовсім іншого змісту: слова «послеже» мають просторовий зміст і означають, що волиняни жили за бужанами, далі від них. Оскільки перелік тут іде з сходу на захід (сіверяни — бужани — волиняни), то і місцеположення бужан визначається десь на схід від волинян, тобто в басейні не Західного, а Південного Бугу. Це підтверджується і тим, що верхів'я Західного Бугу в цей час були зайняті дулібами.

В такому випадку саме з бужанами доводиться зв'язувати побузький варіант черняхівської культури [2].

Пам'ятки другої половини I тис. н. е. підтверджують такий розподіл південно-західних племен. В цей час волиняни представлені пам'ятками типу Ріпнева і Плісneська; дуліби — пам'ятками Наддністрянщини типу верхнього шару Луки-Врублівецької, білі хорвати — могильниками типу Зняцева і поселеннями типу Радванки в Ужгороді; тиверці — молдавськими пам'ятками типу Кобуска-Веке, Лопатни тощо; уличі — пам'ятками пастирського типу, бужани — поселеннями на Південному Бузі (Семенки, Самчинці та ін.).

Необхідно підкреслити, що верхів'я Західного Бугу в першій половині тисячоліття входили до ареалу верхньодністровського варіанта черняхівської культури (поселення в с. Семиволя), а в другій половині — до ареалу пам'яток волинської групи (поселення в Ріпневі, Плісневську, Неслухові). Отже, в цьому районі дійсно волиняни змінили дулібів, що є дуже важливим підтвердженням достовірності літописного повідомлення.

На діалектологічній карті південно-західна група племен представлена південно-західними діалектами української мови, що дуже добре узгоджуються з варіантами черняхівської культури, а на антропологічній карті — ареалом центральноукраїнського антропологічного типу.

[1] За твердженням Тітмара, у волинян було 70 городів, у бужан — 230.

[2] Таке тлумачення літописних відомостей про бужан було запропоноване нами в доповіді на Міжнародному семінарі по слов'янській археології в Москві в кінці 1958 р. Відтоді ця гіпотеза дістала підтримку деяких дослідників; зокрема, до аналогічних висновків прийшов І. С. Винокур, на підставі вивчення пам'яток Східної Волині [117, 118].

поляни

Питання про полян — одне з основних в проблемі давньоруських «племен». Поляни займають в літопису виняткове місце. Це «плем'я» користується найбільшою симпатією літописця: йому належить особливо значна і славна роль у процесі створення Київської держави. Сам Київ, за літописним переказом, збудований полянськими князями Кием, Щеком і Хоривом [352, *с. 12—13*].

Поляни протиставляються іншим племенам, причому порівняння завжди виявляється не на користь цих останніх. Поляни — «мужі мудрі і смислені», інші — «живяху в лесе, яко же всякый зверь» [352, *с. 57*] і т. ін. Одним словом, поляни — «плем'я», обране літописцем, виділене ним з числа інших «племен». Навряд чи можна пояснити це випадковістю або особистими симпатіями. Очевидно, тут відбивається справді видатна роль, яку поляни відіграли в ранній історії Русі.

Але дивною обставиною є те, що іноземні джерела раннього середньовіччя (візантійські письменники VII—VIII ст., Костянтин Багрянородний, Баварський анонім, арабські автори та ін.), які містять відомості про східних слов'ян, зовсім не знають полян — цього найзначнішого «племені», якому вітчизняна традиція приписує головну роль в процесі утворення Русі. Ці джерела в своїй сукупності згадують майже всі інші «племена», відомі з літописів: сіверян, деревлян, дреговичів, кривичів, словен, уличів, тиверців, волинян, бужан, хорватів, дулібів,— але полян — жодного разу. Ця, на перший погляд, неймовірна обставина приводить деяких істориків [407, *с. 144*] до висновку, що взагалі «полян» як окремого «племені» ніколи не існувало. Але така точка зору вступала в рішуче протиріччя з літописними даними, які щодо цього є найавторитетнішим джерелом.

Втім, не можна заперечити, що відомості про полян, наведені в літописах, мають досить легендарний характер,— на відміну від переважної більшості згадок про інші «племена». Згадки про полян, наявні в літописах, стосуються передусім недатованої частини тексту, навіть, коли йдеться про конкретні події (заснування Києва, зовнішньополітична діяльність Кия, відносини з хозарами тощо). Звідси випливає, що поляни, як історична реальність, в епоху, добре знану літописцеві, уже не існували, що їх об'єднання, на відміну від інших союзів племен, розпалося ще до початку письмової історії слов'ян (тобто, до IX ст.), а на його місці з'явилося нове об'єднання — Русь, звідки відома фраза літописця «поляни, яже нині зовомая Русь» [352, *с. 21*].

З другого боку, не можна забувати, що поляни відомі не лише серед давньоруських племен. Є ще польські поляни, які локалізуються в Центральній Польщі, і з якими зв'язуються початки польської держави. Відомі поляни в Моравії, болгарські поляни і т. п. Це ще раз підкреслює, що поляни в широкому розумінні слова — явище надто важливе

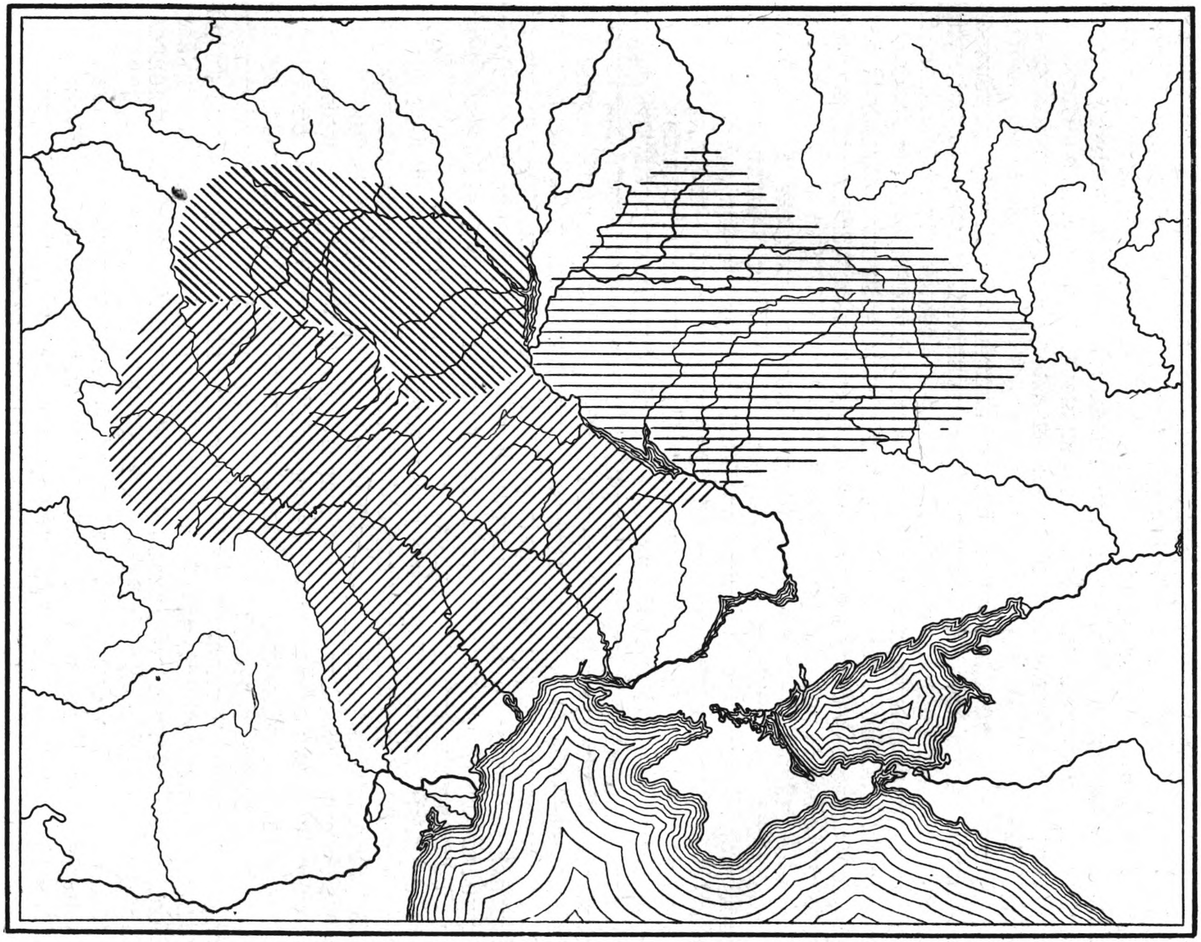

Поляни, деревляни і сіверяни.

в історії слов'янських народів, бо простою конвергенцією в назвах ці відповідності пояснювати неможливо.

Але разом з тим, відомості про територію полян, як вони виступають в літературі, ніякою мірою не відповідають цій видатній історичній ролі полян.

З літописних даних можна вивести лише те, що, по-перше, поляни жили десь у Наддніпрянщині, а, по-друге, Київ був містом полянським. Аналізуючи ж сукупність даних про розселення давньоруських «племен», бачимо, що для цього «племені» на карті Русі взагалі не знаходиться місця.

Найскладнішим є питання про територіальне співвідношення між полянами та їх сусідами. Як видно з викладених вище матеріалів, район сучасного Києва був місцем стику кількох (трьох) давньоруських «племен», крім полян. На північному заході зразу ж за Києвом починалася територія деревлян (в кожному разі, Тетерев-деревлянська річка), а деякі дослідники ладні вважати, що й сам Київ виник на деревлянській землі. На південь від Києва, зразу ж за Стугною сиділи уличі, а Чернігівське Лівобережжя було зайняте сіверянами (носії роменської культури). Отже, для полян в такій ситуації залишався б мізерний трикутник з містами Києвом, Вишгородом і Білгородом, протяжністю в кілька десятків кілометрів — територія, в десятки раз менша за територію будь-якого іншого літописного «племені».

Думка дослідників про те, що земля полян простягалася до Росі, нічого не змінює по суті, бо й у цьому випадку масштаби території надто незначні, до того ж таке розширення її в південному напрямку можливе лише стосовно до часу від середини X ст., тобто після здобуття Пересічена військами Свенельда. Так само не рятує становища і гіпотеза Б. О. Рибакова [373] про включення до полянської території частини Дніпровського Лівобережжя — району солончакових грунтів з розрідженим населенням.

В кожному випадку на такій незначній території не міг жити великий і сильний союз племен, яким на сторінках літописів виступають поляни.

До цього слід додати деякі міркування іншого порядку. Літопис протиставляє полян деревлянам, підкреслюючи, що назва останніх пояснюється географічними умовами їх землі (Полісся) [352, *с. 11*]. З цього виходило б, що назва «деревляни» зв'язана з словом «дерево» і означає жителів Полісся. Аналогічно до цього напрошується етимологія імені полян в розумінні «жителі поля», тобто відкритої місцевості. Не вдаємося зараз в суто лінгвістичне питання про реальне походження цих двох назв, але підкреслимо, що для літописця було очевидним перебування полян у відкритій місцевості, тобто в лісостепу або степу. Інакше йому попросту не могла б спасти на думку подібна етимологія.

Але район Києва, розташований на самій межі лісової смуги, до того ж з сильно пересіченим рельєфом, мало підходить до такого тлумачення. Південна границя підзолу доходить майже до Стугни, тобто до того рубежа, за яким починалися землі уличів. Навряд чи мешканців цього району літописець міг би вважати «жителями поля». Але звідси випливає, що околиці Києва не є первісним ядром території полян.

Тимчасом всі досьогоднішні спроби визначення території полян виходили з того, що «племінним» центром їх був саме Київ. Однак при уважному читанні літописного тексту справа має не такий простий і очевидний вигляд. Засновниками Києва справді названі поляни — Кий, Щек, Хорив та їх сестра Либідь [352, *с. 12—13*]. Але дуже важливою здається фраза, якою літописець закінчує розповідь про заснування Києва: «от них же (тобто від Кия, Щека, Хорива і Либеді.— *М. Б.*) есть поляне в Киеве и до сего дне» (там же)! Виходить, до них в Києві полян не було? На цю фразу, звичайно, уваги не звертають, а в ній, здається, і криється ключ до розв'язання проблеми. Що ця фраза не випадкова, підтверджує наполегливе підкреслення лісового характеру околиці Києва, що у порівнянні з літописною етимологією імен «деревляни» і «поляни» набирає великого змісту.

Таким чином, Київ справді місто полянське, але основане не в землі полян, хіба що на її периферії; вперше поляни з'явилися на горах Київських десь в середині І тис. н. е., близько часу побудови найдавнішого Київського городища. Як відомо, сучасна наука відносить останню подію до кінця VI чи початку VII ст. [370, *78*]. При цьому з виразу літописця «и до сего дне» можна зробити щонайменше два висновки: по-перше, в часи літописця (кінець XI — початок XII ст.) в Києві жили не тільки поляни (точніше, нащадки полян), а й ще хтось; по-друге, ці «хтось» були не нащадками Кия і тих, що прийшли разом з ним. Іншими словами, засновники Києва будували «град» не на порожньому місці, і це твердження знаходить своє абсолютне підтвердження в археології давнього Києва: виникнення протокиївських слов'янських поселень відноситься до рубежу н. е. (зарубинецька культура) [81].

Отже, первісна територія полян знаходилася не в околицях Києва, а десь в іншому місці. Район Києва, розташований на стику кількох племінних територій, щонайменше — трьох: деревлянської, сіверянської, улицької. Враховуючи рухомість і відносність племінних і політичних кордонів в давнину, можна з більшою чи меншою ймовірністю чекати, що населення безпосередньої київської околиці виявиться змішаним. Ця обставина не раз підкреслювалася в спеціальній літературі [184].

Де ж знаходилась справжня територія полян? Відповідь на це питання бачимо в деяких давніх джерелах іноземного походження, що містять згадки про населення східноєвропейського лісостепу, називаючи його іменами, близькими до імені «поляни». В літературі висловлено

думку, що з давньоруськими полянами можна в тій або іншій мірі співставляти паралатів Геродота, борусків Птоломея, боранів або борадів Зосіма та інших пізньоантичних авторів, спорів Прокопія та спалів Йордана [518; 520]. Всі ці назви фонетично близькі між собою (коли відкинути формант — префікс «с—» та суфікси) і можуть бути виведені з спільного прототипу, з якого виведеться і наше ім'я «полі», «поляни».

Паралатами у Геродота [Herod., IV, *6*] названа частина скіфських племен, що їх дослідники ототожнюють з хліборобським населенням лісостепової смуги між Дніпром і Дністром. В кожному разі йдеться про землі на південь і південний захід від Києва.

Боруски, борани, або боради в розумінні локалізації дуже неясні (звичайно їх вміщують десь в Середній Наддніпрянщині, знову-таки в межах лісостепової смуги [Ptol., III, 5, 10; Zos., I, 31]). Так само не дуже ясним є і місцеположення спалів. Йордан пише, що через їх країну мали пройти готи під час їх руху з Прибалтики у Надчорномор'я [Iord., *28*]. Отже, цей народ повинен був знаходитися десь на шляху готів, скоріше за все — на Правобережжі Дніпра в лісовій або лісостеповій смузі (країна Ойум).

Натомість ніяких сумнівів не викликають спори Прокопія. За свідченням даного автора, це — спільна назва антів і склавінів (Proc., BG., III, *14, 29*). Етимологія нашого автора (від грецького «спораден» — «розсіяно»), звичайно, може сприйматися лише як лінгвістичний курйоз, наївна спроба витлумачити чуже, незрозуміле слово. Але справа не в тому: як не ставитися до філологічних гіпотез Прокопія, очевидним залишається, що територія спорів збігається з територією антів і склавінів, тобто з територією лісостепової смуги, а разом з тим — з областю черняхівської культури II — початку VII ст. н. е.

ПОЛЯНИ І ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ПЛЕМЕНА

Це повідомлення здається надзвичайно важливим. Ототожнення спорів з антами і склавінами (в яких бачимо саме носіїв черняхівської культури) змушує ставити питання про літописних полян в зовсім іншому плані, аніж це робилося досі. Якщо між спорами (спалами і т. д.) і полянами справді є певний зв'язок, то виходило б, що масштаб цього літописного «племені» був зовсім іншим, аніж масштаб тих племен, що входили до складу антської групи племен. В такому випадку довелося б не шукати для полян якогось куточка між уличами, деревлянами та сіверянами, а бачити в них сукупність щонайменше шести східнослов'янських племен (уличів, тиверців, хорватів, бужан, дулібів, волинян), а в дійсності — ще ширше, бо склавіни, за Прокопієм, теж були спорами. В цьому бачимо і кардинальне роз'яснення ще однієї з найскладніших загадок, зв'язаних з цим невловимим «племенем» — наяв-

ності поряд з східнослов'янськими полянами полян західно- та південнослов'янських — в Польщі, Моравії, Болгарії (тобто всюди, де була черняхівська культура).

Оскільки відомо, що літописні племена являли собою великі об'єднання — союзи племен, така постановка питання цілком закономірна. Ми вже знаємо, що інші «племена» мали складну внутрішню структуру: ільменські словени являли собою союз трьох «племінних» груп, кривичі — теж трьох; дреговичі — щонайменше двох і т. д. Поляни — найбільш значне і велике «плем'я», що відігравало найвидатнішу роль в історії Русі,— також повинні були становити подібний союз племен, причому за масштабами (в тому числі і в територіальному плані), в кожному випадку не менший за всі інші.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу ще одна надто важлива обставина. Кожне з південно-західних «племен» (уличі, тиверці, дуліби і т. д.) займало територію значно меншу, аніж перше-ліпше з північних «племен» (сіверяни, деревляни, дреговичі, кривичі і т. п.). Ця територія за своїм масштабом дорівнює території тих менших племінних груп, що входили до складу великих літописних «племен» (полочани, смоленські кривичі, псковські кривичі та ін.). Очевидно, кожне з «племен» південно-західної групи треба розглядати в одному ряду саме з цими меншими племінними групами, а не з деревлянами, сіверянами або кривичами. Рівномасштабне останнім явище становила вся південно-західна група в цілому, яка, очевидно, і виступає в літописах під іменем полян.

Поляни в масштабах союзу шести південно-західних «племен» мали б цілком природний вигляд: їх сукупна територія, звичайно, перевищувала б територію кожного з інших «племен», але це б відповідало і тій винятковій ролі, яка належала їм в історії Русі за даними письмових джерел.

З літописних текстів можна витягти деякі дуже повчальні деталі, що, на нашу думку, вносять повну ясність в досліджуване питання. В ряді місць маємо перелік давньоруських «племен» в контекстах, що мають на увазі східних слов'ян в цілому; отже — в таких контекстах, де перелік східнослов'янських «племен» повинен бути повним і вичерпним. Таких місць у «Повісті временних літ» є три.

Перша з них — розповідь про розселення слов'ян у Східній Європі після виходу з Наддунайської прабатьківщини [352, *с. 11*]. Тут наведений список «племен», адекватний поняттю «східні слов'яни», в якому, однак, знаходимо тільки шість імен: поляни, сіверяни, деревляни, дреговичі, полочани (тобто кривичі), ільменські словени. В цьому списку немає радимичів і в'ятичів, а також — жодного з південно-західних «племен».

В іншому місці, після розповіді про заснування Києва, літописець перелічує всі «племінні» княжіння, які існували тоді на Русі. В цьому

списку названі ті ж самі шість «племен»: поляни, сіверяни, деревляни, дреговичі, «полочане, от них же кривичи», ільменські словени [352, *с. 13*].

Нарешті, говорячи про слов'янську мову на Русі, автор «Повісті временних літ» перелічує «племена», які говорили цією мовою і знову включає до списку ті ж шість імен. Правда, тут в кінці додані ще два «племені»: «бужане, зане седоша по Бугу, послеже велыняне» [352, *с. 13*], але ця згадка має випадковий характер і пояснюється редакторською неточністю, припущеною в одному з варіантів «Повісті»: ці слова взяті з зовсім іншого контексту, про що свідчить недоречне в даному тексті пояснення географічного змісту імені бужани [1].

Очевидно, ті шість «племен», які фігурують в усіх наведених списках (ще раз підкреслимо: в таких контекстах, що безумовно мають на увазі всіх східних слов'ян без винятку) — поляни, деревляни, сіверяни, дреговичі, кривичі, ільменські словени — дійсно складали в своїй сукупності тогочасне ядро східного слов'янства і повністю покривали останнє. Іншими словами, таких східних слов'ян, які не входили б до складу цих шести «племен», в той час не існувало. Відсутність в цьому списку в'ятичів і радимичів цілком зрозуміла: літописець вважав ці два «племені» ляхами, тобто західними слов'янами, і тому, цілком природно, пропустив їх при переліку східнослов'янських «племен». Але відсутність південно-західної групи потребує спеціального пояснення [2]. Гадаємо, цим поясненням і може бути визнання того факту, що ці «племена» були структурними частинами одного з шести більших «племен», що входять до списку, тобто полян.

До цього слід додати, що в інших повідомленнях, де йдеться про більш конкретні речі, поляни і південно-західні «племена» ніколи не згадуються поруч як щось паралельне і рівномасштабне, незалежне одне від одного. Якщо в одному контексті і виступають поляни і якесь «плем'я» з тієї групи, то сам характер події виносить це плем'я за рамки останньої. Наприклад, під 885 р., говорячи про поширення влади Олега на півдні, літописець відзначає: «И бе обладая Олег поляны, и древляны, и северяны, и радимичи, а уличи и тиверцы имяша рать» [352, *с. 20—21*]. Цей текст розуміємо так: Олегу підкорялися всі поляни, крім уличів і тиверців, з якими довелося мати збройні сутички. Отже, в подібних текстах згадка окремих південно-західних «племен» разом з полянами не суперечить розумінню їх як частини полянського союзу.

Єдиним місцем, що, нібито, заважає висловленим міркуванням, є початок опису походу 907 р. в «Повісті временних літ»: «Иде Олег на

---

[1] Пор. аналогічні етимології імен «деревляни», «полочани», «морава», наведені в зовсім іншому місці.

[2] Цікаво відзначити іншу закономірність: на стор. 126 наведений список «племен», що згадуються в іноземних джерелах; в ньому відсутні радимичі, в'ятичі і поляни, але натомість виступають всі шість «південно-західних».

Грекы, Игоря оставив Киеве, поя же множество варяг, и словен, и чюдь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци, яже суть толковины: си вси звахуться от грек Великая Скуфь» [352, *с. 23—24*]. Тут дійсно поляни виступають поряд з хорватами, дулібами і тиверцями.

Несправність цього тексту випливає з подвійної згадки словен. На щастя, в нашому розпорядженні є хороший критерій для перевірки — паралельні тексти в інших літописах, зокрема — в Устюзькому кодексі, який у своїй початковій частині використав інший текст, аніж «Повість временних літ». В цьому тексті як подвійна згадка словен, так і згадка хорватів, дулібів і тиверців відсутні. Отже, наведене місце у Нестора складається з двох (або більше) частин, з числа яких одна давала перелік «племен», що брали участь в поході (в тому числі і полян), а друга називала «толковин» (союзників) — тиверців, дулібів і хорватів, яких греки називали Великою Скіфією [1]. Порівняння текстів «Повісті временних літ» і Устюзького зводу докорінно міняє справу і з аргументу contra виправлений текст перетворюється на дуже сильний аргумент pro.

* *
*

Таким чином, аналіз сукупності різних джерел — літописних, археологічних, лінгвістичних, антропологічних — дозволяє побудувати досить виразну картину етнічної структури Русі в період її формування. Та Русь, що в IX ст. упевненими кроками вийшла на арену світової історії, виникла як об'єднання восьми великих «племінних союзів» (поляни, сіверяни, деревляни, дреговичі, радимичі, в'ятичі, кривичі, ільменські словени), кожний з яких в свою чергу складався з кількох (найбільше — з шести) менших племінних груп.

Незважаючи на неповні дані і специфічність переважної більшості джерел, їх показання з'єднуються в міцну і розвинуту систему, в якій деталі добре узгоджуються одна з одною, виключаючи можливість випадкових збігів.

---

[1] Ця назва може стосуватися тільки «племен» південно-західної групи, які справді жили на території колишньої Скіфії і були нащадками населення останньої. Невдале поєднання двох різних текстів в наведеній цитаті поширює цю назву і на північні племена (словени, кривичі та ін.).

5

РУСЬ

Спробуємо реконструювати історичний процес етнічної консолідації східнослов'янських племен.

Процес цей охоплює хронологічні рамки в межах цілого тисячоліття: розпочавшися десь на рубежі н. е., він завершився в IX ст.: разом з утворенням Київської держави. Етнографічна карта Східної Європи I тис. н. е. відбиває ту ситуацію, від якої розпочався процес формування Русі, але ця карта, як ми вже бачили, сама по собі характеризується динамічним станом, оскільки етногенічні процеси протікали в той час в середовищі східноєвропейських племен з різними темпами. Звідси — трудність у з'ясуванні синхронічних зв'язків: період, що відзначався відносною сталістю в одних районах, в інших був багатий на бурхливі події, що мали значення переламних. Втім, вже на середину I тис. н. е. можна констатувати загальне вирівнювання розвитку, в чому, власне, і знаходять свій вираз перші наслідки консолідації усього східного слов'янства — в масштабі, в якому воно виступило на арені світової історії.

ВЕНЕДИ

Перші достовірні відомості про слов'ян в письмових джерелах припадають на рубіж н. е. Це — згадки про венедів у творах Плінія Старшого, Птолемея, Таціта, а також — в подекуди пізніших джерелах: Певтингерових таблицях і у Йордана. Ці згадки відзначаються сухістю і схематичністю; власне, вони не виходять за рамки чисто географічних відомостей. Головна цінність цих згадок полягає в тому, що вони дають можливість уявити собі приблизну область, на якій розгорталась історична творчість венедських племен.

Венедська епоха була ознаменована в Східній Європі існуванням зарубинецької культури, яка займала досить велику територію лісової та лісостепової смуги в межах Середньої Наддніпрянщини, Побужжя,

Прип'ятського і Деснянського Полісся. В типологічному відношенні вона виявляє велику спорідненість з синхронною їй пшеворською культурою, поширеною в Центральній Європі, головним чином — в басейні Вісли, частково Одри, та в Західному Помор'ї. В певному відношенні можна ці обидві культури вважати одним виявом, який, природно, має свою внутрішню структуру, тобто розпадається на ряд локальних варіантів [500, *с. 321*]. Зокрема, ми вже знаємо, що кілька таких варіантів виділяється всередині зарубинецької культури (середньодніпровський, прип'ятський, деснянський); так само не абсолютно монолітною є й пшеворська культура, в надрах якої виділяється окрема поморська група — так звана оксивська, а пам'ятки, розташовані, скажімо, у Великій Польщі, мають певні своєрідні риси у порівнянні з пам'ятками Малої Польщі або Мазовша.

На території Східної Європи, очевидно, існував особливий варіант пшеворської культури — волинський; окремі елементи пшеворського типу простежуються навіть в Поросс і (Піщана біля Білої Церкви [82]).

Формування пшеворської і зарубинецької культур являло собою взаємозв'язаний процес, до якого були втягнуті різні групи європейського населення. Як ми старалися показати вище, зарубинецька культура сформувалася на базі принаймні трьох місцевих культур попередньої доби— хліборобської культури скіфського лісостепу, мілоградської та юхнівської (звідси — три її варіанти); аналогічно складним, треба думати, був і шлях формування пшеворської групи племен [1].

Крім того в створенні як пшеворської, так і зарубинецької культури брала безпосередню участь поморська культура підковпачних поховань, носії якої в III—II ст. до н. е. просуваються в області Східної Прибалтики на південь і південний схід. М. І. Артамонов вважає, що саме ця група племен (балтська за походженням) була носієм первинного імені «венеди» і саме в неї запозичили свою назву венеди слов'янські [9]. З цього виходило б, що саме ця етнічна група послужила своєрідною заквагкою, яка визначила і стимулювала процес етнічної консолідації зрештою різних за походженням племен, хоча сама вона в процесі цієї консолідації була асимільована і розчинилася в місцевому етнічному підложжі [2].

---

[1] Дискусія про те, в якій культурі треба шукати генетичних коренів пшеворської культури (чи то в царині лужицької культури, чи то тщинецької, чи ще десь), очевидно, повинна бути розв'язана так, як і дискусія про генезис зарубинецької культури. Всі ці групи племен брали участь в її формуванні і послужили субстратом її локальних виявів.

[2] Однією з найгостріших проблем стародавньої історії Східної Європи (зокрема в плані етногенічних студій) є проблема балто-слов'янської мовної єдності. Як не розв'язувати цю проблему, не можна заперечити великої типологічної зближеності обох мовних сімей, що так чи інакше вимагає історичної інтерпретації та пояснення. Отже, дуже можливо, що саме в розселенні поморських племен на південь перед початком н. е. слід вбачати головний ключ для постановки і розв'язання цієї проблеми.

Порівняння археологічних фактів і даних письмових джерел приводять до висновку, що саме зарубинецька і пшеворська культури в сукупності своїй є археологічним еквівалентом венедів. Пов'язання пшеворської культури з венедами давно вже обгрунтовано в польській літературі [580; 583; 587; 588; 589; 591], але не можна думати, що справа обмежувалася тільки нею. У зв'язку з цим важливим здається коливання Таціта, чи віднести венедів до числа германських або сарматських племен [Tac., Germ., *XCVI*]. З цього місця можна зрозуміти, що венеди були сусідами сарматів, оскільки згадуються вони разом, як населення споріднене, що повинно було мати безпосередні контакти. Тут же згадуються і фінни, з чого можна вивести, що й вони були сусідами венедів. Вважаємо, що ця згадка дає важливі репери для визначення східної границі венедів.

Очевидно, цей пасаж не може стосуватися самих лише носіїв пшеворської культури: вони не мали контактів ані з фіннами, ані з сарматами. Поміж тими і другими проліг величезний масив зарубинецької культури, яка справді контактувала з сарматами в Середній Наддніпрянщині (точніше — в Пороссі, де в I—II ст. н. е. з'явилася досить компактна група сарматських пам'яток), а з фіннами — в області верхів'їв Оки та Волги. Отже, під назвою венедів в даному випадку Таціт не міг мати на увазі інші племена, крім зарубинецьких.

ЧЕРНЯХІВСЬКІ ПЛЕМЕНА

В II ст. н. е. в південній, лісостеповій частині Східної Європи утворюється новий великий масив племен, що археологічно виступає як носій черняхівської культури (в широкому розумінні цього слова, включаючи сюди і пам'ятки Прикарпаття, Південної Польщі та Східної Словаччини). Процес формування цієї групи племен був виявом безпосередніх змін та зрушень в галузі соціально-економічного розвитку (про що спеціально йшлося в I розділі).

Епоха початку н. е. була ознаменована помітним прогресом у стані виробництва південної частини східноєвропейських племен (повсюдне поширення залізного плуга і зв'язані з ним зміни в сфері організації сільськогосподарського виробництва, відокремлення ремесла від сільського господарства і поява великих центрів металургійного, металообробного, гончарного та інших виробництв тощо). Всі ці зрушення не могли безпосередньо або опосередковано не відбитися на характері матеріальної культури. Так, наприклад, панування орного хліборобства обумовило перехід до індивідуального господарства, а це в свою чергу вплинуло на характер поселень (зникнення невеликих родових осель і поява натомість великих сіл, що складалися з багатьох садиб і були топографічно зв'язані з оброблюваними земельними масивами). Виникнення гончар-

ного ремесла обумовило поширення посуду, виготовленого на гончарному крузі, що своїми формами докорінно відрізнявся від ліпленого вільноруч і т. п.

Проте під зовнішньою оболонкою цих нових культурних форм досить явно виступають генетичні основи культури (кераміка пшеворського типу на Волині, зарубинецького — у Наддніпрянщині; деякі, другорядні деталі погребального обряду тощо). Коли йдеться про східну частину черняхівської культури (в межах майбутньої Русі X—XIII ст.), генетичні основи її виявляються в трьох великих масивах попередньої доби: зарубинецькій, пшеворській та липицькій культурах. Але особливо треба підкреслити, що дві перші культури брали участь у створенні черняхівської не в повному обсязі, а лише частково; деякі варіанти їх залишилися поза цим процесом і зберігали притаманний їм характер протягом всієї першої половини I тис. н. е. (тобто на протязі всього існування черняхівської культури). Щодо зарубинецької культури, йдеться про прип'ятський та деснянський варіанти; але така ж картина, зрештою, виявляється і на заході, де пшеворські пам'ятки Центральної і Північної Польщі зберігають свій характер до середини I тис. н. е.

Іншими словами, в процес формування черняхівської групи племен було втягнуто не весь венедський етнічний масив, а лише його південну частину— лісостепові племена.

Утворення черняхівського етнічного масиву припадає на II—III ст. н. е.; саме в цей час черняхівські племена виходять на історичну арену. Тоді ж з письмових джерел зникає ім'я венедів, яке по суті ще не встигло як слід вкорінитися в античній літературній традиції (як укорінилися там, скажімо, імена «скіфи», «сармати», «таври» та ін.), і замість нього — з паузою в два століття — з'являється ім'я антів і склавінів. В незбіжності цих двох імен бачимо перший натяк на поділ слов'янських племен на західні і східні.

АНТИ І СКЛАВІНИ

Вперше ім'я антів (східних слов'ян) трапилося в одному з написів III ст., знайденому в Керчі в Криму [IOSPE, II, *№ 29*]. Згадка ця здається непевною (незважаючи на свою популярність в літературі [327; 339; 254]) і при відсутності інших даних не може бути надійною базою для відповідальних тверджень. Але IV ст. має цілком безсумнівні свідчення щодо історичної діяльності антів. Маємо на увазі повідомлення Йордана про сутички антів з готськими королями Германаріхом та Вінітаром [Iord., *119; 247*]. Сам Йордан жив у VI ст., але мав у своєму розпорядженні джерела більш давнього часу, в тому числі і такі, що не дійшли до нас (твори готського історика Аблавія та ін.). Ці його повідомлення не викликають ніякого сумніву щодо своєї достовірності. Отже, існування антської групи племен в IV в. н. е. не може бути заперечене.

IV ст.— час розквіту черняхівської культури, що займала саме ті простори, де, згідно з даними давньої літератури, повинні були жити анти. Той же Йордан визначає територію антів між Дністром і Дніпром — саме там, де сконцентрована більшість пам'яток черняхівського типу (далі на захід ішли землі склавінів, етнічна спорідненість яких з антами спеціально підкреслена давніми авторами [Proc., BG., III, *14, 22—23;* Pseud., XI, *5*]). Правда, з огляду на те, що Йордан засвідчує перебування антів на Лукомор'ї («вигині Понта»), тобто на Чорноморському узбережжі в районі гирла Дунаю і Дністра, деякі дослідники схильні думати, що область антів укладалася в основному в рамки степової смуги. Але ця думка не витримує критики.

Східні слов'яни не становили в степовому Причорномор'ї основного населення, в кращому випадку можна говорити лише про появу (та й то тимчасову) окремих груп слов'янських переселенців. Степ — область, в якій протягом усього I тис. н. е. безроздільно панували кочівники: спочатку сармати, потім готи, гунни, авари, болгари і т. д. Ще в епоху Київської Русі проблема взаємин із степом була однією з тих, які доводилося розв'язувати київським князям. Вважати, що в середині I тис. н. е. основним районом розселення східнослов'янських антів було Причорномор'я,— значить вступати в протиріччя не тільки з конкретними повідомленнями джерел, але й із загальноісторичною перспективою.

Згідно з даними Прокопія, твори якого належать до числа найважливіших джерел з історії антів, степ в той час (VI ст.) займали кочівники гунно-болгарського походження — кутигури та утигури. Анти, за його твердженням, жили на північ від них [Proc., BG., IV, *4, 8—9*]. Отже, основною областю їх розселення був лісостеп — та територія, де знаходимо слов'ян протягом всієї їх історії. З цього зовсім не випливає, що повідомлення Йордана про антів у Лукомор'ї не варті уваги. Йордан в такого роду питаннях завжди дуже точний: пам'ятки черняхівського типу дійсно у великій кількості виступають в пониззі Дунаю, Дністра і Дніпра.

Основна маса джерел, присвячених антам, припадає на VI ст., точніше на його першу половину. В другій половині століття це ім'я все частіше замінюється загальним терміном «слов'яни», а на початку VII ст. зникає зовсім. Остання згадка про антів відноситься до періоду слов'яно-аварських війн і датується 602 р. [Th. Sim., VIII, *8;* Theoph., *с. 275*]. Оскільки частина дослідників схильна датувати пам'ятки черняхівського типу лише часом до V ст., незбіг верхньої дати побутування імені у візантійських джерелах з хронологічними рамками культури є головним аргументом проти ототожнення носіїв черняхівської культури з антами. Втім аргумент цей не вартий і шеляга, бо відпадає при першому ж зверненні до фактів.

По-перше, як говорилося в своєму місці, думка щодо існування черняхівської культури в рамках лише до рубежа IV—V ст. ніким не доведена і навряд чи має під собою якусь основу. Незважаючи на всі заперечення з боку певної частини археологів, це існування виходить за рамки V ст. і охоплює все VI ст. і навіть початок VII ст. (на користь цього твердження з'являються все нові й нові факти). Але в даному випадку не це є головним: історична діяльність антів припадає на час, коли крім черняхівської культури жодних інших пам'яток на тій території, де вона розгорталась, не було, і коли існування цієї культури ні в кого не викликає сумніву (IV—V ст.). Навпаки, VI ст.— кінець антського періоду: на рубежі VI—VII ст. анти вже зійшли зі сцени. Тому, скажімо, П. І. Хавлюк, намагаючись проголосити антськими пам'ятки VI—VIII ст., які він досліджує в області Побужжя (Семенки, Самчинці та ін. [532; 533; 534]), впадає в ще гіршу хронологічну помилку, оскільки основний період цих пам'яток напевно виходить за рамки «антських часів» вгору, а це значно гірше: якщо греки могли «запізнитися» з своїми повідомленнями, то «запізнитися» анти з самим існуванням не могли ніяк.

Про те, хто такі анти, в літературі висловлювалися різні погляди. Частина дослідників вважала, що цим іменем позначені всі східні слов'яни (О. О. Шахматов [1] [511]); інші — тільки їх певна частина. М. С. Грушевський, виходячи з своєї націоналістичної концепції, ототожнював з антами пізніших українців [150; 151; 152]. Л. Нідерле співставляв з антським об'єднанням племен Волинський союз, відомий в арабських джерелах під іменем Валінана [597, *с. 147*]. С. М. Соловйов та деякі інші дослідники вважали, що антами візантійські письменники називали найбільш південні племена східних слов'ян — уличів і тиверців [446] і т. д.

Переважна більшість радянських істориків схильна думати, що анти — це південно-західна частина східнослов'янського масиву племен [310, *с. 329;* УРЕ, т. І, ст. «Анти»; СИЭ, т. І, ст. «Анты»]. Очевидно під іменем «антів» візантійські джерела мають на увазі ту групу східнослов'янських племен, що в III—VI ст. була об'єднана в досить сильному політичному союзі і проявляла активність на міжнародній арені (що, зрештою, привело до слов'янізації значної частини Балканського півострова). Щодо цього рамки поняття «антів» (і «склавінів») не рівнозначні масштабу більш давнього імені «венеди», на заміну якого вони прийшли.

Цей момент здається дуже важливим. У зв'язку з ним звертаємо спеціальну увагу на протиріччя у співвідношенні між самими антами і склавінами, з одного боку, і венедами — з другого, що, нібито, виступає

---

[1] З тим, однак, застереженням, що територія східних слов'ян в антський період обмежувалася Прикарпаттям.

у Йордана. Справді, в одному місці він пише, що в його час (тобто у VI ст.) венеди почали переважно називатися антами і склавінами [Iord., 34], звідки виходило б, що анти і склавіни — той самий етнографічний масив, який раніше називався венедами,— нащадки останніх. Але в іншому місці він же говорить про венедів, антів і склавінів як про три реальні окремі групи слов'янських племен [Iord., 119].

Але в цих повідомленнях немає протиріччя, коли визнати венедами носіїв зарубинецької та пшеворської культур, а склавінами і антами — черняхівський масив племен (включаючи сюди і західні вияви черняхівського типу на території Південної Польщі та Східної Словаччини). Справді, як вже говорилося, черняхівські племена значною мірою були нащадками зарубинецьких і пшеворських племен, але в процес формування черняхівської культури були втягнуті не всі зарубинецько-пшеворські племена, а тільки їх південна частина. Отже і в антський час певна частина венедів (зокрема, в Східній Європі — у Прип'ятському і Деснянському Поліссі) продовжувала зберігати себе як окрему етнічну групу. Таким чином, обидва повідомлення готського історика повною мірою відповідають історичній дійсності.

Вважаємо, що внутрішня структура черняхівської культури (її східної частини) показує структуру Антського союзу племен. Він об'єднував шість східнослов'янських племінних груп: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян, білих хорватів.

Цей союз названий «Антським» умовно. Походження самого імені «анти» становить спеціальну проблему, яка ще далеко не розв'язана. Не може бути сумніву, що це ім'я не є самоназвою слов'ян: жодних ознак її в слов'янській мові або в слов'янській літературній традиції не простежуємо. Виступає вона лише у візантійських джерелах або в творах, зв'язаних з візантійською літературною практикою, але і візантійської етимології, яка була б хоч скільки-небудь переконливою, не бачимо. Семантика слова залишається абсолютно неясною, хоча з приводу цього висловлювалися різні гіпотези. А. Брім, наприклад, виводив це ім'я від імені птаха-тотема, порівнюючи його з слов'янським словом «утка» [101]. О. І. Попов зв'язував його з тюркським словом «ант» (ant) — «клятва», пропонуючи абсолютно неможливу з точки зору реальних відомостей гіпотезу, що цим іменем називали частину слов'ян, яка визнала владу аварського кагана [359, *с. 61*]. Великого поширення набрала також думка, що співставляє слово «анти» з іменем венедів [105], і т. п. Всі ці припущення мають досить непереконливий вигляд. Як випливає з попереднього розгляду, самі «анти» називали себе полянами.

Антський або, точніше, Полянський союз племен виявляв неабияку політичну активність, виявом якої було просунення частини антського (полянського) населення на південь, в наддунайські землі і Причорно-

мор'я, та на схід — в область Дніпровського Лівобережжя. Саме це просунення і було головною причиною, що змусила візантійців звернути особливу увагу на цей народ.

Разом з тим зв'язки носіїв черняхівської культури простежуються далеко на півночі, аж до Старої Ладоги включно (поселення в районі Почепа, городище Свинухово Калузької області, могильник в с. Нові Намикари під Смоленськом та ін.). Очевидно, напрямки впливів не були ізольованими чи роздільними, і так чи інакше становили собою безпосередню тенденцію до розселення частини слов'янського (в даному випадку полянського) населення.

ПІВНІЧНІ ПЛЕМЕНА

Давні суперечки про те, чи були слов'яни повернуті спиною до світової історії, тобто, чи була слов'янська експансія спрямована на південь, як у інших «варварських» народів, проти рабовласницького Причорномор'я, чи у зворотному напрямку, на північ,— не можуть бути розв'язані альтернативно. Насправді розселення слов'янських племен здійснювалося в різних напрямках, і в тому числі — на північ, де протягом усього I тис. н. е. бачимо активний процес поступової слов'янізації все більших і більших областей за рахунок втягнення їх населення в процес східнослов'янського етногенезу. Але все ж таки основною силою в цьому русі, очевидно, були не поляни-анти, а носії пізньозарубинецької культури, тобто та частина венедів, яка не була втягнута до Полянського (Антського) союзу. Переважно мова йде про сіверян — населення Деснянсько-Сейминського Полісся.

Протягом першої половини I тис. н. е. помічаємо досить очевидні сліди поширення зарубинецьких традицій в область городищ верхньоокського типу, городищ смоленського типу і в східну частину городищ штрихованої кераміки. Наслідком цього процесу, що в основному завершується на середину I тис. н. е., було в археологічній проекції — формування мощинської культури на Оці, культури довгих курганів у Верхній Наддніпрянщині та сусідніх районах і культури середньобілоруських городищ в області правобережного Полісся; в лінгвістичній проекції — виникнення відповідних мовних діалектів, що пізніше відбилися в діалектному поділі російської та білоруської мов; в антропологічній проекції — поширення валдайського антропологічного типу на більшій частині східноєвропейського Полісся. Наявність пам'яток зарубинецького типу у Верхній Наддніпрянщині (могильник в Кизичині біля Смоленська та ін.) свідчить, що йдеться про розселення частини венедських племен на північ, на землі інших, неслов'янських народів.

Завершенням цього процесу в VI—VII ст. було формування трьох великих союзів східнослов'янських (по суті — слов'янізованих) племен: кривичів, в'ятичів і дреговичів. Субстратом цих племен були неслов'ян-

ські племена штрихованої кераміки (балтські племена, що послужили основним етнічним предком дреговичів і полочан), населення, що залишило городища смоленського типу (основний етнічний предок смоленських кривичів) та племена городищ верхньоокського типу (етнічний субстрат в'ятичів). Як уже говорилося, походження та мовна приналежність останніх двох етнічних груп залишається для нас неясною.

Але племена смоленських городищ і городищ верхньоокського типу, очевидно, в більш давні часи були споріднені з племенами юхнівської культури, які зазнали слов'янізації ще на стадії формування венедського етнічного масиву (останні століття до н. е.), і послужили головним етнічним предком деснянської групи зарубинецьких (венедських) племен. Саме цим, мабуть, пояснюється той факт, що в області пізнішої слов'янізації (кривичі, в'ятичі) валдайський антропологічний тип представлений, так би мовити, в чистому вигляді. Очевидно, цей тип і його поширення повинні зв'язуватися не тільки з розселенням деснянських племен на північ; він був одночасно і субстратним типом в цих районах. Натомість поліський тип, властивий для території деревлян (Прип'ятське Полісся), обмежений ~~ву~~зькими рамками саме деревлянських земель. Очевидно, має рацію П. М. Третьяков, твердячи, що шлях проникнення зарубинецьких впливів на північ лежав через басейн Десни і, отже, здійснювався головним чином за рахунок лівобережних виявів зарубинецького типу [502; 514].

Історичне обгрунтування ця теза знаходить саме в тому, що активною силою в цьому процесі були колись споріднені племена культур гладкостінної кераміки (юхнівська, городищ смоленського та верхньоокського типу), представлені, мабуть, одним антропологічним типом.

Але слов'янізація півночі не обмежилася формуванням названих вище племінних груп, була ще третя фаза. В середині І тис. н. е. рамки цього процесу продовжують розширюватися; до нього втягується населення басейну оз. Ільмень і сусідніх районів, що належало до числа фінських племен і в попередній час виступало як носій культури текстильної кераміки. В середині І тис. н. е. слов'яни або, точніше, слов'янізоване населення Верхньої Наддніпрянщини великими групами просувається на північ, освоюючи нові землі в басейні річок Великої, Ловаті, верхів'я Волги, землі довкола оз. Ільмень, по Волхову і далі — аж до Фінської затоки та Ладоги.

Наслідком цього просунення була слов'янізація перелічених земель і формування двох нових племінних груп — псковських кривичів та ільменських словен. Археологічним виявом цього процесу була поява довгих курганів у Псковській землі та сопок — в Новгородській; утворення першого культурного вияву, треба думати, відбувалося у безпосередньому зв'язку і одночасно з утворенням таких же виявів у Смоленській

та Полоцькій землі [1], інакше важко зрозуміти, чому ця група виявилась структурною частиною кривичів. В галузі мовної творчості цей процес знаходить свій вияв у виникненні двох нових діалектів, що пізніше лягли в основу псковського та новгородського діалектів російської мови, а в сфері антропології — поширення валдайського антропологічного типу ще далі на північ, де він змішався з типом ільменським.

Так утворилася та етнографічна карта східного слов'янства, що знайшла своє відображення на сторінках давньоруських літописів, як «племінний» поділ Русі. На півдні бачимо великий масив полянських племен, що об'єднує шість менших груп; далі — деревляни і сіверяни — дві групи племен, слов'янізовані на стадії формування венедської групи племен (з субстратом у вигляді носіїв мілоградської та юхнівської культури); ще далі — три великі об'єднання, відомі як дреговичі, кривичі та в'ятичі, з субстратом у вигляді племен штрихованої кераміки, городищ смоленського та верхньоокського типу. Їх слов'янізація мала місце протягом першої половини I тис. н. е. Нарешті на самій півночі знаходимо псковських кривичів та ільменських словен, що сформувалися як східнослов'янські племена в середині I тис. н. е.

Можна думати, що процес просування слов'ян на північ і осідання їх на нових місцях відбувався в основному мирним шляхом.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Протягом VI—VII ст. в Східній Європі відбувався ряд історичних подій, які приводять до дуже серйозних зрушень в стані східноєвропейського (в тому числі і східнослов'янського) населення.

В кінці IV ст. через південну частину Східної Європи прокотилася спустошлива гуннська навала. Вона завдала страшного удару населенню степової смуги — об'єднанню гото-аланських племен у Причорномор'ї, археологічним еквівалентом якого були пам'ятки типу городищ Низового Дніпра (Любимівка, Гаврилівка, Козацьке тощо); поселення типу Берислава, Дудчан, Любимівки; пам'ятки Криму типу Госпітальної вулиці в Керчі та могильника в Суук-Су. Але ця навала дуже мало позначилась на населенні лісостепу.

Слов'янські племена черняхівської культури (анти-поляни), можна сказати, зовсім не потерпіли від гуннів, хіба що в порубіжних з степом районах (Лівобережжя Дніпра, південна частина Молдавії). Більше того, є підстави думати, що антська група слов'янських племен була навіть в союзних відносинах з гуннами в їх боротьбі проти готів і Візантії.

---

[1] В кожному разі не можна розмежувати їх хронологічно: псковські довгі кургани не можуть вважатися пізнішими від полоцьких чи смоленських. В. В. Сєдов навіть вважає більш ранніми [401; 402], хоч довести цю тезу дуже важко.

В кожному разі маємо повідомлення джерел, які дають підстави для таких висновків [Iord., 129][1]. Післягуннські часи (V—VI ст.) були періодом особливого піднесення історичної активності лісостепових племен: свідченням цього є і розквіт археологічної культури в цей час (зокрема — блискучий стиль ювелірних виробів комплексу пальчастих фібул), і політична активність антів на Балканах.

Дослідники, які думають, що черняхівська культура була знищена в часи гуннської навали, заперечуючи її слов'янське походження, саме з цим зв'язують появу слов'ян у зоні лісостепу, як нового населення, що прийшло на зміну «черняхівцям», зметеним гуннським потоком [10]. Ця точка зору категорично спростовується повідомленнями джерел про діяльність антів в догуннський час (IV ст. н. е.).

Значно більшим був руйнівний вплив наступної навали — аварської, що мала місце починаючи від середини VI ст. Не можемо докладно спинятися на викладі конкретних подій слов'яно-аварських війн, що тяглися, здається, до 40-х років VII ст., ані на їх політичних наслідках, що призвели до розпаду Антського (Полянського) союзу. Відзначимо лише, що саме складною обстановкою цього часу, очевидно, можна пояснювати значною мірою ті зміни, які помічаємо в галузі матеріальної культури. Дійсно в цей час намічаються такі зрушення в характеристиці черняхівської культури, що привели до її остаточної трансформації і подекуди справляють враження певної «варваризації» (різке зменшення проценту гончарної кераміки тощо).

ПРОБЛЕМА РУСІ

З тими змінами, що відбувалися в стані східно-слов'янського суспільства в середині I тис. н. е., зв'язана проблема Русі. В історичній літературі ця проблема заплутана норманістською теорією, яка зв'язувала походження Русі з появою скандінавських норманів у Східній Європі, і встановленням їхнього панування над східними слов'янами. Тепер ця теорія повністю спростована в радянській історіографії.

Норманізм, як історіографічна течія, народився на початку XVIII ст. у зв'язку з питанням про походження імені «Русь», яке Г. З. Байєр, Г. Ф. Міллер та інші адепти раннього норманізму вважали іменем тих норманів, що, нібито, виступили засновниками давньоруської держави. Дуже скоро головна суть проблеми перемістилася в інший, соціально-економічний план: чи можна взагалі вважати слов'ян основною творчою силою в процесі утворення Київської держави, чи остання з'явилася внаслідок норманської інвазії. Неспроможність норманізму в цьому не може

[1] В VI ст. анти виступали проти Візантії спільними силами з гуннами, у зв'язку з чим імена «слов'яни» і «гунни» часто заступали один одного.

викликати сумніву: коріння давньоруської державності відшукуються ще в «антські» часи, тобто, в першій половині та середині I тис. н. е. [370], отже за багато століть до першої появи вікінгів у Східній Європі. В основі процесу виникнення давньоруської держави лежав внутрішній соціально-економічний розвиток східних слов'ян — розклад у них первісно-общинного ладу і формування феодальних відносин. Питання про походження імені Русь до цієї основної проблеми не має прямого відношення. Але і в цьому позиція норманізму виявилася неправильною.

Основною підвалиною норманістської тенденції в даному питанні було відоме місце з літопису: «Сице бо ся зваху тьи варязи Русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмане, аньглане, друзии гьте, тако и си» [352, *с. 18*]. Оскільки варяги вважалися норманами, то на них відповідно поширювалося і ім'я Русь, до чого додавалися дуже ризиковані співставлення з деякими північними ономастичними іменами (Ruotsi — фінська назва шведів, острів Рослаген тощо).

В дійсності цей силогізм є дуже і дуже сумнівним. Варягами (грецьке βαρραγγοι) називали військових найманців, незалежно від етнічної приналежності; цей термін взагалі не мав етнічного змісту. І наведений літописний текст не можна тлумачити інакше, як вказівку на різноплемінний склад «варягів», серед яких були і вихідці з Русі, і з Скандінавії, і з острова Готланд і з інших країн.

Більше того, з літописного списку «варягів» випливає саме неможливість ототожнення Русі з скандінавами, оскільки скандінавські народи — свеї (шведи, яких норманісти і вважали Руссю), урмани (нормани, очевидно — норвежці) та готи (жителі Готланду) — перелічені окремо, та й ще у супроводі слова «друзии» (інші), чим підкреслюється їх істотна відмінність від Русі. Оскільки даний текст зв'язаний з Новгородом, що не входив до складу первинної (південної) Русі (про це — докладніш далі), під цією назвою, очевидно, виступають дружини південного, середньодніпровського походження. Пізніше, на початку XII ст., наївна норманістська концепція одного з редакторів «Повісті временних літ» внесла в цей літописний текст певну невідповідність і плутанину.

ПІВДЕННА РУСЬ

Справжнє розв'язання проблеми про первинну Русь базується на використанні пізньоантичних та візантійських джерел, які знають народ Рос (Русь) на півдні Східної Європи — в Причорномор'ї та Приазов'ї. У зв'язку з цими повідомленнями постала навіть спеціальна проблема Приазовської Русі, яка породила цілий ряд неймовірних припущень і фантастичних побудувань (праці Д. Іловайського [193], В. Пархоменка [327]) та ін.

Одним з важливих джерел є компіляція сірійського автора VI ст. н. е., відомого під іменем Псевдозахарії, який знає народ Рос (Hros або

Hrus). Останній жив «за Меотійським болотом», тобто на північ від Азовського моря,— по сусідству з амазонками. Повідомлення Псевдозахарії вважається найдавнішою згадкою імені «Русь», яка, отже, зв'язує це ім'я не з північними, а південними землями Східної Європи [346].

Дата цього повідомлення виключає всяку можливість тлумачення його з позицій норманізму, оскільки жодного нормана в VI ст. не було і не могло бути в південно-східному кутку Східної Європи, з яким зв'язується походження цього загадкового етноніму. До цієї ж території відноситься велика кількість інших імен, що виступають в джерелах щонайменше від рубежа н. е., і в яких наявний той же корінь: аорси, роксолани, росомони та ін. Згадаємо також росоготів (Hreithgoti), з якими була зв'язана готська теорія походження Русі, обстоювана А. С. Будиловичем та акад. В. Г. Васильєвським.

На південно-східні напрямки вказують і інші факти, зокрема, проаналізовані С. П. Толстовим [487]: розповідь про напад русів на столицю цариці амазонок у Нізамі (яка, очевидно, запозичена у Арріана), де ім'я «руси», добре відоме в середньовічному Азербайджані, поставлене на місце якогось схожого імені античної епохи; згадка про русів у арабських авторів (Табарі) відносно подій VII ст. на Північному Кавказі; а зрештою і біблійні тексти, де фігурує страшний народ Рош з країни Гога і Магога, локалізований десь на півночі, за Кавказом і Чорним морем (Іезекіїль, 38, 2) [1]. Як відомо, перші напади Русі на Царгород в середині IX ст. викликали негайну асоціацію саме з цими біблійними згадками.

Важливий матеріал виявляється в ономастиці Кавказу та Середньої Азії, де відомі назви з коренем «рос—», «рус—» та споріднені форми (рокс—). Маємо на увазі стародавню назву Волги (Рос-Аракс), Аракс на Кавказі та в Середній Азії; спільні риси в передньоазійському та східнослов'янському фольклорі (Рустем — в іранському епосі, Арслан — у тюрків, Руслан — у східних слов'ян) тощо [487].

Все це дозволяє цілком упевнено твердити, що ім'я Рос було позначенням якоїсь етнічної групи, місцеперебування якої від досить давнього часу припадає на північно-східне Причорномор'я, Приазов'я, Північний Кавказ, і яка мала тісні і дуже ранні зв'язки з країнами Сходу (зокрема, Закавказзям).

Чи маємо підстави вважати цю групу слов'янською? Очевидно ні; йдеться про племена сармато-аланського походження, історія яких в певному відношенні була зв'язана з історією слов'ян, але яких ототожнювати з слов'янами (як це робили ранні представники антинорманізму — М. В. Ломоносов, І. Е. Забєлін, Д. І. Іловайський та ін.) неможливо.

[1] «І було до мене слово Господа: «Сину людський! Оберни лице твоє до Гога в землі Магог, князя Роша, Мешеха і Фувара, та ізрічи на нього пророцтво». [Іез., 38, *2*]. «І поверну тебе і поведу тебе, і виведу тебе з країв Півночі...» [Іез., 39, *2*].

Отже, ім'я Русь, очевидно, справді має неслов'янське (хоча й не норманське) походження.

Цей висновок, однак, не може безпосередньо вплинути на проблему східнослов'янської етногонії, оскільки історія імен далеко не завжди збігається з історією народу, який цим іменем названий. Як відомо, ім'я французької нації походить від імені германських франків, незалежно від того, що етнічну основу її становить романізоване кельтське населення Галії. Так само ім'я болгарського народу, що належить до слов'янської сім'ї, дане йому нечисленною купкою тюркських болгарів, роль яких в етногенезі слов'янських болгар була мізерною.

Значення факту, про який йдеться, для проблеми східнослов'янського етногенезу полягає в тому, що він допомагає з'ясуванню і визначенню тієї слов'янської Русі, утворення якої припадає на середину I тис. н. е. і яка справді була головним акумулюючим ядром як у процесі формування давньоруської народності, так і в процесі утворення Київської держави — незалежно від того, звідки взялася її назва.

Давно вже помічено, що термін «Русь» в давньоруських джерелах виступає в двох значеннях: вузькому та широкому [311; 367]. В загальному плані Русь — це територія Київської держави і, відповідно, її населення (включаючи всі групи племен, в тому числі і деякі неслов'янські). Щодо цього всі частини цієї держави є Руссю — і Новгород, і Залісся, і Галич, і Київ, і Тьмуторокань і т. д., і т. п.

Але поряд з цим термін «Русь» дуже часто вживається в таких контекстах, де він протиставлений певним районам Київської держави, тобто Русі в широкому значенні слова. Так, наприклад, І Новгородський літопис дуже часто пише про поїздки новгородців з свого міста «в Русь» (тобто, в Київ, Чернігів або Переяслав) [320, *с. 24, 30, 32, 35, 36, 37, 45, 52, 53* та ін.]. Так само, «в Русь» їздять з Суздальської землі, Галицької і т. д. [Лавр. літ. піз. 1152, 1154, 1156, 1175 та ін.]. Деревляни називають Ігоря «руським князем», протиставляючи його «своєму князю» Малу [352, *с. 40*]. З цього випливає, що назва «Русь» справді вживалася в більш вузькому розумінні, як позначення певної частини східного слов'янства. Коли звести до системи всі ті повідомлення, то з'ясується, що за межами цієї Русі у вузькому значенні слова виявляються Новгород, Володимир-на-Клязьмі, Ростов, Суздаль, Рязань, Смоленськ, Полоцьк, Галич, Володимир-Волинський, а також — землі в'ятичів, радимичів, деревлян [367, *с. 34*]. Отже, Русь у вузькому значенні слова — це Середня Наддніпрянщина з Києвом, Черніговом, Переяславом і землі, які належать до цих центрів. Не маємо випадку, коли б поїздкою «в Русь» була б названа поїздка в якесь інше місце.

В цьому районі лісостепової зони сконцентрована і слов'янська топоніміка з коренем «рос»: назва річки Рось та її притоків: Роська, Роставиця, Роток, Рокита, Гороховатка, Росава і т. д. [96].

Із сказаного робиться цілком закономірний висновок, що ця вузька Русь означає первинне ядро майбутньої Русі (Русі в широкому значенні слова); що первинно цей термін був іменем тільки середньодніпровських слов'ян, а потім, в міру консолідації східнослов'янських племен і утворення Київської держави, поширився на всю територію останньої.

Яка ж частина східних слов'ян утворювала первинну Русь, і до якого часу слід відносити її виникнення та існування?

АНТИ І РУСЬ

Перш за все на думку приходить, очевидно, ототожнення з нею полян, а разом з ними — антів (пор. літописний вираз «поляне, яже нині зовомая Русь» [352, *с. 21*]. Однак це припущення викликає певні труднощі, які мають досить гострий характер.

По-перше, якщо ставити знак рівності між антами (полянами) і Руссю, виникає додаткова проблема, звідки взялася подвійність імен і чому нове ім'я (Русь), яке хоч і було чужим за походженням, укорінилося в слов'янському середовищі, витиснувши старе (поляни). По-друге, як помітив П. М. Третьяков, в ранніх джерелах імена Русь і анти виступають зовсім в різному значенні (і в різний час), що не допускає можливості віднесення обох термінів до одного суспільного явища [490]. Діяльність антів була зв'язана із Західним Причорномор'ям (Дунай, Балкани); діяльність росів-русів — з Північно-Східним (Дон, Приазов'я, Крим, де їх знають всі джерела). Ранньосередньовічні автори (навіть європейські — Гвідо Равенський, Баварський Анонім) вміщають їх на схід від Дніпра — між уличами і хозарами. Помічено, що візантійські автори ніколи не називали антів скіфами, як це дуже часто мало місце щодо росів-русів, а разом з тим і щодо деяких інших народів східнопричорноморського походження (алани, причорноморські готи, гунни тощо).

По-третє (і це основне) значна, може навіть більша, частина полянських (антських) земель, як вони визначені вище, опинилася за межами літописної Русі у вузькому значенні слова (Галич, Володимир-Волинський та ін.). Отже, в межах Русі залишається тільки частина полянських земель — Наддніпрянщина.

Тепер є можливість глянути на цю проблему з трохи іншого боку. Антами візантійські письменники називали полян, але поляни безпосередньо зв'язані з Руссю [352, *с. 21—23*]. Їх роль у створенні Русі була визначальною; можна твердити, що саме вони стали тим ядром, навколо якого здійснювалася консолідація Русі.

Літописець пише: «А словенськый язык и русский одно єсть, от варяг бо прозвашася Русью, а первоє беша словене; аще и поляне звахуся, но словеньскаа речь бе» [352, *с. 23*]. Але ці слова не можна розуміти як

свідчення повної тотожності Русі і полян. Різною є хронологія, не збігається територія. Точніше, територія первинної Русі займала лише частину полянських (антських) земель, їх східну периферію. Центр Полянського союзу знаходився десь на заході, можливо, ним була Волинь, яку дослідники давно проголосили ядром східнослов'янського об'єднання VI ст. (Валінана Масуді [127], «Дулібський союз племен» [202; 597]); натомість центр Русі перемістився у Наддніпрянщину; там в середині тисячоліття (на рубежі VI і VII ст.) виникла нова столиця — Київ, якому судилася видатна роль у дальшій історії східних слов'ян [81]. Але засновником Києва, за літописними даними, виступає саме полянський князь, хоч і прийшлий.

Одним словом, Русь — це поляни, але поляни не дорівнюють Русі. Русь — нове історичне явище, що прийшло на заміну Полянському (Антському) союзу, коли той розпався, або, якщо завгодно,— новий Полянський союз, що утворився на руїнах першого в інших територіальних границях. Це — новий етап у процесі генезису і Русі, як етнічного явища, і давньоруської держави, тому вважаємо доцільним називати його — на відміну від Полянського (Антського) союзу — Полянським (ранньоруським) князівством.

Які ж умови викликали цей метаморфоз? Гадаємо, питання вирисовується цілком ясно: йдеться про ту ситуацію, що створилася внаслідок тривалих аваро-слов'янських війн і розпаду Антського політичного об'єднання.

В 568 р. авари утвердилися в Паннонії і розпочали експансію, спрямовану проти сусідніх народів (в тому числі і слов'ян — склавінів та антів). Склавіни (принаймні частина їх) після майже двадцятирічної боротьби змушені були визнати владу аварського кагана; анти продовжували боротьбу ще на початку VII ст. (остання згадка — 602 р. [Th. Sim., VIII, *8*; Theoph., *с. 275*], після чого назва їх назавжди зникає з сторінок джерел). Оскільки ім'я імператора Іраклія згадується в літопису у зв'язку з боротьбою східних слов'ян проти каганату, можна думати, що боротьба ця тривала до часів правління названого імператора, тобто, до 40-х років VII ст.

Слов'яно-аварські війни дуже тяжко відбилися на становищі антів-полян. За твердженням Менандра, «володарі антів потрапили у тяжке становище і втратили свої надії» [Men., *с. 247*]. Загальновідоме літописне оповідання про знущання аварів над дулібами (реплікою цьому оповіданню є згадки Фредегара, аналогічні за змістом [323]). Прикарпатські хорвати, за свідченням Костянтина Багрянородного [Const. Porph., De Adm. Imp., XI), взагалі в значній своїй частині змушені були переселитися на південний захід, в область Срем (сучасна Хорватія). Одним словом, події ці призвели до істотних змін в становищі південно-західної частини східнослов'янських племен.

Зникнення імені антів з творів візантійських авторів на початку VII ст.— явище дуже симптоматичне. Звичайно, зникнути або піти кудись цілий народ, що налічував кілька мільйонів чоловік, не міг. Справа полягає в іншому: візантійці писали тільки про ті племена, що мали певний вплив на справи візантійської зовнішньої політики. Слов'яни цікавили їх, коли вони були фактором у цій політиці — чи то загрожували північним кордонам імперії, чи то виступали потенціальною силою, яку візантійська адміністрація намагалася використати в своїх інтересах. На початку VII ст. анти перестали бути таким фактором; вони втратили значення однієї з найбільших політичних сил Східної Європи. Це значить, що антське (полянське) об'єднання фактично розпалося; саме цим, очевидно, пояснюється і те, що в другій половині I тис. н. е. на арені, як самостійні історичні явища, з'являються уличі, тиверці, волиняни, дуліби, хорвати, бужани.

Але, само собою зрозуміло, ті процеси, що протікали в надрах східнослов'янського суспільства і обумовлювали виникнення великих об'єднань типу Антського союзу племен, не зникли і не припинили свого розвитку. Історичний процес йшов своїм шляхом і в зміненій політичній обстановці; зміст явищ залишався той же, іншою була лише форма. Процес остаточного розкладу первісно-общинного ладу і формування феодальних відносин в середовищі східнослов'янського суспільства продовжував діяти, як і раніше, навіть ще швидшими темпами. Східні слов'яни, незважаючи на серйозні потрясіння, зв'язані з аварською небезпекою, не переживали занепаду або регресу; археологічні пам'ятки, що показують розвиток виробництва в другій половині I тис. н. е. (такі, як центр залізоробної промисловості в с. Солгутів на Південному Бузі, [55], Пастирське городище, що було значним центром металообробної промисловості [71; 88] та ін.) переконують в цьому досить категорично. В цей час економічний розвиток східних слов'ян переходить на новий етап, позначений зародженням майбутніх міст, тобто, суспільним поділом праці вже не тільки окремими особами, а й цілими поселеннями.

Все це не могло не обумовити появи нових центрів східного слов'янства, навколо яких і міг здійснюватися дальший процес консолідації давньоруських племен. Таким центром і стає Середня Наддніпрянщина — найвіддаленіший від Карпат район, що менше постраждав від спустошливих аварських набігів. Нове об'єднання, що починає виникати в VII ст., і дістало назву Русі.

КУЛЬТУРА РУСІ

В 1953 р. була опублікована стаття Б. О. Рибакова, в якій запропонована нова постановка проблеми Русі [367]. В основі вона здається нам вірною. Б. О. Рибаков розглядає Русь VI—VII ст. як середньодніпровську частину антів, що сформувалася в післячерняхівський час, в змінених умовах тодішньої

ситуації в Східній Європі. Археологічним еквівалентом цієї Русі він вважає так звану культуру пальчастих фібул. Під останньою розуміють дуже яскравий археологічний вияв, до недавнього часу представлений, як не дивно, виключно ювелірними виробами, що траплялися або у вигляді кладів, або випадковими знахідками. Це — дуже специфічний комплекс, до складу якого входять віртуозно виконані і своєрідні вироби: пальчасті, зоо- і антропоморфні фібули, браслети з потовщеними кінцями, сережки так званого пастирського типу, прикрашені зерню, предмети поясного набору (пряжки, наконечники ременів, декоративні бляшки), теж багато прикрашені, тощо.

Ані поселення, ані могильники, ані інші категорії речового матеріалу (навіть кераміка!), з якими зв'язуються ці речі, до недавнього не були відомі. Територія, де виступають вироби комплексу пальчастих фібул, охоплює в основному Середню Наддніпрянщину, особливо — басейн Росі та Тясмина, а також — лісостепове Лівобережжя. Натомість майже відсутні вони на Волині, у Наддністрянщині, в Прикарпатті. Одним словом, їх ареал збігається з територією Русі у вузькому розумінні слова. Хронологія їх охоплює час VI—VIII ст., тобто період, протягом якого відбувався перелом у розвитку матеріальної культури східних слов'ян (про що йшлося в розділі III).

Само собою зрозуміло, що ювелірні вироби, якими б вони не були блискучими, ще не становлять археологічної культури. В неможливості показати справжнє лице останньої, назвати хоча б деякі поселення, де жили ті, хто виробляв і носив ці дорогоцінності, полягала головна слабкість тодішньої позиції Б. О. Рибакова. Тепер становище змінилося і концепція набуває свого остаточного обгрунтування.

Наявний у розпорядженні дослідника матеріал показує, що ювелірний комплекс пальчастих фібул зародився в надрах черняхівської культури (верхньою хронологічною датою якої вважаємо початок VII ст., тобто час закінчення аваро-слов'янських війн). Є дані, що дозволяють простежити долю культури (принаймні у Наддніпрянщині, яка нас тепер цікавить) більш-менш докладно.

Свого часу ряд українських дослідників (в тому числі і автор цих рядків) виступили з тезою, що черняхівська культура не зникла на рубежі IV—V ст., а продовжувала розвиватися і далі, ставши однією з головних основ для виникнення культури Київської Русі. Треба сказати, що процес цього переростання уявлявся надто спрощено, оскільки фактичного матеріалу для детальної розробки питання в той час було недосить (зокрема, майже зовсім не були відомі пам'ятки другої половини I тис. н. е.). Здавалося, що культурний розвиток протягом усього тисячоліття йшов тільки вгору, більш-менш плавно і шляхом однозначних змін (наприклад, поступове витіснення ліпленої кераміки гончарною аж до повного зникнення першої десь в IX—X ст.). Певні підстави для цього

були: порівняння процентного співвідношення різних типів посуду в пам'ятках ранніх і пізніх справді показало різке зменшення процента ліпленого посуду в середині тисячоліття (Ягнятин). Дальші дослідження внесли, однак, в ці уявлення певні корективи.

Виявилося, що процес витіснення ліпленого посуду гончарним насправді діяв тільки до певного моменту (за сьогоднішніми уявленнями— приблизно до середини VI ст., тобто до початку аваро-слов'янських війн, на час яких, очевидно, припадає дата загибелі Ягнятинського поселення). В другій половині VI і першій половині VII ст., навпаки, має місце різке скорочення кількості гончарного посуду (поселення в Черепині, датоване монетою рубежа VI і VII ст., в Дахнівці та ін.). В ряді пам'яток цього часу ліплений посуд явно переважає.

Отже і область черняхівської культури (як і інші райони східної Слов'янщини) в VI—VII ст. показує певну перебивку в розвитку матеріальної культури. Повторюємо ще раз, це не було виявом загального занепаду культури (така думка рішуче спростовується матеріалами, що ілюструють стан залізоробного та ювелірного виробництва); причини змін були іншого плану: загальна політична ситуація епохи виснажливих війн з аварами, а також — зміни в самому керамічному виробництві, зв'язані із зникненням столової кераміки, що теж могло вплинути на стан гончарного ремесла, обумовивши його тимчасове (дуже короткочасне) згортання.

Але що б то не стало, на рубежі VI—VII ст. намітилися перші серйозні зміни, які привели до еволюції самого культурного типу, і в плані археологічному можуть розглядатися як кінець черняхівської культури: друга половина VII—VIII ст. була часом формування нового культурного типу, який в Середній Наддніпрянщині представлений пам'ятками пастирського типу. Виникнення комплексу пальчастих фібул (генетичні основи якого бачимо в більш скромному ювелірному ремеслі черняхівської культури) було одним з тих моментів, які розглядаємо як ознаки перелому в історико-культурному розвитку.

Тепер відомий цілий ряд пам'яток пізньої черняхівської культури, де знайдені також речі комплексу пальчастих фібул: Максимівка на Полтавщині (браслети з потовщеними кінцями), Заміське на Харківщині (спіралевидна підвіска), Журівка на Звенигородщині (зооморфна фібула та речі поясного набору), острів Митківський на Південному Бузі (сережка пастирського типу, зооморфна бляшка, що нагадує мартинівські, тощо), Семенки у Побужжі (сережки пастирського типу), Пеньківка, урочище Молочарня над Тясмином (зооморфна фібула), Волоське у Надпоріжжі (ціла серія речей, в тому числі — зооморфна фібула) та ін. Обстеження місця знахідки Мартинівського та Малоржавецького скарбів показало, що вони топографічно теж пов'язані з поселеннями черняхівського типу. Ці матеріали свідчать, що комплекс пальчастих

фібул справді сформувався в середовищі носіїв черняхівської культури, тобто антів-полян.

Але основний період його процвітання припадає на післячерняхівський час (VII—VIII ст.) і зв'язується з пам'ятками післячерняхівського типу. Саме цим обумовлене і те, що поширення він набрав не по всій території черняхівської культури, а лише в Середній Наддніпрянщині. Одним словом, це явище уже не антського, а ранньоруського періоду, зв'язане не з антами-полянами, а з найдавнішою Руссю, що становила лише частину полян.

ПАСТИРСЬКО-ВОЛИНЦЕВСЬКА КУЛЬТУРА

Оцінюючи територію поширення речей комплексу пальчастих фібул, неважко переконатися, що в третій чверті І тис. н. е. вона була зайнята пам'ятками двох виявів, дуже близьких за своїм характером. Перший з них — пам'ятки пастирського типу, про які вже йшлося вище, і які в області правобережної лісостепової Наддніпрянщини у VII—VIII ст. прийшли на заміну черняхівській культурі. До їх числа в першу чергу належить Пастирське городище, з яким зв'язується переважна більшість відомих нам знахідок пальчастих, антропоморфних і зооморфних фібул, браслетів з потовщеними кінцями, сережок та інших предметів цього стилю, і яке, очевидно, було головним центром їх виробництва.

На Лівобережжі пам'яткам пастирського типу кореспондують пам'ятки волинцевської культури, що займають зовсім особливе місце серед інших матеріалів тієї території. Цей культурний вияв, що датується VII—VIII ст., представлений відкритими поселеннями, на яких виявлено житла напівземлянкового типу з глинобитними печами — загалом цілком подібні до напівземлянок інших слов'янських поселень — і типовими полями поховань з тілоспаленням в урнах. Особливістю речового комплексу цих пам'яток є виразна гончарна кераміка, представлена виготовленими на крузі горщиками, прикрашеними характерним пролощеним орнаментом у вигляді вертикальних ліній, та багаторядовими лінійними та хвилястими смугами. Цей посуд близько нагадує гончарний посуд пастирського типу, хоча і не ідентичний останньому (особливістю його є більш конічна форма тулуба та майже прямі вінця). Але поруч з тим трапляється ліплена кераміка, характерна для лівобережних пам'яток другої половини тисячоліття (конічний горщик з прямим вінчиком), та невеликий процент гончарного посуду салтівського типу — амфор тощо.

Кількість відомих пам'яток волинцевського типу поки що невелика: поселення і могильник у Волинцевому на Сеймі [43; 44], поселення і могильник в Сосниці на Чернігівщині [44; 115], поле поховань між сс. Будки і Костянтинове біля Ромен [54; 276, *с. 50—54*]; поселення в с. Битиця на

Сумщині [252],та ін. Але вони показують, що територія вияву охоплює досить значну частину лісостепового Лівобережжя.

Місце, яке ці пам'ятки займають в історії культурного розвитку Лівобережжя, викликає різні гіпотези у дослідників. Д. Т. Березовець, як уже відзначалося, намагався бачити в них проміжну ланку між зарубинецькою та роменською культурою [41, 42], але це припущення здається малоімовірним. І. І. Ляпушкін бачить у них якийсь особливий тип ранньослов'янської культури [252] (заперечуючи цим, до речі, свою власну тезу про єдність загальнослов'янської культури відповідного часу), однак не пояснює ані його генезис, ані причини зникнення, ані умови співіснування з паралельними культурними явищами (роменська культура).

Одна із загадок цього вияву — наявність гончарної кераміки, що не виявляє жодних асоціацій в місцевому матеріалі VIII—X ст. Д. Т. Березовець вважав її довізною в області салтівської культури [49], але тип її абсолютно не властивий останній; в пам'ятках салтівського типу він представлений лише в кількох випадках поодинокими черепками (Жовтневе).

Вважаємо, що зрозуміти генезис волинцевської культури можна лише у зв'язку з генезисом пам'яток пастирського типу. Волинцеве, Битиця і аналогічні пам'ятки являють собою релікт черняхівської культури на Лівобережжі, про що давно вже заявлено в літературі [54; 377, *с. 43*]. Цей релікт зберігся в змінених умовах VII—VIII ст. практично по всій території Лівобережжя, на якій в попередню епоху виступають пам'ятки черняхівського типу; свідченням зв'язків поміж обома культурними виявами є комплекси, що дають матеріал як волинцевського, так і черняхівського характеру (Авдєєво на Курщині [5; 6], Беседівка [286, *с. 79—85*]). Порівняно скромне місце, яке їм належить на Лівобережжі, пояснюється тим, що черняхівська культура тут взагалі не встигла пустити глибоке коріння, завдяки більш тяжким умовам (напади степових кочовиків). Очевидно, великі навали більшою мірою відбилися на стані лівобережних земель, що, можливо, навіть не входили до Полянського (Антського) політичного об'єднання [1].

Гуннська навала, що зачепила черняхівські племена лише краєм, мабуть, найбільш відчутно вплинула саме на Лівобережжя; ще більш тяжкі наслідки мав рух аварів через Східну Європу між 558 та 568 рр. В кожному разі поступове просунення сіверянського населення з Деснянсько-Сейминського Полісся на південь вздовж Сули і Ворскли протягом другої половини I тис. н. е. було можливе лише при умові розрідженості населення новозасвоюваних районів. Саме тому і поширені пам'ятки Волинцевського типу в північній частині Лівобережжя —

[1] Пор. заяву Йордана про те, що територія антів охоплювала землі лише до Дніпра.

в районах, більш віддалених від неспокійних степів (Сейм, верхів'я Сули іВорскли).

Отже пам'ятки пастирського і волинцевського типу і повинні розглядатися як справжня культура початкової Русі, її археологічний еквівалент. Їх територія точно збігається з ареалом ювелірних виробів комплексу пальчастих фібул. Саме з ними зв'язуються численні знахідки останніх. Б. О. Рибаков дуже точно підгледів деякі відмінності правобережних і лівобережних знахідок ювелірних речей VI—VIII ст. і виділив два райони найдавнішої Русі — західний і східний, зв'язуючи перший з полянами, а другий (помилково) з сіверянами [367, 371]. Наші матеріали підтверджують цей поділ: західному району відповідають пам'ятки пастирського типу, східному — волинцевського. Але перспектива розвитку цих двох районів виявилась не однаковою.

Салтівська культура

Пов'язання середньодніпровських пам'яток VII—VIII ст. н. е. з Руссю дає можливість цілком нормально пояснити їх особливість у порівнянні з іншими виявами східнослов'янської культури лісостепу (у Наддністрянщині, Прикарпатті, Волині; Побужжя, мабуть, входило до складу Русі). Маємо на увазі не тільки ту обставину, що колишній єдності в рамках Полянського союзу, який об'єднував населення усього лісостепу, прийшов кінець, що виникнення нового союзу в рамках Наддніпрянщини, об'єднуючи населення цього району, разом з тим проводило межу між ним і населенням Наддністрянщини, Прикарпаття і Волині. Справа полягає також у взаєминах зі сходом. В широкому розумінні — це проблема сальтівської культури.

Проблема ця є однією з основних в історії Східної Європи доби раннього середньовіччя і ще далеко не розв'язана остаточно. Тепер цим іменем називають складний конгломерат, що включає і пам'ятки власне салтівського типу (представлені комплексом в с. Салтові Харківської обл.— городищем, селищем і могильником з похованнями в катакомбах — та аналогічними матеріалами) і пам'ятки типу Зливкинського могильника з похованнями в грунтових ямах, і пам'ятки Криму типу Тепсеньського городища, і пам'ятки так званого канцирського типу у Надпоріжжі, і північнокавказькі вияви, представлені в могильниках Чмі, Кумбулти, Камунти, і ранньосередньовічні матеріали Болгарії, що, зокрема, виступають в першій болгарській столиці — Плисці та ін.

Носіями всіх цих культурних груп були різні за походженням племена: іранські алани, тюркські болгари, алародійські народи Північного Кавказу та ін. Завдання дослідника полягає в тому, щоб виділити в цьому конгломераті реальні культури і вияви, зв'язані з конкретними етнічними групами населення, що, зрештою, не так важко, бо, скажімо,

аланські пам'ятки типу Салтова досить виразно відрізняються від пам'яток зливкинського типу, залишених болгарами. Тепер нас ця сторона проблеми цікавить менше.

Справа в іншому: пам'ятки як пастирського, так і волинцевського типів виявляють цілком очевидні риси «салтівського» (в широкому розумінні слова) впливу. Лівобережні матеріали, очевидно, знаходять близькі аналогії в комплексах власне салтівського типу, правобережні — в надпорізьких пам'ятках типу Канцирки. Йдеться не лише про те, що поселення, розташовані в самому Надпоріжжі (Яцева Балка та ін.), як найближчі сусіди, показують наявність певного канцирського елемента. Але кераміка, аналогічна тій, що обпалювалася в печах, досліджених в Канцирці, трапилася на багатьох поселеннях лісостепу (Пеньківка, Луг; Стецівка та ін.). Та й в самому керамічному комплексі пастирської культури бачимо деякі риси, спільні з керамікою салтівського типу (про це вже йшлося), що подекуди відрізняють наддніпрянські матеріали від матеріалів більш західних районів.

З цього робимо висновок, що первинна Русь виявляє очевидні культурні зв'язки з населенням південного сходу, яке, треба думати, відіграло серйозну роль в її початковій історії; тим населенням, в середовищі якого доводиться шукати і генезис самого імені Русі. На превеликий жаль, повна відсутність письмових джерел для висвітлення цієї сторони проблеми не дозволяє уявити собі, в чому конкретно полягали ті зв'язки. Зазначимо лише, що саме з цим рядом питань, очевидно, зв'язується і виникнення загадкової Артанії (Арсанії) арабських джерел [127], локалізація якої, за думкою більшості дослідників, припадає саме на область салтівської культури, і чиє ім'я (Арсанія), очевидно, може розглядатися як репліка імені Рос — Русь (аорси).

РУСЬ І ХОЗАРІЯ

Середина VIII ст. була ознаменована новим ускладненням обстановки в Східній Європі, зв'язаним з виникненням на південному сході її нового політичного об'єднання — Хозарського каганату. Це примітивне державне утворення, що, подібно до комети, промайнуло на історичному обрії східноєвропейських народів і зникло, не залишивши по собі жодного сліду, і являло собою явище досить дивне і незвичайне. Соціальною основою його було населення басейну Дону та нижньої Волги, Північного Кавказу і Приазов'я, тобто носії культур салтівського кола. Більшість їх, мабуть, становили алани та алародійські племена Кавказу (болгари ще в VII ст. перейшли на Дунай). Самі ж хозари становили мізерну меншість населення каганату і в археологічному відношенні практично невловимі [153].

Але в VIII ст. влада хозар поширилася на значні простори східноєвропейських земель, в тому числі — і на частину земель східних

слов'ян. За літописними даними, хозарам платили данину сіверяни, в'ятичі, радимичі [352, *с. 18, 20, 46—47*]; спроба зажадати данину у полян закінчилася для хозар невдачею [352, *с. 16—17*]. Правда, в розповіді про захоплення Києва Аскольдом і Діром наводиться заява киян про те, що вони «сидять, платячи данину хазарам» [352, *с. 18*] (пор. також заяву «Повісті временних літ» під 859 р.: «Козари имаху дань на полянех» [352, *с. 18*]), але оскільки сам епізод цього захоплення викликає щодо своєї достовірності найсерйозніші сумніви [1], недостовірною є і ця заява.

З приводу питання про те, яку роль відіграв Хозарський каганат в історії давньоруської держави, в свій час велась досить гаряча дискусія; деякі дослідники (В. Пархоменко [327], М. Артамонов [13] та ін.) приписували хозарам мало не вирішальне значення у виникненні Русі. Але ця точка зору тепер може вважатися історіографічним пережитком [378]. Як не оцінювати літописні повідомлення про хозарську данину, не може бути сумніву, що процес утворення давньоруської державності протікав незалежно від подібних зовнішніх явищ. Не можемо тепер розглядати питання про цю данину докладно; відзначимо, що частина дослідників досить скептично ставиться до літописних переказів, особливо ж — до оповідання про визволення з хозарської данини частини «племен» в часи Олега.

Так, Б. О. Рибаков пише з приводу цього: «Нестор, створюючи літературний образ Віщого Олега — об'єднувача Русі, мав створити для нього і подвиги, достойні цієї ролі, яку вигадав для нього. Олег під пером Нестора не тільки об'єднує північну і південну половини Русі, не тільки воює з греками, але й визволяє слов'янські племена від хозарської залежності» [378, *с. 88*].

Але справа, очевидно, не у возвеличуванні Олега: в'ятичі, наприклад, були звільнені від данини хозарам тільки в часи Святослава Ігоревича [352, *с. 46—47*].

Взаємини Русі з Хозарським каганатом загострили ситуацію в Східній Європі. Не можна думати, що вони носили ідилічний характер і справа обійшлася без жорстокої боротьби. Саме в цей час (VIII ст.) у полум'ї загинуло Пастирське поселення, здобуте ворогом, в якому важко бачити когось іншого, крім хозар. До VIII ст. відносяться залишки укріпленого табору у Вознесенці на Запоріжжі, який оборонці змушені були кинути, закопавши в землю дорогоцінності, зброю та інсігнії воєнних прапорів [148]. У VIII ст. були зариті також найбільші скарби Лівобережжя: Перещепинський, Макухівський, Новосанжарський. Очевидно, саме з цією обстановкою боротьби проти хозар зв'язується і остаточна ліквідація черняхівської традиції на Лівобережжі (Волинцеве).

---

[1] За даними Длугоша та інших джерел, Аскольд і Дір були полянами і прямими нащадками Кия [Dług., X. *с 48*].

Територія Лівобережжя, що підпала під безпосередній вплив (і гніт) Хозарського каганату, являла мало сприятливі умови для суспільного (і перш за все економічного) прогресу, тому традиція, представлена пам'ятками волинцевського типу, хиріла і поступово зовсім загинула; на її місці з'явилася нова хвиля, що мала північне походження і затопила більшу частину лівобережного лісостепу. Археологічним виявом її було просунення на південь роменської культури. Але і розвиток суспільства, представленого нею, в умовах хозарського панування був штучно затриманий. Недарма пам'ятки роменського типу виявляють порівняно з матеріалами Середньої Наддніпрянщини більш архаїчний уклад. І. М. Гапусенко висловив цікаву здогадку, що архаїчний характер роменської, а особливо — боршівської групи пам'яток був обумовлений саме негативним впливом хозарського гніту [126, *с. 41*]. Ця гіпотеза здається правдоподібною, оскільки і сіверяни і в'ятичі були в числі тих «племен», які змушені були визнати владу кагана і платити хозарам данину. В'ятичі найдовше перебували в складі каганату, отже недивно, що пам'ятки боршівського типу ще в X ст. показують надто примітивний характер (зокрема — повну відсутність гончарного посуду), а разом з тим дали виразний матеріал, що ілюструє далекі східні зв'язки (наприклад, кістки верблюда, знайдені на Великому Боршівському городищі).

Активність північних племен

Друга половина I тис. н. е. була поворотним етапом в історичному розвитку північної групи племен. Процес слов'янізації там ішов з півдня на північ і в основному завершився на середину тисячоліття. Як ми вже знаємо, в VI—VII ст. слов'янська культура охоплювала територію всіх літописних «племен». Але ті зрушення, що відбулися на півдні, не могли не відбитися і на стані населення лісової смуги. І якщо доти головною рушійною силою на півдні (в Подунав'ї і на Балканах) були анти, тобто південно-західна група племен, то в VII—VIII ст. у візантійських джерелах з'являються згадки про племена північної групи. Так, анонімний твір, присвячений Солунській легенді, серед слов'ян, що готували облогу міста, називає драгувитів (дреговичів) [397, *с. 100*]. Феофан знає у Подунав'ї сіверян [Theoph., *с. 278*] і т. д. Остання згадка привертає спеціальну увагу дослідників у тому зв'язку, що в північно-східній Болгарії (Добруджа) виявляються певні елементи роменського типу [495].

З цих фактів випливає, що в VII—VIII ст. місце антів-полян, чиє об'єднання розпалося в результаті аварської інвазії, поступово починають займати їх північні сусіди, які саме в цей час виявляють неабияку активність, територіально спрямовану як на північ і північний схід (в Поволжя), так і на південь. Очевидно, просуванням північних племен

пояснюється поява в області Подунав'я і на Балканах, поряд з пам'ятками, що відображують черняхівську традицію і характеризуються переважно гончарною керамікою (Демороайя в Румунії [614], Абритус у Болгарії [575] та ін.), комплексів, що показують більш архаїчний характер і викликають певні асоціації з слов'янською культурою лісової смуги (поселення в Попіні, в Болгарії та ряд аналогічних пам'яток [623]).

Само собою зрозуміло, переселенці з північних широт не могли довго зберігати той примітивний уклад, який був властивий для їхньої культури, і, осідаючи в областях давньої цивілізації, швидко засвоювали досягнення останньої. Тому не будемо дивуватися, що пам'ятки типу Попіна зникли, не залишивши жодної традиції. Але строкатість археологічної картини на Балканах VII—VIII ст., наявність тут двох різних виявів слов'янської культури, що відрізняються рівнем соціально-економічного розвитку [200; 565; 566], є безпосереднім свідченням того факту, що слов'янська колонізація Візантійських земель втягувала до своєї орбіти як південну, так і північну частину слов'янських племен. Свого часу було висловлено думку, що, очевидно, саме північні племена має на увазі під іменем антів і склавінів Псевдомаврикій, автор «Стратегікону» — твору, написаного десь в VII—VIII ст. [85; 61; 83].

ЗАКІНЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ

Але період другої половини I тис. н. е. був ознаменований швидким соціально-економічним розвитком північних племен, внаслідок чого вони на IX—X ст. в основному наздоганяють своїх південних родичів. Маємо на увазі, звичайно, розвиток суспільства в цілому, а не окремі захолусні, «ведмежі» кутки, де архаїчний уклад міг зберігатися протягом досить тривалого часу, але не мав серйозного впливу на загальний розвиток. Зокрема, городища роменського та боршівського типу, залишені племенами, що потрапили у хозарську залежність, продовжували зберігати свій архаїчний характер ще в X ст., коли по всій території Русі панує культура давньоруська, представлена нижніми шарами новоутворених феодальних міст і замків та могильниками IX—X ст. типу Київського [129; 198; 81], Чернігівського [62; 368; 393; 394; 396], Шостовицького під Черніговом [59; 64; 462; 463], Гніздовського під Смоленськом [2, 3, 22 та ін.] і т. п. Це — яскраво виражена феодальна культура з дружинними похованнями, високорозвинутим ремеслом (в тому числі — гончарним) і т. п.

Деякі дослідники, що намагалися генетично вивести давньоруську культуру саме з пам'яток роменського та боршівського типу і розуміючи очевидну хронологічну неув'язку, намагалися вийти з становища шляхом різної соціальної інтерпретації обох культурних виявів. Неспроможні

заперечити їх синхронність, вони вважають культуру, представлену в пам'ятках типу Гніздова і Шостовиць, міською, а культуру городищ роменського і боршівського типу — сільською (М. М. Каргер, І. І. Ляпушкін). Але і таке тлумачення не витримує перевірки матеріалом: в область поширення роменських і боршівських городищ IX—X ст. давньоруська культура проникає лише починаючи від середини X ст., причому це проникнення супроводжується загибеллю багатьох городищ. Тимчасом по всій іншій території Русі, не виключаючи і далекої півночі (басейн озера Ільмень та сусідні райони), пам'яток з таким архаїчним укладом в цей період не маємо. Отже, виходило б, що на величезній території Лівобережжя в IX—X ст. існували тільки села, а на всій іншій площі Русі — виключно міста! Не треба спеціальних коментарів, щоб недоречність такого припущення була очевидною.

Затримку приблизно на одне століття архаїчного укладу у частини сіверянського і в'ятицького населення тільки і можна пояснити тим, що землі ці були винесені за рамки Русі через хозарське панування. Слід при цьому підкреслити, що йдеться в кожному разі не про всю сіверянську територію, оскільки чернігівське Подесення в IX—X ст. показує той же рівень культурного розвитку, що й решта районів Русі (Чернігів, Любеч, Шостовиці, Табаївка та ін. [368; 135; 376, *с. 29—30;* 64; 57; 58 та ін.]). В цьому бачимо повну відповідність в показаннях джерел: населення цього району не підлягало хозарському гніту.

Порівняно швидкий розвиток східнослов'янських племен мав у першу чергу те значення, що привів до очевидної кризи залишки відносин первісно-общинного ладу. Час VI—IX ст. був періодом формування феодальних відносин не тільки у населення лісостепу, а й у мешканців лісових районів, у зв'язку з чим їм довелося за той же відрізок часу пройти більшу дистанцію. Але, як свідчать матеріали Старої Ладоги, Новгорода, Пскова, Гніздова і багатьох інших пам'яток, процес генезису феодальних відносин там завершується десь на IX ст.

Безпосереднім виявом цього процесу було утворення в другій половині I тис. міжплемінних об'єднань політичного, напівдержавного типу, які, поряд з об'єднанням ранньої Русі у Середній Наддніпрянщині, послужили генетичною основою Київської держави. І якщо північні «племена» в першій половині I тис. н. е. становили лише етнографічні групи, що характеризувалися пануванням родо-племінного ладу, то для другої половини тисячоліття маємо цілком певні повідомлення джерел про існування місцевих «племінних» княжінь в межах всієї Русі.

Так, після розповіді про заснування Києва (з чим літописець зв'язує і початки політичної історії Русі або Полянського князівства), читаємо: «И по сих братьи держати почаша род их княженье а полях, а в деревлях свое, а дреговичи свое, а словени свое в Новегороде, а другое на Полоте, иже полочане. От них же кривичи, иже седять на верх Волги,

и на верх Двины и на верх Днепра, их же град есть Смоленск, туде бо седять кривичи. Таже север от них» [352, *с. 13*].

Отже, в цей час (рубіж VI і VII ст.) літопис констатує наявність принаймні шести «племінних» князівств. В дійсності їх могло бути сім, а може навіть і вісім, оскільки в списку відсутні в'ятичі і радимичі — з причин, про які говорилося вище (літописець вважав ці «племена» ляхами і появу їх в Східній Європі відносив до пізнішого часу). Щодо радимичів, то неясність, яка існує відносно цього «племені», застерігає нас від конкретних висновків, але в'ятичі в археологічному матеріалі представлені досить чітко і напевне повинні мати свою політичну організацію.

Таким чином, в цьому контексті «племена» виступають уже не тільки як етнічні єдності, але як певні політичні системи, що, однак, знаходилися поза рамками Русі. Очевидно, саме в такому плані треба розглядати і ті конкретні відомості, що повідомляються щодо окремих «племен». Маємо на увазі, зокрема, відносини між полочанами і смоленськими кривичами. Кривичі — «плем'я» найбільш складне генетично, воно утворилося на базі злиття трьох різних субстратів. В процесі цієї консолідації політичний момент, очевидно, відіграв неабияку роль. Головною силою в цьому виступили полочани, і, мабуть, не випадково, саме Полоцьк був першим уділом, що відособився у складі Київської Русі вже на початку XI ст.

Менш зрозумілим залишається вираз: «также север от них». Якщо довіряти цій заяві, виходило б, що сіверяни на перших порах входили до складу кривицького (Полоцького) об'єднання. Може в цьому знаходили свій вияв дуже давні традиції спорідненості, що сягають в епоху городищ гладкостінної кераміки і зарубинецької культури. Питання в кожному випадку залишається відкритим.

VI—VII ст.— час до появи хозар в Східній Європі. У VIII ст. частина східних слов'ян (радимичі, в'ятичі, сіверяни) підпадають під владу хозар і перебувають у такому становищі до другої половини IX ст. В часи Олега радимичі і частина сіверян виходять з-під влади хозар і далі розвиваються в рамках давньоруської держави. Але в'ятичі і, треба думати, східна частина сіверян (представлена пам'ятками роменської культури по Сейму, Сулі, Пслу та Ворсклі) продовжують залишатися під хозарським гнітом, чим і пояснюється існування пам'яток роменського та боршівського типу на значній території Лівобережжя на схід від Чернігівської околиці. Перелам у культурному розвитку цієї території мав місце в 60-ті роки X ст. у зв'язку з походом Святослава Ігоревича проти каганату. Під час цього походу загинула більшість городищ роменського і боршівського типу, на яких розкопками виявляються сліди пожарищ і розгрому (городище Курган у Волинцевому, Новотроїцьке, Донецьке та ін.). На багатьох з цих городищ життя дуже скоро віднов-

люється, але культурні шари цього часу характеризуються вже давньоруською культурою.

В'ятицькі та східна частина сіверянських земель були останніми районами східної Слов'янщини, включеними до складу Русі; цим, власне, був завершений тривалий процес політичного об'єднання, який, однак, розвивався паралельно процесу етнічної консолідації. Археологічним виявом останньої було утворення більш-менш однотипної давньоруської культури, остаточне оформлення якої припадає на IX—X ст. Одночасно формується і свідомість етнічної спільності, так яскраво притаманна Київській Русі.

Процес етнічної і політичної консолідації розвивався у діалектичному зв'язку. З одного боку, виникнення великої держави від Чорного до Балтійського моря і від Західного Бугу до Волги стало можливим тільки завдяки наявності певної етнічної основи, якою було східне слов'янство. З другого боку, процес політичного об'єднання, що так активно діяв від VII до X ст. і завершився утворенням Київської держави в окреслених рамках, був надзвичайно важливим фактором, який активно служив етнічній консолідації.

6

РУСЬ У IX—XIII ст.

В радянській історіографії поширений погляд, згідно з яким етнічний субстрат Русі становив собою єдину давньоруську народність [369, 169]. Цей погляд виступає як антитеза уявленням, за якими процес східнослов'янського етногенезу ще в I тис. н. е. мав своїм безпосереднім наслідком утворення трьох сучасних східнослов'янських народів — українського, російського та білоруського.

Теорії, що панували (і продовжують панувати) в буржуазній науці, спираються на класичну схему індоєвропеїзму, за якою поява споріднених народів завжди сприяє поділові праетнічних спільностей. В цьому випадку суть процесу слов'янської етногонії мислиться як розпад праслов'янської етнічної єдності на ряд конкретних слов'янських народів. Суперечки зводяться лише до питання, чи з'явилися росіяни, українці і білоруси, як окремі народи, ще в I тис. н.е. внаслідок диференціації праслов'ян (М. Погодін, М. С. Грушевський та ін.), чи процес їх утворення пройшов два етапи: спочатку з праслов'янської спільності виділилася єдина східнослов'янська народність — Русь, а вже потім вона розпалася на три відповідні частини (О. О. Шахматов, А. Л. Погодін, Л. Нідерле та ін.). Головною підвалиною цієї другої концепції є думка, що Русь в етнічному плані від самого свого початку становила абсолютну єдність, яка лише з часом була порушена.

Вище ми прагнули показати, що в дійсності етногонічний процес є незрівняно складнішим; що він розвивається не у вакуумі, і тому не може бути представлений у вигляді єдиного ланцюга, кожну ланку якого становить черговий етап мовної і етнічної диференціації. Процес утворення всякої народності становить діалектично складне переплетіння тенденцій, кожна з яких на різних етапах може мати різне значення

і питому вагу. Загальною тенденцією є рух від первинної множини до єдності; процес етнічної консолідації, в якому різні за походженням племена і групи племен поступово втягуються в горнило етногенезу конкретного народу і перетоплюються в цьому горнилі, утворюючи якісно нові стопи. Етнічна диференціація (там, де вона реально має місце) є зворотним виявом інтеграційних процесів.

Це неодмінно треба мати на увазі, підносячи питання про розподіл східних слов'ян на українську, російську та білоруську народність. Формування Русі демонструє нам це досить яскраво. З погляду історичного важливим фактом є те, що Русь, як велике етнічне утворення, виникає в епоху, що збігається з переходом населення Східної Європи від первісно-общинного ладу до феодалізму,— тобто, в період появи великих середньовічних народів — тих народів, які десь на переламі I і II тисячоліть нової ери вийшли на арену світової історії і заявили про себе як молода, провідна соціальна сила.

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ФЕОДАЛІЗМ І КИЇВСЬКА РУСЬ

В IX ст. процес формування східнослов'янського феодалізму в основному завершується. Історія Київської Русі, її місце в розвитку Східної Європи визначалося насамперед феодальним характером суспільства [173, 329]. Феодалізм передбачає поділ суспільства на два основні класи — феодалів, які зосереджували в своїх руках всі основні багатства,— і феодально залежних селян, які були головним продуктивнив класом доби.

Однією з характерних особливостей феодального способу виробництва є невідповідність земельної власності і володіння землею. Один і той самий клапоть землі може бути одночасно власністю однієї особи, але перебувати у володінні іншої. Через це утворюється складна ієрархія земельних відносин, в основі якої перебуває безпосередній виробник — селянин, а нагорі — верховний власник усіх земель — князь, король, імператор і т. д.

При феодалізмі селянин має своє дрібне господарство, що є джерелом його існування. Саме в цій економічній незалежності полягає його справжня відмінність від раба, який нічого не мав, працював у господарстві свого пана і існував за рахунок останнього. Але земля — основний засіб виробництва, яким володіє і користується феодально залежний селянин,— становить власність феодала, і це стає головною підвалиною панування другого над першим.

Оскільки наявність дрібного господарства у селянина робить його економічно незалежним від визискувача, останній міг забезпечити свої класові інтереси лише способом позаекономічного примусу. Цей примус практично може набирати і реально набирає різної форми — залежно від конкретних умов тієї чи іншої країни і тієї чи іншої епохи.

Початок виникнення феодальної власності на землю у східних слов'ян припадає десь на середину І тис. н. е. (тобто, саме на той час, коли в основному визначаються етнографічні рамки давньоруської народності). Очевидно, саме з розвитком феодальних відносин збігається той злам у галузі матеріальної культури, про який йшлося в III розділі. На IX ст. цей процес, як сказано, в основному завершується. Проте в ранній період на Русі приватної феодальної власності на землю ще не існувало — було лише приватне землеволодіння. Вся земля вважалася власністю великого князя, що міг передавати її на тих або інших умовах у володіння окремим представникам класу феодалів — своїм вассалам. Така система відносин може бути названа ленною; основним шляхом її виникнення на Русі було княже пожалування (бенефіцій). До кінця XI ст. ця система землеволодіння на Русі залишалася пануючою [91].

Однією з характерних рис феодального способу виробництва було безроздільне панування натурального господарства. В. І. Ленін, перераховуючи чотири основні ознаки панщинного (тобто феодального) господарства, на перше місце ставить саме його натуральний характер [1]. Кожний феодальний маєток становив замкнутий, самодостатній світ, що міг існувати і розвиватися за рахунок власної внутрішньої динаміки, поза зв'язками з іншими подібними господарствами. Ця особливість накладала певний відбиток і на шляхи етнічного розвитку: жодне феодальне суспільство завдяки такій господарській структурі не могло досягти ступеня повної етнічної консолідації. Для феодалізму характерною є тенденція до відцентрованої динаміки, до соціальної деструкції. Протилежна тенденція діяла в містах, що були головними центрами ремесел і торгівлі і, як такі, ламали рамки локальної обмеженості, продиктованої натуральним характером виробництва. Але міста в часи раннього і розвинутого середньовіччя були ще надто слабкими, аби їх вплив на соціальний розвиток суспільства міг мати вирішальне значення.

ОБ'ЄДНАННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Головним цементуючим елементом в цю епоху була політична організація — держава, а також — сфера культурного, ідеологічного життя. Процес об'єднання всіх давньоруських земель в одній державі затягнувся на сто років і охоплює все X століття. Початок йому було покладено діяльністю новгородського князя Олега, який вперше об'єднав під своєю владою Київ (Південна Русь) і Новгород (Північна Русь). У 882 р. Олег організував похід на Київ і здобув його [356, *с. 20*], наказавши убити Аскольда — останнього представника першої київської династії князів (Києвичів) [81].

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 156.

Відтоді починаємо історію об'єднаної Русі — Русі в масштабах усього східного слов'янства. Але номінальне проголошення Києва столицею усіх давньоруських земель ще не означало реальної централізації: «племінні» княжіння продовжували існувати і протягом усього часу свого існування були осередком відцентрованих сил. Тільки зброєю можна було утримати їх у стані покори київському князю. Така ситуація зберігалася на Русі протягом майже усього X ст., яке сповнене боротьбою двох протилежних тенденцій — великокнязівської, централізаторської, і «племінної», спрямованої на відокремлення тих чи інших етнічних земель від Київської держави.

Так, у 883 р. Олег підкорив деревлян [352, *с. 20*]; в 884 р.— сіверян [352, *с. 20*], а в 885 р.— радимичів [352, *с. 20*]. Але в 913—914 рр. його спадкоємець Ігор змушений був підкоряти деревлян вдруге [352, *с. 31*], а в 937—940 рр.— уличів [320, *с. 109—110*]. Облога улицької столиці — Пересічена — тривала аж три роки. На 945 р. припадає відоме деревлянське повстання, яке коштувало київському князю життя і яке було придушене тільки наступного року його дружиною Ольгою [352, *с. 42—43*]. В 964 р. Святослав розпочав завоювання в'ятичів — «племені», яке особливо довго чинило опір київській зверхності [352, *с. 46—47*]. В 982 р. їх вдруге довелося підкоряти наступнику Святослава на великокнязівському столі — Володимиру [352, *с. 58*], а в 984 р. він же повинен був ще раз іти в похід проти радимичів [352, *с. 59*].

Особливості політичного становища Русі негативно впливали на її роль серед інших країн, бо послаблювали державу і відвертали увагу від більш актуальних проблем. В 988 р. Володимир Святославич провів адміністративну реформу, яка ліквідувала місцеві «племінні» княжіння і замість того вводила новий адміністративний поділ Русі на області довкола великих міст, куди київський князь мав призначати своїх довірених осіб (переважно — синів та інших членів княжого дому) [310, *с. 546—547*].

Так діяльністю Володимира було завершено тривалий процес політичної консолідації східнослов'янських племен навколо Києва.

Цей процес централізації не міг не відбитися так чи інакше на свідомості населення, що протягом усього періоду існування Київської Русі (і навіть пізніше, коли Русь лежала в руїнах, заподіяних татаро-монгольською навалою) усвідомлювало себе як певну історичну цілість. Адже в плані національному Русь протиставлялася не тільки «поганим» (тюркам-кочівникам), фінно-уграм, литовцям, хозарам, візантійцям та ін.,— але й західним та південним слов'янам (чехам, полякам, болгарам, сербам та ін.). З цим необхідно рахуватися, хоч роль політичного та ідеологічного (конкретно, релігійного) моменту в цьому, поза сумнівом, була неабиякою.

ЕТНІЧНА ОСНОВА РУСІ

Однак діалектичну взаємопов'язаність політичної та етнічної структури Русі переоцінювати не слід. Як і всяка феодальна держава, Русь не була державою національною. Виникнення таких держав — справа більш пізнього часу, коли починає формуватися буржуазна система відносин і народність поступово трансформується в націю; коли національна свідомість набуває загальноісторичного змісту.

Політична діяльність древньоруських князів визначалася міркуваннями, зовсім далекими від національних інтересів та проблем. Зрештою, в умовах панування натурального господарства, етнічна приналежність населення того чи іншого району до уваги не бралася: для феодала було абсолютно байдуже, хто були його піддані, які мали забезпечити нормальне надходження ренти,— так само, як для селянина визиск залишався визиском, незалежно від того, хто був його пан за походженням, якою мовою він говорить і якому богу він поклоняється.

Отже, кордони Київської Русі не дуже точно збігалися з кордонами етнічними. І якщо не можемо назвати жодної скільки-небудь значної групи східнослов'янського населення поза політичними рамками Київської держави, то, навпаки, можемо перелічити чимало неслов'янських племен, що входили до її складу і у зв'язку з цим зазнавали поступової асиміляції.

Зрозуміло, не ці неслов'янські племена і народи становили головну рушійну силу в історії Русі. Етнічною основою останньої залишалися все ж таки східні слов'яни, що на XI ст. займали широчезні простори від Білого моря до Чорного і від Сяну і Західної Двіни до Волги та Дону. В деяких районах на той час слов'яни жили чересполосно з іншими народами, причому не всюди вони становили демографічну більшість. Поступове розширення влади київських князів — реальне чи номінальне — означало водночас зовсім не номінальну колонізацію цих земель, що була виявом тенденції з боку слов'ян до дальшого розширення своєї етнічної території.

Вживаючи термін «східні слов'яни», маємо на увазі все слов'янське населення Східної Європи в рівній мірі. Це необхідно підкреслити у зв'язку з наявністю у вітчизняній історіографії концепцій, що намагалися обмежити етнічну основу Русі тільки предками російського народу. Йдеться про відому концепцію М. Погодіна та О. Соболевського. За цією концепцією населення Київської Русі становили великороси. Колонізація північно-східної околиці Русі (Ростово-Суздальська земля) нібито привела до певної перекачки населення у вказаному напрямку (перенесення столиці до Володимира-на-Клязьмі). Татаро-монгольська навала призвела до повної ліквідації стародавнього населення Середньої Наддніпрянщини, яке частково було знищене фізично в часи самої навали, частково ж під тиском завойовників відійшло на північ та північний

схід. Утворений цим переселенням демографічний вакуум у наступні часи, мовляв, був заповнений українцями (малоросами), які прийшли десь із заходу, з району Карпат. Таким чином, український народ вважався таким, що не має ніякого відношення до історії Київської Русі, а остання етапом в історії тільки російського народу [354].

Концепція М. Погодіна зразу ж після її виникнення зустріла рішуче заперечення з боку передової історіографії; проти неї виступили М. О. Максимович [278], А. А. Котляревський [208] та ін. дослідники.

О. І. Соболевський, однак, пішов ще далі і твердив, що населення Київщини навіть у XIV—XV ст. розмовляло російською мовою [445]. Його виступ з цього питання викликав широкий резонанс, причому переважна більшість дослідників виступала з різкою і нищівною критикою (С. Т. Голубєв, П. І. Житецький, В. Б. Антонович, О. І. Левицький, І. В. Лучицький, П. В. Голубовський, М. П. Дашкевич, В. П. Науменко, Ф. Г. Міщенко). Особливо грунтовно і глибоко критикував теорію Соболевського — Погодіна А. Кримський [214]. Наукова неспроможність тієї теорії випливає не тільки з відсутності будь-якої серйозної аргументації, не тільки з того, що вона суперечить науковим фактам, але й з теоретичної неспроможності. Базується вона на невірній думці про тотожність кожного конкретного народу самому собі протягом усієї своєї історії.

В даному випадку основною фундаментальною засадою була теза про існування в IX—XIII ст. цілком сформованих і етнічно чітко розмежованих народів — російського та українського. Ця ж засада була головною тезою і в буржуазно-націоналістичній концепції української історіографії (М. С. Грушевський та його школа), що теж стверджували думку про формування сучасних східнослов'янських народів у докиївські часи. Відмінність її полягала у тому, що Київську Русь вважали державою не російського, а українського народу.

Принципова відмінність нашої концепції полягає в тому, що історія Київської Русі оцінюється як спільний період в історії усього східного слов'янства. Отже, в певному розумінні, давньоруська держава може і повинна вважатися державою водночас і українською, і російською, і білоруською. Етнічний субстрат Русі являв собою певну єдність, в якій структурні елементи ще не знайшли своєї остаточної кристалізації, а формування конкретних східнослов'янських народів на той час ще не досягло такої стадії, коли з'являється можливість говорити про ці народи як про цілком сформовані етнічні реалії.

Головна засада, що має визначити самий підхід до постановки і розв'язання проблеми, полягає у визнанні безперечної сталості населення Русі (принаймні основної її частини) протягом усього часу її існування. Зрештою, ті етнографічні рамки, які характеризують Русь як етнічне явище, досить точно визначають і територіальне ядро формування усіх трьох сучасних народів — українців, росіян, білорусів.

РУСЬ — ВІДНОСНА ЕТНІЧНА ЄДНІСТЬ

Суть нашої постановки питання, як читач уже міг зрозуміти з усього попереднього викладу, полягає в тому, що Русь розглядається нами як **етап** етнічної історії східного слов'янства в процесі його становлення. Підкреслюємо це для того, щоб застерегти від спокуси побачити в ній щось стале, щось таке, що з погляду етнічного могло б розглядатися як самодостатня (субстанційна) категорія. Власне кажучи, епоха Русі відбиває таку стадію в процесі етнічної консолідації східнослов'янського населення, коли попередній «племінний» поділ був уже в основному подоланий, а нова структура, що визначається роздільним існуванням трьох східнослов'янських народів — російського, українського, білоруського, ще не набула завершеного характеру.

Отже, Русь в плані етнічному становила єдність не абсолютну, а дуже відносну. Без урахування цього самий факт поділу східних слов'ян на три народи буде просто незрозумілим. Ця діалектика дуже важка для сприймання, тому-то проблема етногенезу кожного з трьох східнослов'янських народів і породжує таку кількість хибних і помилкових ідей. Зазначимо, до речі, що дослідник ранньої історії західних та південних слов'ян знаходиться в становищі не легшому, оскільки й там процес консолідації великих племінних груп в народності далеко не зразу привів до оформлення сучасної етнічної структури. Подекуди там становище видається ще складнішим, оскільки в наявних джерелах лютичі і поморяни, скажімо, згадуються поруч з ляхами (отже, поляками), чехами, моравою, сербами і т. д.

Польська, чеська, словацька, сербська, болгарська та інші народності виникли в хронологічних рамках раннього середньовіччя, але і їх етнічні рамки були визначені в процесі тривалого і складного етногонічного розвитку. Досить згадати труднощі, з якими стикається дослідник ранньої історії чеського, моравського та словацького народів, формування яких відбувалося в надто складних історичних умовах і пройшло принаймні через три стадії, визначені утворенням трьох великих політичних об'єднань з різною щодо масштабів основою (держава Само, Великоморавське князівство, чеська держава Пшемисловичів).

Щодо цього завжди реальною є небезпека зміщення дослідницьких планів (особливо, коли привносяться політичні моменти); невиправдана проекція різних аспектів історичного розвитку; змішування закономірностей політичного та етнічного характеру і змісту, перенесення одних в сферу інших. Адже в часи раннього середньовіччя державні кордони дуже рідко збігалися з етнічними, хоч процеси формування конкретних народів і конкретних держав завжди були взаємообумовленими і безпосередньо впливали один на одного.

Реальність Русі, як етнічного явища, виявлялася в тому, що літописні «племена», про які досить докладно говорилося в попередніх

розділах, при всій їх етнографічній визначеності, становили разом з тим певну (хоч і відносну) спільність. Само собою зрозуміло, що відмінності між, скажімо, деревлянами і в'ятичами в IX—XIII ст. були зовсім іншого порядку, ніж відмінність між тими ж деревлянами і першою-ліпшою етнографічною групою польських слов'ян. Поняття «Русь» в ті часи мало далеко не умовний характер, і лише етнічною цементацією можна пояснити той, зрештою, добре відомий (але й досі не всім зрозумілий) факт, що в період феодального роздріблення XII—XIII ст., і навіть пізніше — в умовах роздільного державного існування, населення різних частин Русі усвідомлювало себе як структурну частину чогось цілого, чия історична реальність була нереалізованим етапом історії.

Це питання знаходить в спеціальній літературі активну і досить різну інтерпретацію. Головна проблема, очевидно, полягатиме у визначенні етнічної структури Русі. Можна твердити, що ця структура не може мати іншої природи, крім генетичної і, отже, повинна становити глибоку історичну традицію. Викладене вище дає досить грунтовну базу для постановки питання, відштовхуючись від якої, маємо шукати напрямки дослідження. Це — «племінний» поділ східного слов'янства в докиївський період: навряд чи можемо сподіватися будь-якого серйозного етнічного переоформлення в ранньоісторичні часи. Закономірною здається й теза Б. О. Рибакова про те, що розпад Київської Русі на локальні феодальні володіння в період феодального роздріблення відбувався за старою «племінною» схемою; отже, відносний характер єдності Русі так чи інакше виявив себе й у цьому [372, *с. 148—149*].

СТРУКТУРА РУСІ

Наявний археологічний матеріал дає можливість перевести ці міркування з сфери більш-менш правдоподібних здогадок до сфери досить точних уявлень. Характерно, що хоч літописні «племена» — поляни, сіверяни, деревляни, радимичі, в'ятичі та ін.— являли собою історичні реалії до київського часу, археологічно вони стали відомі нам вперше на підставі матеріалів епохи Київської Русі. Ще А. О. Спіцин запропонував карту «племінної» (скажімо точніше, етнографічної) структури Русі на підставі саме курганних старожитностей X—XIII ст. Пізніше дослідження показали можливість і правомірність цієї схеми. А. В. Арциховський, наприклад, на підставі ретельного опрацювання матеріалів з курганів в'ятицької землі, що датуються XI—XIV ст., зміг досить повно охарактеризувати етнічне лице цього «племені» і не тільки відокремити його від сусідніх «племен», але й дуже точно визначити його «племінні» кордони [21].

Аналогічну розробку старожитностей X—XIII ст. радимицької землі здійснив Б. О. Рибаков [374]. Не менш чітко виділяються старожитності сіверян [41, 42], деревлян [386, 388], дреговичів [400], кривичів, ільменських

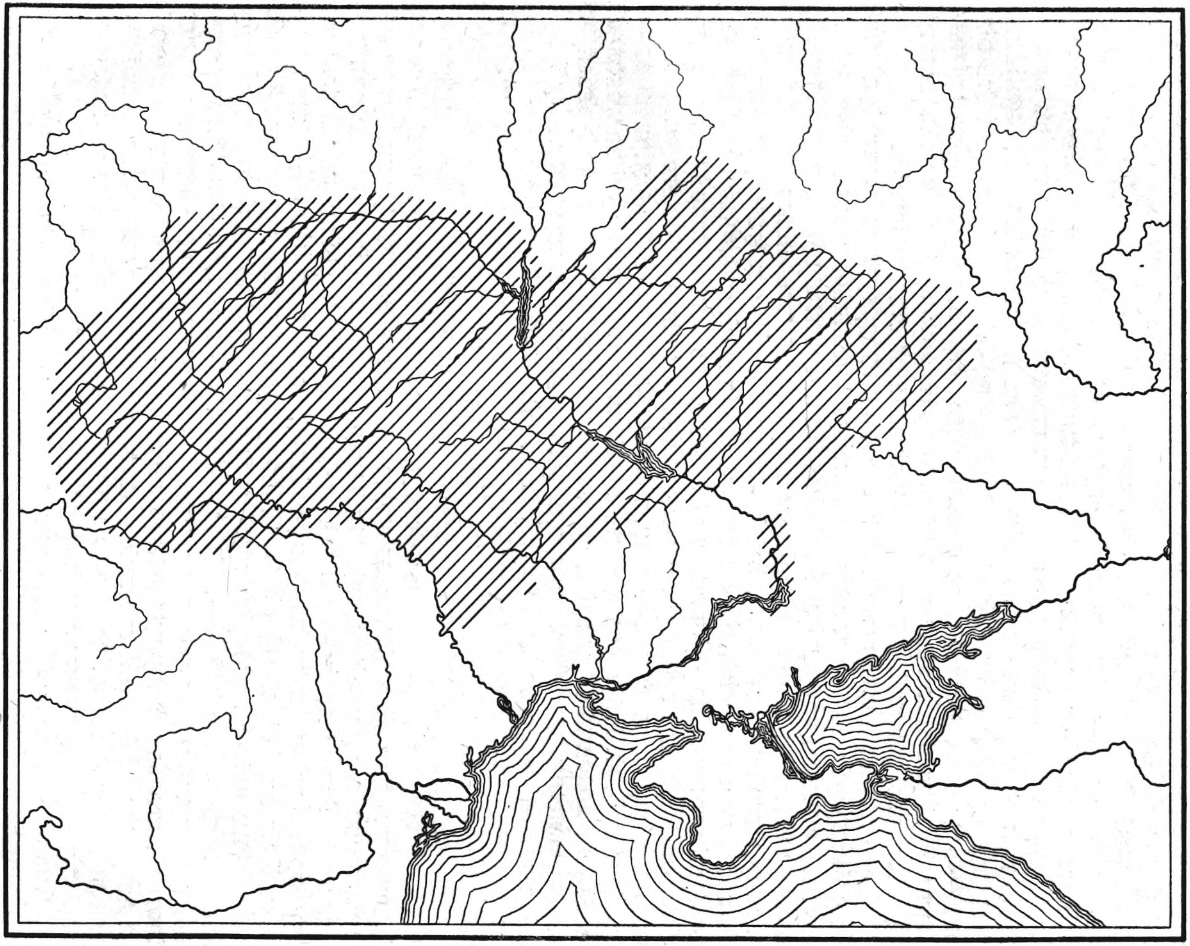

Етнографічна територія України в XV—XVI ст. (район суцільного заселення).

словен [401, 402, 538] — зрештою, всіх «племен», крім, хіба що полян, які дійсно загубили своє «племінне» лице задовго до утворення Київської держави, або, кажучи точніше, силою історичної долі поширили це своє обличчя на всю східнослов'янську Русь.

Найбільш виразно етнографічні відмінності «племен» виявляються в сфері ювелірного ремесла — серед численних жіночих прикрас. Особливо важливими здаються такі категорії знахідок, які відповідають принципам ізоморфізму, зокрема, скроневі кільця. Ця категорія речей характерна для всієї території Русі, але конкретні типи мають локальний характер, причому здебільшого відрізняються настільки виразно один від одного, що небезпека сплутати різні типи відпадає повністю. Виявилося, що майже кожне «плем'я» має свій, притаманний лише йому, тип скроневих кілець.

Зокрема, так звані ромбощиткові кільця становлять етнографічну особливість новгородських словен; перстенеподібні — кривичів; п'ятипелюсткові — в'ятичів; п'ятипроменеві — радимичів; спіралеподібні — сіверян; каблучкоподібні «у півтора оборота» — деревлян та дреговичів. Тільки поляни не мали свого специфічного типу скроневих кілець, бо характерні для них типи (трибусенні та S-овидні) набрали загальноруського характеру.

Локальний характер мають і деякі інші категорії прикрас, зокрема — намисто. Можна твердити, що кожне «плем'я» мало свій специфічний набір ювелірних виробів, серед яких окремі типи збігалися, але в своїй сукупності становили неповторний комплекс, що значною мірою визначав етнографічний характер вбрання. Разом з тим дослідники вбачають певні локальні відмінності у погребальному обряді [386, 388, 400, 448, 449 та ін.], в домобудівництві тощо.

Приблизно те саме можна сказати і щодо мови. Проблема мовної єдності Русі досі не розроблена через відсутність надійних джерел. Спільна для всієї Русі літературна мова так же мало може засвідчити цю єдність, як спільність, скажімо, латинської мови для всіх західних слов'ян — їх мовну єдність. Це — чужа для Русі (хоч і зрозуміла) староболгарська мова, тільки подекуди перероблена [1]. Живої ж, народної мови IX—XIII ст. ми не знаємо. Посилання на свідчення літописів: «се бо токмо словенеск язык на Руси» [352, *с. 13*], як це роблять деякі дослідники [169, *с. 53*], не розв'язує справу, бо літописці в список «племен», що говорять цією «єдиною» мовою, включають не тільки східних, але й західних та південних слов'ян. Отже виходило б, що і чехи, морави,

[1] «Протягом перших століть існування східнослов'янського письменства літературна мова, відома на території сучасної України, в переважній більшості своїх характерних ознак виступає в інослов'янській оболонці. Це є поширена в Київській Русі традиційна староболгарська (старослов'янська або церковнослов'янська) мова, яку в певних жанрах було взято за літературну» [106, *с. 43*].

серби, хорвати, хорутани, ляхи, лутичі, поморяни, мазовшани — всі розмовляли тією ж мовою, що й Русь. Очевидно, рівень спільності тут приймається зовсім інший: йдеться про споріднені слов'янські мови, зрозумілі для кожного, хто володіє хоча б однією з них.

Але в письмових пам'ятках давньої Русі досить яскраво проступають діалектні особливості, що, поза сумнівом, мають локальний характер. Йдеться про відступи від норм (фонетичних і морфологічних) староруської літературної мови, які виступають в тому чи іншому конкретному тексті, а також деякі лексичні явища, що прийшли з живої, народної мовної стихії. На ці особливості давно звернули увагу дослідники (О. О. Шахматов [542] та ін.), у зв'язку з чим ідея про глибокі корені діалектного поділу східнослов'янських племен є загальним місцем в сучасній науковій літературі. Вище ми прагнули показати, що цей погляд має під собою дуже серйозні підстави, і що сучасна діалектномовна структура східнослов'янських народів справді знаходить своє пояснення і обгрунтування в матеріалах «племінного» періоду.

Серед діалектних особливостей, що простежуються на підставі документів XI—XIII ст., є й такі, що у більш пізній час виявилися характерними для конкретних східнослов'янських мов. Зокрема, за авторитетною думкою Л. А. Булаховського [106], деякі особливості української мови досить виразно виступають в південноруських пам'ятках XI—XIII ст. (Ізборники Святослава 1073 та 1076 рр., Остромирово Євангеліє, Житія Феодосія, Бориса і Гліба з XI ст. та ін.). Це такі явища, як рефлексія ѣ як «і» [1]; спеціальна рефлексія «о», «е» в нових закритих складах; збіг в одному звуку фонем «у» (ы) та «і»; відсутність пом'якшення перед «е»; закінчення давального відмінка на «ови», «еви» і т. п. Великий інтерес становить південноруська лексика (тобто, лексика, відсутня в пам'ятках північного походження): «болоння», «оболонье»; «верв»; «дертиця», «тертиця» (драниця); «криниця»; «пуща»; «рінь» (гравій, дрібні камінчики); «комонь»; «віверица» (вивірка); «кожух»; «глек»; «глей» (глина); «пороси» (множ., однина — «порох» в розумінні «пил»); «лагодити»; дієслова з основою «-тят-» («утяти», «потяти», пор. суч. укр. «утнути»); службові слова, як-от сполучники «та» («і»), «бо», «аби», «чи», «ож», «оже» («адже») і т. п. Всі ці слова пізніше знайшли своє місце в специфічно українській лексиці.

Таким чином, етнографічні і мовні особливості «племен» не були перемелені в процесі формування Русі. Мабуть вони мали досить органічний характер, а втім загалом ніяка етнічна спільність ніколи не буває цілком монолітною у всіх своїх складових частинах.

[1] Ця фонетична особливість засвідчена ще для початкового періоду історії Русі. Назва відомого міста «Чернігів» (реконструюється, як * Чернѣгов) виступає в творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного (Τζερνιγώγα), що жив і писав в середині X ст.

Спираючися на викладені в попередніх розділах матеріали, можна твердити, що складна структура древньоруської народності має під собою глибокі генетичні основи. По суті, кожне з конкретних літописних «племен» має в основі своїй особливий етнічний субстрат: поляни — племена черняхівської культури; деревляни — мілоградську групу племен; сіверяни — юхнівську групу племен; дреговичі — племена городищ штрихованої кераміки; кривичі — племена городищ смоленського типу; в'ятичі — племена мощинської культури; ільменські словени — певну групу племен текстильної кераміки.

Процес історичного розвитку усіх цих «племен» однією з своїх сторін мав просторову консолідацію, але розпочавшися в масштабах усієї східної слов'янщини, він разом з тим розвивався навколо трьох епіцентрів — південного, північно-східного та північно-західного. І хоч поділити просто літописні «племена» на українські, російські чи білоруські не вдається (у всякому разі— не всі) [1], значно гіршою помилкою була б тенденція взагалі заперечувати всякий зв'язок між обома структурами — докиївською та післякиївською.

Поза сумнівом, головним ядром у формуванні української народності був полянський лісостеп; російської — верхів'я Дніпра, Оки і Волги; білоруської — область дреговичів та полочан. Враховуючи відсутність суцільних міграцій протягом IX—XIII ст. і загальну сталість населення, при якій лише в окремих та обмежених хронологічно районах мали місце часткові зрушення і переміщення, можна твердити, що в процесі етнічної агломерації традиція генетичної спадковості мала значення основного фактору, і що, отже, предками кожного з трьох сучасних східнослов'янських народів було передусім населення тих земель, які в пізніші часи утворили їх етнічні території [2].

Процеси етнічної інтеграції і диференціації — взаємозв'язані; один не може розвиватися без того, щоб не обумовлювати або поглиблювати другий. Спільний в масштабах усього східного слов'янства центр в IX—XIII ст. мав переважно політичний характер; він, до речі, приводив і до асимілятивних явищ. Етнічна ж консолідація набирала характеру агломерації навколо трьох епіцентрів, що сформувалися досить рано.

---

[1] Нащадки деревлян — на різних етапах розвитку — брали участь в етногенезі як українського, так і білоруського народів; нащадки кривичів — білоруського та російського; а сіверян — усіх трьох народів.

[2] У зв'язку з цим здається невдалою поширена формула: «давньоруська народність — спільний предок трьох народів — російського, українського та білоруського». Вона надто спрощує проблему; з неї виходило б, що, скажімо, кривичі або ільменські словени були в такій же мірі предками сучасних українців, як поляни чи сіверяни. Тому вважаємо більш правильним говорити про те, що Русь становила спільний період (або етап) в історичному розвитку трьох східнослов'янських народів.

ПЕРСПЕКТИВА ЕТНІЧНОГО РОЗВИТКУ

В епоху феодального роздріблення етнічна структура Русі почала своєрідно проступати крізь політичний аспект, знаходячи свій вияв у сфері міжусобної боротьби за владу і землі. Ця боротьба становила характерну рису доби і визначалася глибокими соціальними процесами, що в той час відбувалися в глибині давньоруського суспільства.

Основу того складного явища, яке ми називаємо феодальним роздрібленням, становила приватна феодальна власність на землю, вотчинна система землеволодіння, що прийшла на зміну умовному держанню (лену). Перемога вотчини (повної спадкової власності на землю) на вищих щаблях землеволодіння привела до того, що Русь фактично розпалася на ряд великих князівств — уділів, кожне з яких становило таку вотчину, практично незалежну від центральної державної влади. Більше того, склалася ситуація, коли кожний більш-менш значний удільний князь міг претендувати на великокнязівський престол. Все це було причиною нескінченних міжусобних війн, в яких уділи змагалися один з одним за належне місце у загальнодержавній системі.

У радянській науці набрала значного поширення концепція, згідно з якою феодальне роздріблення і розпад Київської Русі на ряд феодальних володінь — напівдержав потягли за собою і розпад єдиної давньоруської народності; поділ її на три сучасні східнослов'янські народи — український, російський, білоруський [196, *с. 144—150*; 273]. Цей погляд здається принципово невірним, бо тут причина й наслідок помінялися місцями; тому він зазнав справедливої критики [169]. Але протиставлена йому концепція В. Й. Довженка, що стверджувала абсолютну єдність давньоруської народності в період феодального роздріблення, теж навряд чи є правильною, оскільки не пояснює, чому замість одного східнослов'янського народу зараз маємо три. Найбільш правильною здається концепція Б. О. Рибакова, за якою поділ Русі на феодальні уділи відбивав етнічну структуру Русі [372,*с. 148*, і далі].

Справді, коли стати на першу точку зору, зовсім незрозумілим стане, чому утворилося лише три народи, а не стільки, скільки було князівств, причому їх кордони не повністю збігаються з кордонами останніх? Чому, скажімо, немає народу, який відповідав би Смоленському, Чернігівському, Туровському князівствам?

Значно важливішим здається інше: взаємини між князівствами були різними — залежно від їх етнічної характеристики. Не випадковим, очевидно, є те, що володимиро-суздальські князі прагнули до збереження свого впливу в Рязані, Муромі, Ярославлі, претендували на зверхність над Новгородом, але виявляли цілковиту байдужість до Чернігова, Переяслава, Полоцька, не кажучи вже про Галич та Волинь. Натомість волинські князі дуже ретельно пильнували Берестя, Туров, Пінськ, добивалися влади над Галичиною й Поділлям, простягали свої претензії аж

до Києва і Чернігова, але були цілком байдужими до значно ближчих Слуцька, Мінська або Полоцька. Сферою ж інтересів полоцьких князів, починаючи від виділення Полоцької землі в окремий уділ, були землі полочан і дреговичів — Мінськ, Вітебськ, Слуцьк, Друцьк та ін.

В нових умовах послаблення центральної влади київського князя і поглиблення нових зв'язків, які мали не тільки політичний, а й етнічний зміст, виявилися зовсім нові тенденції, принципово відмінні від попередніх. Ранній період феодальної роздрібленості головними дійовими силами мав крім Києва (що уособлював загальнодержавну владу) такі центри: Чернігів, Переяслав, Волинь, Перемишль, Теребовлю — тобто всі південноруські землі[1]. Полоцьк (разом з Мінськом і Вітебськом) ще раніше вийшов із загальноруської гри, зайнявшися власними внутрішніми справами; що ж до Північно-Східної Русі, то вона на той час входила до складу Чернігівського і Переяславського князівств. Новгород і Псков, як міста з ясно вираженим торговельним профілем, займали зовсім особливе місце в державній структурі Русі; склад їх населення, треба думати, був інтернаціональним.

Натомість з середини XII ст. на політичну авансцену Київської Русі виступають Смоленськ, Володимир-на-Клязьмі та інші північно-східні центри. Разом з тим обстановка докорінним чином змінюється: йдеться вже не просто про децентралізаторські тенденції і боротьбу за великокнязівський престол, а про складну діалектичну єдність відцентрових і централізаторських тенденцій, в яких і ті і другі становили лише різні сторони одного процесу. Скажімо, тенденції до відходу Північно-Східної Русі від Києва, що дуже активно почали виявлятися починаючи з діяльності Андрія Боголюбського, були зворотнім виявом не менш активної діяльності, спрямованої на посилення центральної влади суздальського князя в межах своїх північно-східних земель.

Аналогічне явище (може в менш бурхливій формі) виявляло себе в Полоцькій землі ще в першій половині XI ст.

В російській історіографії XIX ст. набула великого поширення теза про перенесення в середині XII ст. столиці з Києва до Володимира-на-Клязьмі. Ця теза подекуди набрала характеру офіціальної доктрини в монархічній великодержавницькій науці — за її допомогою російський царизм намагався перекинути прямий місток від київської династії князів до московського царського дому. На обгрунтування цього погляду висувалися сміховинні аргументи — починаючи від відомого походу Андрія Боголюбського на Київ у 1169 р. і кінчаючи перевезенням Вишгородської ікони Божої матері до Володимира.

В дійсності, однак, мало місце зовсім інше: очевидний курс володимирських князів на будівництво окремої, незалежної держави на північ-

[1] Саме ці уділи брали участь у Любецькому з'їзді 1097 р. і були проголошені вотчинами [352, *с. 170—171*].

ному сході Русі — поруч і паралельно Києву. І подібно до того, як полоцькі князі, починаючи з Брячеслава Ізяславича і Всеслава Брячеславича, не цікавилися загальноруськими проблемами, вступаючи в конфлікти з іншими князями лише відносно тих земель, які надалі утворили ядро етнічної території білоруського народу,— так володимирські князі, починаючи від Андрія Боголюбського і Всеволода Велике Гніздо, мало цікавилися справами Києва, Чернігова та інших південних земель, турбуючись головним чином про недоторканість власної території і власного державного суверенітету — в межах земель, які пізніше стали територіальним ядром російського народу.

В цих умовах боротьбу за великокнязівський престол вели або представники південних князівств (Чернігів, Волинь), які, відповідно, становили ядро української території, або ж землі, що в географічному (і етнографічному) плані займали проміжне місце (Смоленськ), або ж малозначні представники васальних володінь, які сподівалися досягти успіху за спиною сильних покровителів, ловлячи рибку в каламутній воді загальнодержавного безладдя.

На території Південної Русі виразно намітилася політична колізія, яка у найбільш яскравому вигляді промовляла про себе напередодні монгольської навали: виявлення в межах майбутньої України двох політичних інтеграційних центрів — західного (Галичина й Волинь) і східного (Чернігів). Ці два епіцентра протягом кінця XII — першої половини XIII ст. вели між собою наполегливу боротьбу за те, щоб очолити об'єднувальні тенденції в межах всієї Південної Русі, яка саме в цей час набувала назву «Україна» і де активно відбувався процес формування української народності. Головними речниками цих тенденцій виступали волинська і чернігівська династії князів — Романовичі і Ольговичі, що являли собою найбільш серйозних претендентів на честь фундаторів української держави.

Таким чином, ті події, що відбувалися на Русі в другій половині XII і першій половині XIII ст., мали досить глибоке коріння — як соціальне, так і етнічне. Тенденції, про які щойно йшлося, мали не чисто політичний, а значною мірою й етнічний, національний характер. Централізаторський процес діяв у рамках великих етнічних спільностей, що активно формувалися в той час, і масштаби яких значно перевищували масштаби літописних «племен». Це був наступний, дуже важливий етап у процесі консолідації східнослов'янських племен, який зрештою привів до утворення сучасної етнографічної карти східної слов'янщини, хоч детальні границі між етнічними територіями росіян, українців і білорусів не залишалися незмінними і протягом наступних епох. Але тут йдеться вже про уточнення, про часткові зміни, зв'язані з бурхливими подіями, що так чи інакше впливали на демографічний фактор історичного процесу.

РУСЬ ТА ІНШІ НАРОДИ

Хоч етнічну основу Русі IX—XIII ст. становили східні слов'яни, що поділялися на кілька великих етнографічних груп,— цим не вичерпується загальна складність східноєвропейської (і давньоруської) етнографії. Незважаючи на відносну сталість історичного життя епохи, етногенетичний процес продовжував діяти і в тому розумінні, що до його сфери втягалися все нові й нові групи неслов'янського населення. Процес цей поки що слабо досліджений в радянській літературі, і, зрештою, надто мало знаходить своє освітлення в наявних джерелах. Однак загальна тенденція не може викликати ніяких сумнівів, оскільки літописні тексти містять згадки про багатьох неслов'янських племен, що входили до складу Русі і які зникли з етнографічної карти країни поза сумнівом, внаслідок діяння асиміляційних процесів.

ФІННО-УГРИ

Як уже говорилося вище, основним населенням Північно-Східної Русі, що охоплювала Верхнє Поволжя (включаючи і основну частину Окського басейна — за винятком верхів'я Оки, зайнятого мощинською культурою) були фінно-угорські племена. Літописець згадує тут цілий ряд народностей чи племінних груп: мерю, мордву, весь, мурому, заволоцьку чудь, та ін. За твердженням «Повісті временних літ» всі ці народи входили до складу Русі вже на початку її існування: «А се суть инии языци, иже дань дають Руси: чюдь, меря, весь, мурома, черемись, моръдва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, норома, либь: си суть свой язык имуще, от колена Афетова, иже живуть в странах полунощных» [352, *с. 10*].

Тут безумовно йдеться про ту частину фінно-угорського та летто-литовського населення, яка не була асимільована слов'янами протягом I тисячоліття і продовжувала існувати в політичних рамках Русі як певний, чужорідний (з етнічного погляду) елемент.

Меря являла собою групу фінно-угорських племен, яка займала частину Волго-Окського міжріччя (так зване Залісся), ядро Ростовської землі [352, *с. 18*]. Масова колонізація цього району слов'янами розпочалася в IX ст. Це — одна з тих етнічних груп, що відігравала найбільш активну роль в історії Русі. Відомо, зокрема, що меряни брали участь в поході Олега на Царгород [352, *с. 23*].

Мурома жили на схід від мері, в Суздальській Русі. Головним містом був Муром, чия назва має етнонімічний характер [352, *с. 18*].

Весь — група фінно-угорських племен, що займала землі на північ від верхньої Волги — область давньоруського Білозера [352, *с. 18*].

До складу Русі меря, мурома, весь увійшли ще в середині IX ст. «Повість временних літ», зокрема, згадує їх під 862 р. серед «племен»,

які визнавали владу Рюрика [352, *с. 18*]. Відтоді почалася активна слов'янська колонізація їхніх земель і поступова слов'янізація краю.

Чуддю давньоруські літописи називають предків естонського народу, які жили у Прибалтиці (про них скажемо нижче). Чудь заволоцька — якесь плем'я фіннського кореня, що жило «за Волоком», тобто, за вододілом між Дніпром і Волгою. Д. С. Ліхачов припускає, що під цим іменем літописець, можливо, має на увазі кілька різних племен, які мали фіннське походження [352, *т. II, с. 211*].

Менш ясним здається місцеперебування ямі, що була підкорена в 1042 р. Володимиром Ярославичем [352, *с. 103*].

Все це чужорідне для слов'ян населення протягом IX—XII ст. зазнало повної асиміляції, послуживши етнічним субстратом слов'янського (великоруського) населення центрально-російських земель (Ростово-Суздальська Русь).

Черемиси (марі) і мордва — фінно-угорські народи, які збереглися до наших днів як певні етнічні реалії; їх територія добре відома (Марійська і Мордовська автономні республіки). Ця область знаходилася поза межами інтенсивної слов'янської колонізації і завдяки цьому зберегла свою етнографічну відособленість.

Поряд з цим літопис згадує, як данників Русі, ще предків сучасних народів комі (пермь і печора), що населяли Північне Приуралля, і навіть предків мансі і хантів (угра або югра). Отже, ці племена теж визнавали владу київського князя, але їх зв'язки з власне руськими землями були не такими тісними і активними; слов'янське розселення їхні землі в той час зовсім не зачіпало, отже і асиміляційні процеси зовсім не давали про себе знати. Цей край аж до XVI ст. залишався, зрештою, мало відомим на Русі.

Процес асиміляції фінно-угорського населення Верхнього Поволжя дуже добре простежується на підставі археологічних джерел. До IX—X ст. включно тут виступає давня «дяківсько-городоцька» традиція культурного розвитку. Пам'ятки місцевої культури добре представлені, зокрема, могильниками рязанського типу, що виразно відрізняються від слов'янських. Доживають вони до рубежа I і II тисячоліть н. е. Ця ж культура характеризує і предтечі давньоруських міст в цьому районі (Сарське городище — попередник Ростова та ін.). Від X—XI ст. тут поширюється загальновідома давньоруська культура.

ГОЛЯДЬ

Голядь належала до числа балтських племен, причому дослідники схильні відносити її швидше до західнобалтійського, ніж до східно-балтійського коліна. В. В. Сєдов, зокрема, зв'язує з Голяддю певний масив гідронімії західнобалтійського типу в західній частині Волго-Окського міжріччя [399, 403].

Літописні відомості про голядь дуже бідні, цей етнонім згадується в текстах лише двічі. Під 1146—1147 рр. це «плем'я» виступає, як жителі Смоленської землі — десь на Оці і Протві (ліва притока Оки): «и шед Святослав, и взя люди голядь верх Поротве» [358, *с. 339*]. В літературі давно висловлена думка, що це ім'я повинно бути співставлене з іменем галіндів, відомих ще з античних джерел (Птолемей [Ptol., III, *5, 9*]), а також — з середньовічною балтською (пруською) Галіндією, локалізованою в Прибалтиці.

У зв'язку з цим поширеною є думка, що голядь не була корінним населенням Верхнього Поволжя, а прийшла сюди десь із заходу (можливо, з району Прусії). Ця гіпотеза не може бути категорично заперечена, хоча й довести її справедливість досить важко. Археологічні пам'ятки голяді досі не виділені і, отже, поки що не відомі. В. В. Сєдов висунув фантастичну гіпотезу щодо приналежності голяді... зарубинецької культури (!) [399]. Його думка зводиться коротко до такого.

Зарубинецька культура має західнобалтійське походження (підставою для цього твердження є концепція Ю. В. Кухаренка про поморську культуру доби ла-тен, як головне джерело формування зарубинецької культури). В останні століття до н. е. вона проникла в область Прип'ятського басейну, але довго не втрималася там, а на рубіж н. е. пересунулася в Середню Наддніпрянщину (Київщину), в Подесення і Посейм'я; трохи пізніше — на верхню Оку. Тут, на зарубинецькому суперстраті, сформувалися дві нові культури: почепська (деснянсько-сейминський варіант зарубинецької культури) і мощинська. Вони і є культурою, археологічним еквівалентом історичної голяді.

Ця гіпотеза, однак, не витримує ніякої критики, оскільки базується на неправильних передумовах. Як вже докладно говорилося вище, невірно, що зарубинецька культура походить від поморської; неправильно, що прип'ятський, деснянсько-сейминський варіанти зарубинецької культури і мощинська культура відбивають послідовні етапи переселення зарубинецьких племен. В дійсності зарубинецька культура становить надзвичайно великий і значний культурно-історичний шар у Східній Європі, що сформувався на базі інтеграції різних культур типів попередньої доби і охоплював досить велику територію. Його локальні варіанти є синхронними і в своїй сукупності відбивають генетичну складність культури. Мощинська культура, що сформувалася в середині І тис. н. е., не може розглядатися як етап у розвитку зарубинецької культури: її генетична основа відшукується в пам'ятках типу верхньоокських городищ з гладкостінною керамікою, хоча не можна заперечувати відчутний зарубинецький вплив на цю культуру. Про все це досить докладно говорилося в попередніх розділах.

Отже зв'язувати з голяддю — незначною племінною групою, яка не відігравала в історії Східної Європи будь-якої значної ролі,— таке

велике культурно-історичне явище, яким була зарубинецька культура,— щонайменше несерйозно. Гадаємо, саме складність археологічної атрибуції цього племені, трудність виділення пам'яток, залишених ним, добре кореспондують незначним масштабам самого етнографічного явища. Очевидно, голядь, що являла собою чужерідний елемент для Волго-Окського міжріччя, і зазнала активної асиміляції з боку місцевого (на той час — поза сумнівом — слов'янського) населення, просто не має свого чітко вираженого археологічного лиця і залишається закритою загальним пленером давньоруської культури.

ЛИТВА

Зовсім по-іншому вирисовуються взаємовідносини Русі з балтськими племенами Прибалтики, конкретно — в області Литви, частина яких теж входила до складу Київської держави. В літописних текстах знаходимо чимало згадок про летто-литовські племена (зимигола, летгола, любь, корсь, пруси, ятвяги, нарова; нарешті просто литва) [352, *с. 10, 13*]. З їх числа ямь, литва, зимигола, корсь, нарома (нарова) платили Русі данину, отже, визнавали владу київського князя [352, *с. 13*].

Але сталість етнографічних границь на північному заході була незрівнянно більш забезпеченою, ніж на північному сході, на Ростово-Суздальській околиці Русі. Інтеграційні процеси тут розвивалися переважно протягом лише першої половини і середини I тис. н. е., коли східна частина племен городищ з штрихованою керамікою зазнала асиміляції і була слов'янізована. Пізніше будь-яких серйозних змін в етнографічній карті цього району не помічаємо: взаємини предків сучасних литовців і східних слов'ян мали переважно політичний характер і до певної міри відбивали процес формування литовської держави. Останній розвивався в хронологічних рамках молодших, аніж процес формування давньоруської держави, і завершився в той період, коли Київська Русь переживала період свого розпаду.

ЧУДЬ

Те ж саме можна сказати і щодо предків сучасних естонців, що виступають в літописах під назвою чудь. Це ім'я — одне з найчастіше згадуваних в літописних текстах; очевидно, чудь становила народ, з яким у Русі були особливо тісні взаємини. Підтвердженням цього є й те, що власні імена з коренем «чуд» мали велике поширення на Русі.

Так, в Києві відомий боярин Чудин мав свій двір на території київського Кремля (Город Володимира). Цей боярин і його брат Туки відігравали помітну роль в суспільному житті Русі XI ст. Зокрема, Чудин був одним з укладачів так званої «Правди Ярославичів» — юридичного кодексу другої половини XI ст. Відомі топоніми з цим же коренем

(Чудинцева вулиця і Чудинцева брама в Новгороді, село Чудин на Житомирщині, село Чуднів — там же, село Чудинівці — на Вінниччині і т. п.). Все це свідчить, що вихідці з чуді відігравали певну роль в історії Русі не тільки на північно-західній її околиці, а і на корінних руських землях.

Чудь належала до числа тих неслов'янських племінних груп, що в порівняно ранній час увійшли до складу давньоруської держави: вона згадується поряд з Руссю ще в легенді про закликання норманських князів [352, *с. 10*]. Від того часу її ім'я виступає в літописних текстах у зв'язку з найбільш значними подіями в історії Русі (похід Олега на Царгород [352, *с. 23*]; адміністративна діяльність Володимира Святославича [352, *с. 83*] і т. д.). Як відомо, ряд давньоруських міст (Юр'їв, нинішній Тарту, та ін.) виникли в країні чуді.

Але етногонічний процес тут, так само, як і в Литві, йшов не шляхом асиміляції. Чудь, що була народом західно-фінського походження, повністю зберегла своє етнічне лице і кінець-кінцем викристалізувалася як сучасний естонський народ.

КОЧІВНИКИ ПІВДЕННОРУСЬКИХ СТЕПІВ

На південних рубежах Русі східним слов'янам довелося мати справу з численними кочовими племенами, переважно тюркськими [130, 215]. Епоха великого переселення народів поставила східне слов'янство в становище мимовільного контрагента багатьох мандрівних етнічних угруповань, що змінювали один одного в південноруських степах з калейдоскопічною швидкістю. Ми не маємо певних даних про характер етнічних взаємин слов'ян з кочовиками середини тисячоліття — гуннами, аварами; племенами, що становили етнічну основу Хозарського каганату [10]. Всі ці племінні групи зникли з лиця землі, не залишивши по собі генетичних традицій. Можна думати, що якоюсь мірою вони розчинилися в слов'янській етнічній стихії (хоч, очевидно, не тільки в ній).

На кінець I тисячоліття н. е. в південноруських степах з'явилися племена чорних клобуків (кара-колпаків), що поділялися на дві великі гілки — берендеїв і торків. З появою в середині X ст. печенігів чорні клобуки змушені були піддатися під протекторат Русі і протягом X—XI ст. були поселені в кількох районах південно-руських земель (в Пороссі, в районі Переяслава, на лівому березі Дніпра в районі Черкас). Область поселення берендеїв, зокрема, знаходилася у Верхньому Пороссі, а частково — на Південному Бузі. Натомість торки осіли в Середньому Пороссі там знаходилося місто Торчеськ, що в XII ст. було адміністративним і політичним центром пороських земель), на Канівщині, а також — на Лівобережжі Дніпра, південніш Переяслава. Ця частина поселенців визнавала владу безпосередньо переяславського князя. Русь називала берендеїв і торків «своїми поганими»; вони брали активну

участь у суспільному житті країни; зокрема їхня військова сила широко використовувалася давньоруськими князями у воєнних заходах.

Археологічно осілі чорні клобуки поки що представлені дуже слабо, але в післявоєнний час з'явилися деякі матеріали, що, очевидно, мають пролити певне світло на це питання. Йдеться про цікаве поселення, досліджене на території Канівського заповідника КДУ ім. Шевченка, і відоме як поселення біля підніжжя Великого скіфського городища [67, *с. 50;* 293]. Це — відкрите, нічим не захищене поселення, на території якого розкопано кілька жител напівземлянкового типу з печами-кам'янками та ряд господарчих ям. Матеріальна культура поселення представлена переважно уламками глиняного посуду — дуже грубого і примітивного, що нагадує так звану «номадську кераміку» (Nomadenkeramik), характерну для кочового побуту народів епохи великого переселення.

Автор розкопок, Г. Г. Мезенцева, оцінюючи примітивний характер керамічного матеріалу і вважаючи його обов'язково слов'янським (хоч для цього немає жодних підстав) датує поселення другою половиною I тис. н. е. (VII—IX ст.). Однак, таке датування викликає сумнів завдяки знахідкам (причому в цілком безсумнівних комплексах) нечисленних уламків типового гончарного давньоруського посуду X і навіть XI ст. [293, *с. 96, рис. 51, 2*]. Отже, поселення в кожному разі існувало ще в XI ст.— одночасно з розташованим поруч городищем Княжа Гора (літописна Родня). Останнє дало матеріал класично давньоруського типу, в тому числі — гончарний посуд, абсолютно подібний до знайденого на поселенні біля підніжжя Великого городища. Ліплений посуд для Княжої Гори взагалі не властивий.

Суттєва різниця в керамічному матеріалі цих одночасних пам'яток змушує вважати їх пам'ятками, залишеними етнічно різним населенням. Оскільки слов'янська приналежність Княжої гори не викликає сумніву, приписувати слов'янам поселення біля підніжжя Великого городища навряд чи можливо. Разом з тим, Канівщина є одним з тих районів Поросся, де слід шукати поселення осілих торків. Отже, можна думати, що саме одне з них було досліджено на території заповідника. Зазначимо, що ціла серія подібних поселень з такою ж керамікою відома не тільки в Нижньому Пороссі, але й на лівому березі Дніпра на південь від Переяслава (Прохорівка, Келеберда та ін.[1]), а також — на Лівобережжі проти Черкас[2].

В середині X ст. в південноруських степах з'явилися печеніги, які дуже скоро затопили весь степ і почали проникати на давньоруські землі Наддніпрянщини і далеко на захід — в область Наддністрянщини. В середині XI ст. на зміну їм прийшли половці.

[1] Розвідка автора в 1954 р. (матеріали розвідки не опубліковані).

[2] Роботи Кременчуцької археологічної експедиції 1958 р. (Д. Т. Телегін). Поселення, про які йдеться, не були розкопані.

Печеніги і половці, на відміну від чорних клобуків, не визнавали протекторату київських князів і намагались зберегти політичну незалежність. Територіально (як і етнічно) вони були відособлені від Русі, зберігаючи протягом всієї недовгої історії кочовий побут. Але їхні взаємини з Руссю були досить тісними (особливо у половців) і багатогранними. Вони охоплювали і економічну, і політичну, і культурну, і навіть сімейну сферу життя. Відомо, що половецькі хани часто були союзниками руських князів; приклади змішаних шлюбів (особливо серед представників вищих шарів суспільства) загальновідомі.

Тісні стосунки між Руссю і тюркськими кочовиками південних степів особливо ж родинні зв'язки, обумовлювали певною мірою і етнічне зближення, яке зрештою, очевидно, повинно було б привести до повної інтеграції, до поглинення кочових племен осілим населенням, що завжди виявляє більшу етнічну стійкість, отже — до розчинення тюркського елементу в слов'янській етнічній стихії. Але цього не сталося завдяки страшному удару, якого завдало і Русі і половцям монгольське нашестя. Воно привело до істотних змін у загально-історичній обстановці в Східній Європі, в яких половецький масив був зметений і замінений новим тюркським компонентом — татарами, що визначив собою нову етнографічну ситуацію на південних кордонах колишньої Русі.

В нових складних історичних умовах, що створилися внаслідок розпаду Київської Русі, татаро-монгольської навали та загарбання частини давньоруських земель Польщею, Литвою, Валахією, Угорщиною, в XIV—XV ст., прискорюється процес оформлення трьох східнослов'янських народів — українського, російського, білоруського, а на базі давньоруської культури розвивається культура цих народів.

Київська Русь була спільним періодом у розвитку українського, російського та білоруського народів. З тих прадавніх часів бере свій початок усвідомлення єдності походження українського та російського народів, за виразом В. І. Леніна, таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією. Це почуття спільності знайшло свій вияв у дальшому розвитку східнослов'янських народів — у спільній боротьбі трудящих мас проти класового гноблення та зовнішніх ворогів, у визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського панування та у возз'єднанні України з Росією в 1654 р.

В наші дні українці, росіяни і білоруси в братній сім'ї народів СРСР успішно будують комунізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Р. И. Аванесов, Очерки русской диалектологии, М., 1949.
2. Д. А. Авдусин, Гнездовские курганы, Смоленск, 1952.
3. Д. А. Авдусин, Отчет о раскопках Гнездовских курганов в 1949 году, Материалы по изучению Смоленской области, вып. I, Смоленск, 1952.
4. Т. И. Алексеева, Антропологическая характеристика славянских племен бассейнов Днепра и Оки в эпоху средневековья, Вопросы антропологии, вып. I, М., 1960.
5. А. Е. Алихова, Авдеевское селище, КС ИИМК, вып. XXXVIII, М.— Л., 1951.
6. А. Е. Алихова, Авдеевское селище и могильник, МИА СССР, № 108, М., 1963.
7. А. К. Амброз, К истории Верхнего Подесенья в I тыс. н. э., СА, № 1, 1964.
8. Д. Анучин, О деформированных черепах, найденных в России, Известия Общества любителей естествознания и антропологии, т. XLIX, М., 1891.
9. М. И. Артамонов, Венеды, невры и будины в славянском этногенезе, Вестник ЛГУ, № 2, 1946.
10. М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962.
11. М. И. Артамонов, Венеды и лужицкая культура, Вестник ЛГУ, № 1947.
12. М. И. Артамонов, Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции, КС ИА АН УССР, вып. 4, К., 1955.
13. М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хозар, Л., 1936.
14. М. И. Артамонов, Славяне и Русь, Тезисы докладов научной сессии ЛГУ 1955—56 гг., Л., 1956.
15. М. И. Артамонов, Спорные вопросы древней истории славян и Руси, КС ИИМК, вып. VI, М.— Л., 1940.
16. М. И. Артамонов, Средневековые поселения на Нижнем Дону, Известия ГАИМК, вып. 131, Л., 1929.
17. Л. В. Артишевская, Могильник раннеславянского времени на р. Десне, МИА СССР, № 108, М., 1963.
18. Л. В. Артишевская, Разведка в верховьях Десны, КС ИИМК, вып. 68, М., 1957.
19. А. В. Арциховский, Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях, ПИДО, № 11—12, 1934.
20. А. В. Арциховский, В защиту летописей и курганов, СА, т. IV, М.— Л., 1937.
21. А. В. Арциховский, Курганы вятичей, М., 1930.
22. А. В. Арциховский, Русская дружина по археологическим данным, Историк-марксист, № 1, 1939.
23. Атлас гочевских древностей. Приложение к дневнику раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянського у., Курской губ., М., 1915.

24. В. В. Аулiх, До питання про господарство, соціальні відносини і племінну приналежність древньоруського населення Західної Волині, МДАПВ, вип. 2, К., 1959.
25. В. В. Аулiх, Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонта городища в с. Зимне, Волинської обл., МДАПВ, вип. 4, К., 1962.
26. В. В. Аулiх, Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів, Львівської обл., Дисертаційний збірник, К., 1958.
27. В. В. Аулих, Славянское городище VI—VIII вв. н. э. у с. Зимно в Западной Волыни, Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии, М., 1965.
28. В. В. Аулих, Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев 1) Львовской обл., МИА СССР, № 108, М., 1963.
29. Д. И. Багалей, Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ., Труды XII АС, т. I, М., 1905.
30. В. Д. Баран, До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу, МДАПВ, вип. 3, К., 1961.
31. В. Д. Баран, Общие черты культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волыни, Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии, М., 1965.
32. В. Д. Баран, Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957—1960 гг.), МИА СССР, № 116, М., 1964.
33. В. Баран, Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин, К., 1961.
34. В. Д. Баран, Поселення I тис. н. е. в с. Ракобути на Західному Бузі, МДАПВ, вип. 4, К., 1962.
35. В. Д. Баран, Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге, МИА СССР, № 108, М., 1963.
36. В. Д. Баран, Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині, МДАПВ, вип. 5, К., 1964.
37. В. Д. Баран, Результати вивчення матеріалів розкопок на поселенні першої половини I тис. н. е. біля с. Черепин, Дисертаційний збірник, К., 1958.
38. В. Д. Баран, Розкопки на поселенні I тис. н. е. в с. Ріпневі (Ріпнів II), Львівської обл., в 1957 р., МДАПВ, вип. 2, К., 1959.
39. Н. П. Барсов, Очерки русской исторической географии, Варшава, 1885.
40. В. А. Башилов, Раннеславянское жилище на поселении у с. Хански в Молдавии, МИА СССР, № 108, М., 1963.
41. Д. Т. Березовец, Археологические памятники летописных северян, КС ИА АН УССР, вып. 2, К., 1953.
42. Д. Т. Березовець, До питання про літописних сіверян, Археологія,, т. VIII, К., 1953.
43. Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського р-ну Сумської обл., АП УРСР, т. III, К., 1952.
44. Д. Т. Березовець, Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр., АП УРСР, т. V, К., 1955.
45. Д. Т. Березовец, О датировке черняховской культуры, СА, № 3, 1963.
46. Д. Т. Березовец, Поселения уличей на р. Тясмине, МИА СССР, № 108, М., 1963.
47. Д. Т. Березовець, Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу, АП УРСР, т. III, К., 1952.
48. Д. Т. Березовец, Славянские поселения в устье Тясмина, КС ИА АН УССР, вып. 8, К., 1959.
49. Д. Т. Березовець, Слов'яни й племена салтівської культури, Археологія, т. XIX, К., 1965.
50. Д. Т. Березовець, Харівський скарб, Археологія, т. VI, К., 1952.
51. С. Б. Бернштейн, Балто-славянская языковая сообщность, Славянская филология, т. I, М., 1958.

52. К. В. Берняков и ч, Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР), SArch, V-2, Nitra, 1957.
53. К. В. Берняков и ч, Исследование древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде, КС ИА АН УССР, вып. 3, К., 1954.
54. В. Ф. Беспальчев, Поле погребений в Роменском уезде Полтавской губ., Труды XIV АС, т. III, М., 1911.
55. В. І. Бідзіля, Залізоплавильні горни середини І тис. н. е. на Південному Бузі, Археологія, т. XV, К., 1963.
56. В. І. Бідзіля, Поселення Галліш-Ловачка, Археологія, т. XVII, К., 1964.
57. Д. І. Бліфельд, Деснянська археологічна експедиція 1949 р., АП УРСР, т. V, К., 1955.
58. Д. І. Бліфельд, До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX—X ст., Археологія, т. IX, К., 1954.
59. Д. І. Бліфельд, Дослідження в Шестовицях, АП УРСР, т. III, К., 1952.
60. Д. И. Блифельд, Древнейшее славянское поселение на Черниговщине, КС ИА АН УССР, вып. I, К., 1952.
61. Д. І. Бліфельд, З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія, Археологія, т. XIV, К., 1962.
62. Д. И. Блифельд, Раскопки курганов в Чернигове, КС ИА АН УССР, вып. 4, К., 1955.
63. Д. Бліфельд, Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської обл., АП УРСР, т. I, К., 1949.
64. Д. И. Блифельд, Славянские памятники Черниговщины по исследованиям последних лет, КС ИА АН УССР, вып. 2, К., 1953.
65. А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. II, СПб., 1887; т. III, СПб., 1901.
66. А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР, № 34, СПб., 1914.
67. В. А. Богусевич, Н. В. Линка, Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева, МИА СССР, № 70, М., 1959.
68. А. В. Бодянский, Археологические находки в Днепровском Надпорожье, СА, № 1, 1960.
69. М. М. Бондар, Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я, К., 1959.
70. А. Т. Брайчевская, Изучение славянских памятников Надпорожья, КС ИА АН УССР, вып. 4, К., 1955.
71. А. Т. Брайчевская, Кузница на Пастерском городище, КС ИА АН УССР, вып. 9, К., 1960.
72. А. Т. Брайчевська, Південна межа черняхівської культури на Дніпрі, Археологія, т. XI, К., 1957.
73. А. Т. Брайчевская, Поселение у балки Яцевой в Надпорожье, МИА СССР, № 108, М., 1963.
74. А. Т. Брайчевская, Черняховские памятники Надпорожья, МИА СССР, № 82, М., 1960.
75. А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский, Раскопки в с. Леськах близ Черкасс, КС ИА АН УССР, вып. 8, К., 1959.
76. М. Ю. Брайчевський, Антський період в історії східних слов'ян, Археологія, т. VII, К., 1952.
77. М. Ю. Брайчевський, Археологічні матеріали до вивчення культури східно-слов'янських племен VI—VIII ст., Археологія, т. IV, К., 1950.
78. М. Ю. Брайчевський, Біля джерел слов'янської державності, К., 1964.
79. М. Ю. Брайчевский, Исследования Пастырского городища в 1955 г., КС ИА АН УССР, вып. 7, К., 1957.
80. М. Ю. Брайчевский, К истории лесостепной полосы Восточной Европы в I тыс. н. э., СА, № 3, 1957.

81. М. Ю. Брайчевський, Коли і як виник Київ, К., 1963.
82. М. Ю. Брайчевский, Материалы культуры полей погребений из Среднего Поросья, СА, № 4, 1959.
83. М. Ю. Брайчевський, На захист Псевдомаврикія, Археологія, т. XV, К., 1963.
84. М. Ю. Брайчевський, Нові розкопки на Пастирському городищі, АП УРСР, т. V, К., 1955.
85. М. Ю. Брайчевский, Об «антах» Псевдо-Маврикия, СЭ, № 2, 1953.
86. М. Ю. Брайчевский, Основные вопросы археологического изучения антов, Доклады VI научной конференции ИА АН УССР, К., 1953.
87. М. Ю. Брайчевский, Пастырское городище в связи с проблемой восточнославянских племен, КС ИА АН УССР, вып. 2, К., 1953.
88. М. Ю. Брайчевський, Пастирське городище, Вісник АН УРСР, № 10, 1952.
89. М. Ю. Брайчевський, Пастирський скарб 1949 р., Археологія, т. VII, К., 1952.
90. М. Ю. Брайчевський, Про етнічну приналежність черняхівської культури, Археологія, т. X, К., 1957.
91. М. Ю. Брайчевський, Про початкову форму феодальної експлуатації в Київській Русі, Вісник АН УРСР, № 4, 1959.
92. М. Ю. Брайчевский, Работы на Пастырском городище в 1949 г., КС ИИМК, вып. XXXVI, М.— Л., 1951.
93. М. Ю. Брайчевський, Римська монета на території України, К., 1959.
94. М. Ю. Брайчевський, Розвідка слов'янських пам'яток на волино-подільському прикордонні, АП УРСР, т. III, К., 1952.
95. М. Ю. Брайчевский, Ромашки, МИА СССР, № 82, М., 1960.
96. М. Брайчевський, Середньодніпрянська гідронімія групи Рос,— III республіканська Ономастична (гідронімічна) конференція (тези), К., 1965.
97. М. Ю. Брайчевський, Стан і завдання вивчення культури древніх слов'ян, УІЖ, № 6, 1958.
98. М. Ю. Брайчевский, Д. Т. Березовец, К истории древнеславянского ювелирного ремесла, КС ИИМК, вып. 53, М., 1954.
99. М. Ю. Брайчевський, Н. М. Кравченко, Дослідження ранньослов'янської культури на Україні, УІЖ, № 3, 1961.
100. Н. Е. Бранденбург, Курганы Южного Приладожья, МАР, № 18, СПб.
101. В. Брим, Племенное название «анты», Яфетический сборник, т. V, Л., 1927.
102. В. А. Брим, Происхождение термина «Русь», Сборник «Россия и Запад», Л., 1923.
103. В. А. Брим, Путь из варяг в греки, Известия АН СССР, отд. общественных наук, VII серия, № 2, 1931.
104. А. Я. Брюсов, Археологические культуры и этнические общности, СА, т. XXVII, М., 1956.
105. Д. В. Бубрих, О названии анты и связанных с ним названиях, Известия АН СССР, отделение литературы и языка, т V, вып. 6, 1946.
106. Л. А. Булаховський, Питання походження української мови, К., 1956.
107. Н. И. Булычев, Журнал раскопок по части водораздела верхних притоков Волги и Днепра, М., 1899.
108. Н. И. Булычев, Журнал раскопок 1898 г. по берегам Оки, М., 1899.
109. Н. И. Булычев, Раскопки по части водораздела верхних притоков Днепра и Волги, М., 1903.
110. Е. В. Веймарн, С. Ф. Стржелецкий, К вопросу о славянах в Крыму, ВИ, № 4, 1952.
111. М. С. Великанова, К антропологии средневековых славян Прутско-Днестровского междуречья, СЭ, № 6, 1964.
112. М. С. Великанова, К этнической антропологии Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э., КС ИА АН СССР, вып. 105, М., 1965.

113. М. С. Великанова, Палеонтропологический материал из могильников черняховской культуры Молдавии, Антропологический сборник, т. III, Труды ИЭ, т. XXI, М., 1961.
114. Ю. С. Виноградский, Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея, КС ИА АН УССР, вып. 5, К., 1955.
115. Ю. С. Виноградский, Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосница, КС ИА АН УССР, вып. 1, К., 1952.
116. І. С. Винокур, Археологічні пам'ятки Житомирщини, Житомир, 1956.
117. И. С. Винокур, Древности Восточной Волыни, КС ИА АН СССР, вып. 81, М., 1960.
118. І. С. Винокур, Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е., Праці комплексної експедиції Чернівецького Держ. Університету, т. VIII, вип. 1, Чернівці, 1960.
119. М. В. Воеводский, Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 года, КС ИИМК, вып. XX, М.— Л., 1948.
120. М. В. Воеводский, Городища Верхней Десны, КС ИИМК, вып. XXIV, М.— Л., 1949.
121. М. Воєводський, Городища Десни, АП УРСР, т. III, К., 1947.
122. М. В. Воеводский, Деснинская археологическая экспедиция 1940 года, КС ИИМК, вып. XIII, М.— Л., 1946.
123. М. В. Воеводский, Результаты работ Деснинской экспедиции, КС ИИМК, вып. XXI, М.— Л., 1947.
124. Р. И. Выезжев, Археологические исследования на территории Украинской ССР в 1954 г., КС ИА АН УССР, вып. 5, К., 1955.
125. С. С. Гамченко, Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха), Труды XI АС, т. I, М., 1901.
126. І. М. Гапусенко, Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря, К., 1966
127. А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб., 1870.
128. Ю. Г. Гендуне, Городище Дуна, СПб., 1903.
129. Л. А. Голубева, Киевский некрополь, МИА СССР, № 11, М.— Л., 1949.
130. П. Голубовский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар, К., 1884.
131. В. К. Гончаров, Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р., АП УРСР, т. I, К., 1949.
132. В. К. Гончаров, Лука-Райковецкая, МИА СССР, № 108, М., 1963.
133. В. К. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, АП УРСР, т. I, К., 1949.
134. В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950.
135. В. К. Гончаров, Розкопки древнього Любеча, АП УРСР, т. III, К., 1952.
136. В. К. Гончаров, Роботи Волинської експедиції 1948 р., АП УРСР, т. III, К., 1952.
137. Б. В. Горнунг, К дискуссии о балто-славянском языковом и этническом единстве, Вопросы языкознания, № 4, 1958.
138. В. А. Городцов, Болотное Огубское городище, Труды ГИМ, вып. I, М., 1926.
139. Е. И. Горюнова, Об этнической принадлежности населения Березняковского городища, КС ИИМК, вып. 65, М., 1956.
140. Е. И. Горюнова, Этническая история Волго-Окского междуречья, МИА СССР, № 94, М., 1961.
141. Ю. В. Готье, Железный век в Восточной Европе, М.— Л., 1930.
142. В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам Низового Днепра, ИАК, вып. 47, СПб., 1913.
143. В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губерний, Херсон, 1903.

144. Б. Д. Греков, Борьба Руси за создание своего государства, М.— Л., 1945.
145. Б. Д. Греков, Генезис феодализма в России, в кн. «Киевская Русь», Госполитиздат, 1953.
146. Б. Д. Греков, Киевская Русь, Госполитиздат, 1953.
147. Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, М.— Л., 1934.
148. В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, т. III, К., 1950.
149. Г. П. Гроздилов, Раскопки в Старой Ладоге в 1948 г., СА, т. XIV, М.— Л., 1950.
150. М. С. Грушевський, Анти, Зап. НТШ, т. XXI, Л., 1898.
151. М. С. Грушевський, Історія України — Русі, т. I, К., 1913.
152. М. С. Грушевский, Киевская Русь, М., 1911.
153. Л. Н. Гумилев, Открытие Хозарии, М., 1966.
154. Ф. Д. Гуревич, Верхнее Понеманье в I тыс. и начале II тыс. н. э., КС ИИМК, вып. 81, М., 1960.
155. Ф. Д. Гуревич, Древности белорусского Понеманья, М.— Л., 1962.
156. Ф. Д. Гуревич, О длинных и удлиненных курганах в Западной Белоруссии, КС ИИМК, вып. 72, М., 1958.
157. В. Е. Данилевич, Раскопка курганов около с. Буд и хут. Березовки, Ахтырского у., Харьковской губ., Труды XII АС, т. I, М., 1908.
158. В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р., АП УРСР, т. VI, К., 1956.
159. В. Н. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР, К., 1953.
160. В. Н. Даниленко, Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра, КС ИА АН УССР, вып. 4, К., 1955.
161. Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, Труды ИЭ, т. IV, М., 1948.
162. Н. С. Державин, Об этногенезе древнейших народов Днепровско-Дунайского бассейна, ВДИ, № 1, 1939.
163. Н. С. Державин, Происхождение русского народа, М., 1943.
164. Г. О. Дзис-Райко, Розкопки слов'янського селища Бранешти I, МАПП, вип. III, Одеса, 1960.
165. Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянского у., Курской губ., произведенных проф. Д. Я. Самоквасовым, М., 1915.
166. А. В. Добровольский, Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца, Вісник ОКК, ч. 2—3, Одеса, 1925.
167. А. В. Добровольський, Землеробське поселення перших століть н. е. на р. Інгулець, Археологія, т. III, К., 1950.
168. В. Й. Довженок, Землеробство древньої Русі, К., 1961.
169. В. И. Довженок, К вопросу о сложении древнерусской народности, Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР, К., 1953.
170. В. Й. Довженок, Прогрес землеробства в древній Русі, Вісник АН УРСР, № 4, 1952.
171. В. И. Довженок, Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 году, КС ИА АН УССР, вып. 8, К., 1959.
172. В. Й. Довженок, Розкопки біля с. Волинцевого Сумської обл., АП УРСР, т. III, К., 1952.
173. В. И. Довженок, М. Ю. Брайчевский, О времени сложения феодализма в древней Руси, ВИ, № 8, 1950.
174. В. И. Довженок, Н. В. Линка, Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось, МИА СССР, № 70, М., 1959.
175. С. А. Дубінскі, Досьледы культур железнага пэрыоду на БССР у 1929 г., Працы Археолегічнай камісії БАН, т. II, Менск, 1930.

176. Дыалекталагічны атлас Беларускай мовы, Мінск, 1963.
177. В. Д. Дяченко, Антропологічний склад українського народу, К., 1965.
178. В. Д. Дяченко, Наслідки роботи української антропологічної експедиції 1956 р., Матеріали з антропології України, т. I, К., 1960.
179. П. П. Ефименко, К истории Западного Поволжья в I тыс. н. э. по археологическим источникам, СА, т. II, М.— Л., 1937.
180. П. П. Ефименко, Раннеславянские поселения на Среднем Дону, Сообщения ГАИМК, № 2, 1931.
181. П. П. Ефименко, Рязанские могильники, Материалы по этнографии, т. III, вып. 1, М., 1926.
182. П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА СССР, № 8, М.— Л., 1948.
183. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955.
184. И. Е. Забелин, История русской жизни, ч. I, М., 1876.
185. Ф. М. Заверняев, Археологические находки возле города Почепа, КС ИИМК, вып. 53, М., 1954.
186. Ф. М. Заверняев, Почепское селище первых веков н. э., СА, № 4, 1961.
187. Ф. М. Заверняев, Селища бассейна р. Судости, СА, № 3, 1960.
188. В. З. Завитневич, Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье, Чтения в ИОНЛ, кн. VI, К., 1892.
189. В. З. Завитневич, Область дреговичей как предмет археологического исследования, Труды КДА, № 8, К., 1886.
190. Ю. М. Захарук, О. О. Ратич, Слов'янське поселення біля с. Ріпнів Львівської області, АП УРСР, т. V, К., 1955.
191. Г. П. Зиневич, Очерки палеоантропологии Украины, К., 1967.
192. В. В. Иванов, В. Н. Топоров, К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков, IV международный Съезд славистов, Доклады, М., 1958.
193. Д. Иловайский, Разыскания о начале Руси, М., 1876.
194. В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин, Новая находка блях с эмалями на Киевщине, КС ИИМК, вып. 60, М., 1955.
195. История СССР, т. I, М., 1966.
196. Історія Української РСР, т. I, К., 1953.
197. А. З. Каваленя і С. С. Шутау, Матар'ялы з дагісторыі Тураўшчыны, Працы археалегічнай камісії БАН, т. II, Менск, 1930.
198. М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.— Л., 1958.
199. Е. Ф. Карский, Белоруссы. Введение к изучению языка и народной словесности, т. I, Вильно, 1904.
200. М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы в связи с несколькими археологическими памятниками VI—XII вв. н. э. на территории РНР, Dacia, n. v. I, Bucureşti, 1957.
201. Л. С. Клейн, Вопросы происхождения славян в сборнике докладов VI научной конференции ИА АН УССР, СА, т. XXII, М., 1955.
202. В. О. Ключевский, Курс русской истории, ч. I. Соч., т. I, М., 1956.
203. Б. А. Колчин, К итогам работ Новгородской археологической экспедиции (1951—1962 гг.), КС ИА АН СССР, вып. 99, М., 1964.
204. Т. С. Кондукторова, Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской обл., Советская антропология, № 2, 1958.
205. Ф. Копилов, Посульська експедиція 1945—46 рр., АП УРСР, т. I, К., 1949.
206. Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н. э., СА, т. XXII, М., 1955.
207. А. Р. Корсунский, Государство и этнические общности в ранне-феодальный период в Западной Европе, Научно-координационное совещание «Итоги и задачи изучения генезиса феодализма в Западной Европе», (тезисы докладов), М., 1966.

208. А. А. Котляревский, Были ли малороссы исконными обитателями Полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV веке, Основа, кн. IX, 1862.

209. Н. М. Кравченко, Косановский могильник, История и археология юго-западных областей СССР начала н. э., М., 1967.

210. Л. Крживицкий, Последние моменты неолитической эпохи в Литве, Сборник в честь 70-летия Д. Н. Анучина, М., 1913.

211. В. В. Кропоткин, Клады римских монет на территории СССР, САИ СССР, вып. Г—4—4, М., 1961.

212. Л. І. Крушельницька, Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів, Івано-Франківської обл. у 1961 р., МДАПВ, вип. 5, К., 1964.

213. Л. І. Крушельницька, Нові матеріали до археологічної карти Верхнього Подністров'я, МДАПВ, вип. 4, К., 1962.

214. А. Крымский, Филология и Погодиновская гипотеза, КС, 1898, №№ 6, 7; 1899, №№ 1, 6, 9.

215. К. В. Кудряшов, Половецкая степь, М., 1948.

216. Ю. В. Кухаренко, Волынская группа полей погребений, СА, № 4, 1958.

217. Ю. В. Кухаренко, Зарубинецкая культура, САИ СССР, вып. Д—1—29, М., 1965.

218. Ю. В. Кухаренко, К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры, СА, № 1, 1960.

219. Ю. В. Кухаренко, К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях, СА, т. XIX, М., 1954.

220. Ю. В. Кухаренко, Могильник Брест-Тришин, КС ИА АН СССР, вып. 100, М., 1965.

221. Ю. В. Кухаренко, Могильники полей погребений в Верхнем Поднепровье, КС ИИМК, вып. 53, М., 1954.

222. Ю. В. Кухаренко, Памятники зарубинецкой культуры в области Верхнего Поднепровья, МИА СССР, № 70, М.— Л., 1959.

223. Ю. В. Кухаренко, Памятники пражского типа на территории Приднепровья, Slavia antiqua, t. VII, Poznań, 1960.

224. Ю. В. Кухаренко, Полесье и его место в процессе этногенеза славян, Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии, М., 1965.

225. Ю. В. Кухаренко, Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном, СА, т. XXII, М., 1955.

226. Ю. В. Кухаренко, Раскопки на городище и селище Хотомель, КС ИИМК, вып. 68, М., 1957.

227. Ю. В. Кухаренко, Славянские древности V—IX вв. на территории Припятского Полесья, КС ИИМК, вып. 57, М., 1955.

228. Ю. В. Кухаренко, Средневековые памятники Полесья, САИ СССР, вып. Е—1—57, М., 1961.

229. Ю. В. Кухаренко, Чаплинский могильник, МИА СССР, № 70, М.— Л., 1959.

230. М. П. Кучера, Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плиснеска, СА, № 1, 1962.

231. М. П. Кучера, Древній Пліснеськ, АП УРСР, т. XII, К., 1962.

232. М. П. Кучера, Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська, МДАПВ, вип. 2, К., 1959.

233. М. П. Кучера, Раскопки городища Плиснеск, КС ИА АН УССР, вып. 4, К., 1955.

234. В. П. Левенок, Археологические работы Трубчевского музея, КС ИИМК, вып. X, М.— Л., 1941.

235. В. П. Левенок, Городища Юхновской культуры, КС ИА АН УССР, вып. 7, К., 1957.

236. В. П. Левенок, Юхновская культура (ее происхождение и развитие), СА, № 3, 1963.
237. Н. В. Лінка, Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р., АП УРСР, т. III, К., 1952.
238. Н. В. Лінка, Розвідка в Канівському районі, АП УРСР, т. III, К., 1952.
239. Н. В. Линка, А. М. Шовкопляс, Раннеславянское поселение на Тясмине, МИА СССР, № 108, М., 1963.
240. М. В. Ломоносов, Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского», Полн. собр. соч., т. 6, М.— Л., 1952.
241. І. Луцкевич, Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської обл., Археологія, т. II, К., 1948.
242. І. М. Луцкевич, Сарматські кургани біля с. Нещеретово, Ворошиловградської обл., Археологія, т. VII, К., 1952.
243. И. И. Ляпушкин, Археологические памятники в бассейне р. Ворсклы, КС ИИМК, вып. XIX, М.— Л., 1948.
244. И. И. Ляпушкин, Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КС ИИМК, вып. XVII, М.— Л., 1947.
245. И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА СССР, № 74, М.—Л., 1958.
246. И. И. Ляпушкин, Днепровский левобережный отряд Южнорусской экспедиции, КС ИИМК, № 79, М., 1960.
247. И. И. Ляпушкин, Днепровское Левобережье в эпоху железа, МИА СССР, № 104, М.— Л., 1961.
248. І. І. Ляпушкін, Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947—48 рр., АП УРСР, т. III, К., 1952.
249. И. И. Ляпушкин, Из истории Левобережной Украины в эпоху железа, СА, т. XI, М.— Л., 1949.
250. И. И. Ляпушкин, Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них, СА, т. XV, М.— Л., 1951.
251. И. И. Ляпушкин, К вопросу о культурном единстве славян, Исследования по археологии СССР (сборник в честь М. И. Артамонова), Л., 1961.
252. И. И. Ляпушкин, К вопросу о памятниках волынцевского типа, СА, т. XXIX—XXX, М., 1959.
253. И. И. Ляпушкин, Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян в VIII—X вв., КС ИИМК, вып. XII, М.— Л., 1946.
254. И. И. Ляпушкин, Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей, Вестник ЛГУ, № 20, 1956.
255. И. И. Ляпушкин, Некоторые вопросы из предыстории восточных славян, КС ИА АН СССР, вып. 100, М., 1965.
256. И. И. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, СА, т. IX, М.— Л., 1947.
257. И. И. Ляпушкин, О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII—X вв., КС ИИМК, вып. 68, М., 1957.
258. И. И. Ляпушкин, Памятники культуры полей погребений Левобережья Днепра, КС ИИМК, вып. XXXIII, М.— Л., 1950.
259. И. И. Ляпушкин, Памятники культуры полей погребений первой половины I тыс. н. э. Днепровского лесостепного Левобережья, СА, т. XIII, М.— Л., 1950.
260. И. И. Ляпушкин, Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона, МИА СССР, № 62, М.— Л., 1958.
261. И. И. Ляпушкин, Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья, СА, т. XVI, М.— Л., 1952.
262. И. И. Ляпушкин, Славяно-русские поселения IX—XII ст. на Дону и Тамани по археологическим памятникам, МИА СССР, № 6, М.— Л., 1941.
263. И. И. Ляпушкин, Славянское поселение на хут. Ближняя Мельница, МИА СССР, № 62, М.— Л., 1958.

264. И. И. Ляпушкин, Славянские памятники второй половины I тыс. н. э. верхнего течения р. Десны, КС ИИМК, вып. 74, М., 1959.
265. І. Ляпушкін, Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. ст. на території м. Полтави, АП УРСР, т. I, К., 1949.
266. А. Н. Ляуданскі, Археолёгічныя досьледы у Смаленшчыне, Працы сэкцыі Археолёгіі БАН, т. III, Менск, 1932.
267. А. Н. Ляуданскі, Археолёгічныя досьледы у вадазборах рр. Сажа, Дняпра і Касплі у Смаленскай губ., Працы Археолёгічнай камісіі БАН, т. II, Менск, 1930.
268. А. Н. Лявданский, Археологические исследования в БССР после Октябрьской революции, Сообщения ГАИМК, № 7—8, 1932.
269. А. Н. Лявданский, Материалы для археологической карты Смоленской губ., Труды Смоленских Гос. Музеев, вып. I, Смоленск, 1924.
270. А. Н. Лявданский, Некоторые данные о городищах Смоленской губ., Научные известия Смоленского Гос. университета, т. III, вып. 3, Смоленск, 1926.
271. А. Н. Ляуданскі, К. М. Палікарпович, Да гісторыі железнай промысловасьці на Беларусі па даных археолёгії, Савецка краіна, 1932, № 5.
272. В. В. Мавродин, Образование древнерусского государства, Л., 1945.
273. В. В. Мавродин, Основные этапы этнического развития русского народа, ВИ, № 4, 1950.
274. Н. Е. Макаренко, Археологические исследования 1907—1909 гг., ИАК, вып. 43, СПб., 1911.
275. М. Макаренко, Городище «Монастирище», Науковий збірник за рік 1924, Записки Українського наукового товариства в Києві, К., 1925.
276. Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г., ИАК, вып. 22, СПб., 1907.
277. Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губ. в 1905 г., ИАК, вып. 19, СПб., 1906.
278. М. А. Максимович, О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом, Русская беседа, кн. VI, 1857.
279. Є. В. Махно, Кантемирівське поселення і могильник культури полів поховань, АП УРСР, т. III, К., 1952.
280. Є. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, т. IV, К., 1950.
281. Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА СССР, № 82, М., 1960.
282. Є. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП УРСР, т. I, К., 1949.
283. Е. В. Махно, Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье, СА, т. XXIII, М., 1955.
284. Е. В. Махно, Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—53 гг., КС ИА АН УССР, вып. 4, К., 1955.
285. Е. В. Махно, Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г., МИА СССР, № 70, М.— Л., 1959.
286. Є. В. Махно, Розкопки на поселеннях першої половини I тис. н. е. у верхній течії Сули, АП УРСР, т. V, К., 1955.
287. Є. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП УРСР, т. III, К., 1952.
288. Є. В. Махно, Рец.: М. Ю. Смішко, Карпатські кургани першої половини I тис. н. е., Археологія, т. XIII, К., 1961.
289. Є. В. Махно, В. А. Мізин, Бериславське поселення та могильник перших століть н. е., АП УРСР, т. X, К., 1961.
290. Е. В. Махно, И. М. Самойловский, Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье, МИА СССР, № 70, М., 1959.
291. Д. А. Мачинский, К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры, КС ИА АН СССР, вып. 107, М., 1966.

292. Д. А. Мачинский, О соотношении пшеворской и зарубинецкой культур (к вопросу о славянах на рубеже н. э.), Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии, М., 1965.
293. Г. Г. Мезенцева, Канівське поселення полян, К., 1965.
294. О. Н. Мельниковская, Древнейшие городища Южной Белоруссии, КС ИИМК, вып. 70, М., 1957.
296. О. Н. Мельниковская, Клад браслетов с городища в д. Горошков, ВДИ, № 1, 1956.
297. О. Н. Мельниковская, О взаимосвязи милоградской и зарубинецкой культур в Южной Белоруссии, СА, № 1, 1963.
298. О. Н. Мельниковская, Памятники раннего железного века юго-восточной Белоруссии, КС ИА АН СССР, вып. 94, М., 1963.
299. А. Г. Митрофанов, Городище в Вязынке, Материалы по археологии БССР, т. I, Минск, 1957.
300. А. Г. Митрофанов, К истории населения средней Белоруссии в эпоху раннего железа (автореферат диссертации), Л., 1955.
301. Б. Митря, Некоторые данные о могильниках с трупосожжением из Сату-Ноу (Добруджа), Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР, Кишинев, 1960.
302. (А. В. Мишулин), Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВДИ, № 1, 1941.
303. А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, № 1, 1939.
304. Х. А. Моора, Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии, Вопросы этнической истории эстонского народа, Таллин, 1956.
305. Х. А. Моора, О древней территории расселения балтийских племен, СА, № 2, 1963.
306. А. Н. Москаленко, Архангельское (Голышевское) городище, КС ИИМК, вып. XLVIII, М., 1952.
307. А. Н. Москаленко, Городище Титчиха, Воронеж, 1965.
308. А. Н. Москаленко, Некоторые итоги работ на Архангельском городище Воронежской обл. в 1952—53 гг., «Из истории Воронежской обл.», Воронеж, 1954.
309. А. Н. Москаленко, Раскопки на Архангельском городище в 1952—53 гг., КС ИИМК, вып. 62.
310. Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957.
311. А. Н. Насонов, «Русская земля» и образование территории древнерусского государства, М., 1951.
312. Г. Ф. Никитина, Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э. (автореферат диссертации), М., 1965.
313. Т. Н. Никольская, Археологические исследования в Орловской обл., КС ИИМК, вып. 53, М., 1954.
314. Т. Н. Никольская, Городище у д. Никола Ленивец, СА, № 1, 1962.
315. Т. Н. Никольская, Городище у д. Свинухово, КС ИИМК, вып. XLIX, М., 1953.
316. Т. Н. Никольская, Культура племен бассейна верхней Оки в I тыс. н. э., МИА СССР, № 72, М., 1959.
317. Т. Н. Никольская, Огубское городище, КС ИИМК, вып. XLIX, М., 1953.
318. Т. Н. Никольская, Шуклинское городище, КС ИИМК, вып. 72, М., 1958.
319. В. А. Никонов, Исчезнувшие языки Поочья, Вопросы языкознания, № 5, 1960.
320. Новгородская I летопись старшего и младшего изводов, М.— Л., 1950.
321. С. Н. Орлов, Могильник в Старой Ладоге, Ученые Записки ЛГУ, серия исторических наук, вып. 10, Л., 1940.

322. Очерки по истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М., 1956.
323. Очерки по истории СССР. III—IX вв., М., 1958.
324. В. А. Падин, Поселения домонгольского времени в районе Трубчевска, КС ИИМК, вып. XXIII, М.— Л., 1948.
325. В. А. Падин, Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска, СА, № 3, 1960.
326. В. А. Падин, Роменское поселение в Трубчевском районе, КС ИИМК, вып. XLI, М., 1951.
327. В. А. Пархоменко, У истоков русской государственности, Петроград, 1924.
328. Я. Пастернак, Коротка археольогія західно-українських земель, Львів, 1932.
329. В. Пашуто, Л. Черепнин, О периодизации истории России эпохи феодализма, ВИ, 12, 1951.
330. В. Г. Петренко, Культура племен правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э., МИА СССР, № 96, М., 1961.
331. В. П. Петров, Балтика і славіка в гідронімії України, III республіканська ономастична (гідронімічна) конференція (тези), К., 1965.
332. В. П. Петров, Гідронімія Верхнього Подністров'я, Територіальні діалекти і власні назви, К., 1965.
333. В. П. Петров, Давні слов'яни V—VIII ст., УІЖ, № 2, 1966.
334. В. П. Петров, Давні слов'яни та їх походження, УІЖ, № 4, 1963.
335. В. П. Петров, До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я, Питання топонімики та ономастики, К., 1962.
336. В. П. Петров, До питання про ліпну кераміку городищ Нижнього Подніпров'я II ст. до н. е., АП УРСР, т. X, К., 1961.
337. В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, МИА СССР, № 70, М.— Л., 1959.
338. В. П. Петров, Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій, Археологія, т. XII, К., 1961.
339. В. П. Петров, Из топонимики и ономастики Северного Причерноморья, МАСП, т. IV, Одесса, 1962.
340. В. П. Петров, Масловский могильник, МИА СССР, № 116, М., 1964.
341. В. П. Петров, Памятники корчакского типа, МИА СССР, № 108, М., 1963.
342. В. П. Петров, Про заміну археологічних культур на території України в V—VII ст. н. е., Археологія, т. XVIII, К., 1965.
343. В. П. Петров, Ранньослов'янські пам'ятки корчацького типу, Археологія, т. XIV, К., 1962.
344. В. П. Петров, Стецовка, поселение третьей четверти I тыс. н. э., МИА СССР, № 108, М., 1963.
345. В. П. Петров, Черняховский могильник, МИА СССР, № 116, М., 1964.
346. Н. В. Пигулевская, Имя «Рус» в сирийском источнике VI века н. э., Акад. Б. Д. Грекову ко дню 70-летия, М., 1952.
347. С. А. Плетнева, Керамика Саркела — Белой Вежи, МИА СССР, № 75, М.— Л., 1959.
348. С. А. Плетнева, Средневековые поселения верховьев Северского Донца, КС ИИМК, вып. 79, М., 1960.
349. Л. Д. Поболь, Белорусское Поднепровье в I тысячелетии н. э., Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии, М., 1965.
350. Л. Д. Побаль, Населення і могільник зарубинецкой культуры у Чапліне, Весці АН БССР (серия громад. наук), № 3, 1959.
351. Л. Д. Поболь, Поселение и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине (автореферат диссертации), М., 1960.
352. Повесть временных лет, т. I—II, М.— Л., 1950.

353. А. Л. Погодин, Эпиграфические следы славянства, Сборник статей по археологии и этнографии, СПб., 1902.
354. М. П. Погодин, Записка о древнем языке русском, Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности, т. V, вып. 2, СПб., 1856.
355. Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г., КС ИА АН УССР, вып. 8, К., 1959.
356. Ф. В. Покровский, К исследованию бассейна Вилли в археологическом отношении, Труды X АС, т. I, М., 1899.
357. Ф. В. Покровский, Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии, Труды IX АС, т. I, М., 1895.
358. Полное собрание русских летописей, т. 2, М., 1962.
359. О. І. Попов, До найдавнішої історії слов'янства, Археологія, т. IX, К., 1954.
360. В. И. Равдоникас, Старая Ладога, ч. II, СА, т. XII, М.—Л., 1950.
361. О. Равич, Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської обл., АП УРСР, К., 1949.
362. П. А. Раппопорт, К вопросу о системе обороны Киевской земли, КС ИА АН УССР, вып. 3, К., 1954.
363. А. А. Ратич, Древнерусский могильник в с. Копачинцах Станиславской области, КС ИА АН УССР, вып. 4, К., 1955.
364. О. О. Ратич, Підсумки досліджень древньоруських археологічних пам'яток на території Галицької і Волинської земель, Наукові Записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. II, К., 1954.
365. О. О. Ратич, Результати досліджень древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957—1959 рр., МДАПВ, вип. 4, К., 1962.
366. Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, № 1, 1939.
367. Б. А. Рыбаков, Древние русы, СА, т. XVII, М., 1953.
368. Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА СССР, № 11, М.—Л., 1949.
369. Б. А. Рыбаков, К вопросу об образовании древнерусской народности, Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований, М., 1951.
370. Б. А. Рыбаков, Начало русского государства, Вестник МГУ, № 4—5, 1955.
371. Б. А. Рыбаков, Новый Суджанский клад антского времени, КС ИИМК, вып. XXVII, М.—Л., 1949.
372. Б. А. Рыбаков, Первые века русской истории, М., 1964.
373. Б. А. Рыбаков, Поляне и северяне, СЭ, т. VI—VII, М., 1947.
374. Б. А. Рыбаков, Радзімічы, Працы сэкцыі археологіі БАН, т. III, Менск, 1932.
375. Б. А. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, ИЖ, № 11—12, 1943.
376. Б. А. Рыбаков, Раскопки в Любече в 1957 г., КС ИИМК, вып. 79, М., 1960.
377. Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948.
378. Б. А. Рыбаков, Русь и Хозария, Сборник акад. Б. Д. Грекову ко дню 70-летия, М., 1952.
379. Б. А. Рыбаков, Уличи, КС ИИМК, вып. XXXV, М.—Л., 1950.
380. Э. А. Рикман, Могильник первых столетий н. э. у с. Будешты в Молдавии, СА, № 1, 1958.
381. Э. А. Рикман, Раскопки селищ первых веков н. э. в Поднепровье, КС ИИМК, вып. 68, М., 1957.
382. Э. А. Рикман, И. А. Рафалович, К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в Днестровско-Днепровском междуречье, КС ИА АН СССР, вып. 105, М., 1965.
383. Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р., Археологія, т. I, К., 1947.
384. Е. Р. Романов, Археологический очерк Гомельского уезда, Записки Северо-Западного отделения Русского Географического общества, кн. 1, Вильно, 1910.
385. М. Рудинський, Кантемирівські могили римської доби, Записки ВУАК, т. I, К., 1931.

386. И. П. Русанова, Археологические памятники второй половины I тыс. н. э. на территории древлян, СА, № 4, 1958.
387. И. П. Русанова, Поселение у с. Корчак на р. Тетереве, МИА СССР, № 108, М., 1963.
388. И. П. Русанова, Территория древлян по археологическим данным, СА, № 1, 1960.
389. И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, МИА СССР, № 70, М.— Л., 1959.
390. І. Самойловський, Корчоватський могильник, Археологія, т. 1, К., 1947.
391. И. М. Самойловский, Субботовский могильник, КС ИА АН УССР, вып. 9, К., 1960.
392. Д. Я. Самоквасов, История русского права, т. II, Варшава, 1884.
393. Д. Я. Самоквасов, Могильные древности Северянской Черниговщины, М., 1917.
394. Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908.
395. Д. Я. Самоквасов, О происхождении русских и польских славян и причине появления кладов римских монет в земле древних Руссов и Ляхов, Труды VIII АС, т. III, М., 1897.
396. Д. Я. Самоквасов, Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического Съезда, М., 1916.
397. Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.
398. І. Свєшніков, Поховання XI ст. н. е. в Смільниці коло Старого Самбора, АП УРСР, т. I, К., 1949.
399. В. В. Седов, Гидронимия голяди, III республіканська Ономастична (гідронімічна) конференція (тези), К., 1965.
400. В. В. Седов, Дреговичи, СА, № 3, 1963.
401. В. В. Седов, Кривичи, СА, № 1, 1960.
402. В. В. Седов, Кривичи и словене (автореферат диссертации), М., 1954.
403. В. В. Седов, Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья (до XIV в.), автореферат докторской диссертации, М., 1966.
404. В. В. Седов, Славянские курганные черепа Верхнего Поднепровья, СЭ, № 3, 1954.
405. І. А. Сербоў, Археолёгічныя абсьледованьні у вадазборах рэк Проні — Ухлясьці у был. Магілеушчыне, Працы секцыі археолёгії БАН, т. III, Менск, 1932.
406. Б. А. Серебренников, О некоторых следах исчезнувшего индоевропейского языка в центре европейской части СССР, близкого к балтийским языкам, Труды АН Лит. ССР, серия А, т. I, 1957.
407. С. М. Середонин, Русская историческая география, Петроград, 1916.
408. Г. П. Сергеев, Раскопки средневекового славянского поселения в Кобуска-Веке (Молдавская ССР), Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР, Кишинев, 1960.
409. В. И. Сизов, Длинные курганы в Смоленской губ., Труды XI АС, т. II, М., 1901.
410. В. И. Сизов, Дьяково городище близ Москвы, Труды IX АС, т. II, М., 1897.
411. Э. А. Сымонович, Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры, СА, т. XXVI, М., 1956.
412. Э. А. Сымонович, Городище Колочин I на Гомельщине, МИА СССР, № 108, М., 1963.
413. Э. А. Сымонович, Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье, История и археология юго-западных областей СССР начала н. э., М., 1967.
414. Э. А. Сымонович, Новые работы в селе Черняхове, История и археология юго-западных областей СССР начала н. э., М., 1967.

415. Э. А. Сымонович, Об единстве и различиях памятников черняховской культуры, СА, т. XXIX—XXX, М., 1959.
416. Э. А. Сымонович, О датировке поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевецкой, КС ИИМК, вып. 57, М., 1955.
417. Э. А. Сымонович, Памятники черняховской культуры степного Поднепровья, СА, т. XXIV, М., 1955.
418. Э. А. Сымонович, Погребения V—VI вв. н. э. у с. Данилова Балка, КС ИИМК, вып. XLVIII, М., 1952.
419. Э. А. Сымонович, Поселения культуры полей погребений в районе города Никополя, История и археология юго-западных областей СССР начала н. э., М., 1967.
420. Е. О. Симонович, Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками у с. Луці-Врублівецькій), Археологія, т. V, К., 1951.
421. Э. А. Сымонович, Раннечерняховское поселение у с. Ломоватого возле Черкасс, КС ИА АН УССР, вып. 8, К., 1959.
422. Э. А. Сымонович, Раскопки городища Колочин I в Южной Белоруссии, КС ИИМК, вып. 77, М., 1959.
423. Э. А. Сымонович, Северная граница памятников черняховской культуры, МИА СССР, № 116, М., 1964.
424. Э. А. Сымонович, Стеклянные кубки из Журовки, КС ИА АН СССР, вып. 102, М., 1964.
425. Синопсис, 8-е изд., СПб., 1798.
426. А. Т. Сміленко, Глодоські скарби, К., 1965.
427. А. Т. Смиленко, М. Ю. Брайчевский, Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы, История и археология юго-западных областей СССР начала н. э., М., 1967.
428. А. П. Смирнов, К вопросу об истоках Приазовской Руси, СА, № 2, 1958.
429. Г. І. Смірнова, Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення, МДАПВ, вип. 2, К., 1959.
430. Г. И. Смирнова, Работы западно-украинской экспедиции в 1954 году, КС ИИМК, вып. 67, М., 1957.
431. Г. И. Смирнова, Раннеславянское поселение у с. Незвисько на Днестре, Památky archeolgické, R. LI, č. 1960.
432. М. Ю. Смішко, Археологічні дослідження в західних областях України за роки радянської влади, МДАПВ, вип. 2, К., 1959.
433. М. Ю. Смішко, Відносно концепції про германську належність культури полів поховань, МДАПВ, вип. 3, К., 1961.
434. М. Ю. Смішко, Два курганні могильники в околицях с. Ізи Закарпатської обл., АП УРСР, т. III, К., 1952.
435. М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, К., 1948.
436. М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР в 1947 р., АП УРСР, т. III, К., 1952.
437. М. Смішко, Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р., АП УРСР, т. I, К., 1949.
438. М. Ю. Смішко, Карпатські кургани 1-ї половини I тис. н. е., К., 1960.
439. М. Ю. Смишко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КС ИИМК, вып. XLIV, М., 1952.
440. М. Ю. Смишко, Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР, Доклады VI научной конференции ИА АН УССР, К., 1953.
441. М. Ю. Смішко, Раннеслов'янська культура Карпатського Підгір'я, Наукові записки інституту суспільних наук АН УРСР, вип. 1, К., 1953.
442. М. Смішко, Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих, Археологія, т. I, К., 1947.

443. П. Смолічев, Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині улітку 1925 р., Україна, кн. I, К., 1926.
444. А. И. Соболевский, Важная особенность старого псковского говора, Русский филологический вестник, т. XII, 1909.
445. А. И. Соболевский, Как говорили в Киеве в XIV и XV вв.?, Чтения в ИОНЛ, кн. II, К., 1888.
446. С. М. Соловьев, История России, т. I, М.
447. Г. Ф. Соловьева, О восточной границе дреговичей, КС ИА АН СССР, вып. 110, М., 1967.
448. Г. Ф. Соловьева, Славянские племенные союзы по археологическим данным (вятичи, радимичи, северяне) (автореферат диссертации), М., 1953.
449. Г. Ф. Соловьева, Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне), СА, т. XXV, М., 1956.
450. И. Г. Спасский, Русская монетная система, Л., 1962.
451. (А. А. Спицын), Городища Дьякова типа, ЗОРСА, т. V, вып. 1, СПб., 1903.
452. А. А. Спицын, Древности антов, Сборник в честь А. Соболевского, Л., 1928.
453. А. А. Спицын, Новые сведения о городищах дьякова типа, ЗОРСА, т. VII, в. 1, СПб., 1905.
454. А. А. Спицын, Поля погребальных урн, СА, т. X, М.—Л., 1948.
455. А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, ЗОРСА, т. V, вып. 1, СПб., 1903.
456. А. А. Спицын, Расселение древнерусских племен по археологическим данным, ЖМНП, VIII, 1899.
457. А. А. Спицын, Удлиненные и длинные русские курганы, ЗОРСА, т. V, вып. 1, СПб., 1903.
458. Я. В. Станкевич, Керамика нижнего горизонта Старой Ладоги, СА, т. XIV, М.—Л., 1950.
459. Я. В. Станкевич, К истории населения Верхнего Подвинья в I и начале II тысячелетия н. э., МИА СССР, № 76, М.—Л., 1960.
460. Я. В. Станкевич, Классификация керамики древнего культурного слоя Старой Ладоги, СА, т. XV, М.—Л., 1951.
461. Я. В. Станкевич, Славянские памятники середины I тыс. н. э. в верхнем течении Западной Двины, КС ИИМК, вып. 72, М., 1958.
462. Я. В. Станкевич, Шестовицкие курганы, КС ИИМК, вып. XXI, М.—Л., 1947.
463. Я. В. Станкевич, Шестовицька археологічна експедиція 1946 р., АП УРСР, т. I, К., 1949.
464. І. Д. Старчук, Розкопки городища Пліснеська в 1947—48 рр., АП УРСР, т. III, К., 1952.
465. І. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько, АП УРСР, т. I, К., 1949.
466. І. Д. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р., АП УРСР, т. V, К., 1955.
467. С. А. Тараканова, Длинные и удлиненные курганы, СА, т. XIX, М., 1954.
468. С. А. Тараканова, Новые материалы по археологии Пскова, КС ИИМК, вып. XXXIII, М.—Л., 1950.
469. С. А. Тараканова, О происхождении и времени возникновения Пскова, КС ИИМК, вып. XXXV, М.—Л., 1950.
470. С. А. Тараканова, Псковские городища, КС ИИМК, вып. 62, М., 1956.
471. С. А. Тараканова, Раскопки древнего Пскова, КС ИИМК, вып. XXVII, М.—Л., 1949.
472. В. Р. Тарасенко, Раскопки на городище «Барсучья горка», КС ИИМК, вып. XV, М.—Л., 1947.

473. Д. Я. Телегин, Археологические работы на территории Каневской ГЭС в 1960 г., КС ИА АН УССР, вып. 12, К., 1962.
474. Д. Я. Телегин, Находки раннеславянского времени на Северском Донце, КС ИИМК, вып. 68, М., 1957.
475. Н. В. Теплов, Городище Дуна близ Лихвина, Известия Калужской ученой архивной комиссии, вып. 1, Калуга, 1899.
476. А. И. Тереножкин, К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время, СА, т. XXIV, М., 1955.
477. А. И. Тереножкин, Предскифский период в днепровском лесостепном Правобережье (автореферат докторской диссертации), М., 1958.
478. Б. А. Тимощук, Археологічні пам'ятки с. Василева, Чернівецької обл., АП УРСР, т. III, К., 1952.
479. Б. А. Тимощук, Древнерусские поселения Северной Буковины, КС ИИМК, вып. 57, М., 1955.
480. Б. А. Тимощук, Подкарпатские курганы III—IV вв. н. э., КС ИИМК, вып. 52, М., 1953.
481. Б. А. Тимощук, Славянские поселения IX—X вв. на территории Северной Буковины, КС ИИМК, вып. 53, М., 1954.
482. М. А. Тиханова, О локальных вариантах черняховской культуры, СА, № 4, 1957.
483. М. А. Тиханова, Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевецкой, Хмельницкой обл., КС ИА АН УССР, вып. 4, К., 1955.
484. М. А. Тиханова, Раскопки поселения первых вв. н. э. в Луке-Врублевецкой (Днестр), КС ИИМК, вып. XXVII, М.—Л., 1949.
485. М. Тиханова, Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівецька, АП УРСР, т. I, К., 1949.
486. М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956.
487. С. П. Толстов, Из предистории Руси, СЭ, т. VI—VII, М.— Л., 1947.
488. С. П. Толстов, «Нарцы» и «волохи» на Дунае, СЭ, № 2, 1948.
489. В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962.
490. П. Н. Третьяков, Анты и Русь, СЭ, № 4, 1947.
491. П. Н. Третьяков, Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза, КС ИИМК, вып. II, М.— Л., 1939.
492. П. Н. Третьяков, Археологические памятники древнерусских племен, Ученые записки ЛГУ (серия исторических наук), вып. 13, Л., 1949.
493. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, 2-е издание, М., 1953.
494. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет, КС ИИМК, вып. XIII, М.— Л., 1946.
495. П. Н. Третьяков, Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии, СЭ, № 2, 1948.
496. П. Н. Третьяков, Городища-святилища Левобережной Смоленщины, СА, № 4, 1958.
497. П. Н. Третьяков, Днепровская экспедиция, КС ИИМК, вып. XXI, М.— Л., 1947.
498. П. Н. Третьяков, Древние городища Смоленщины, в кн.: П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины, М.— Л., 1963.
499. П. Н. Третьяков, Древлянские грады, Сборник акад. Б. Д. Грекову ко дню 70-летия, М., 1952.
500. П. Н. Третьяков, Итоги археологического изучения восточнославянских племен, Исследования по славянскому языкознанию, М., 1961.
501. П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья в I тыс. н. э., МИА СССР, № 5, М.— Л., 1941.

502. П. Н. Третьяков, Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура, СА, № 1, 1960.
503. П. Н. Третьяков, Моховское II городище, КС ИА АН СССР, вып. 81, М., 1960.
504. П. Н. Третьяков, Некоторые вопросы этногонии восточного славянства, КС ИИМК, вып. V, М.— Л., 1940.
505. П. Н. Третьяков, Новые археологические данные по этнической истории восточно-славянских племен в I тыс. н. э., Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии, М., 1965.
506. П. Н. Третьяков, Об этническом составе населения Волго-Окского междуречья, СА, № 2, 1957.
507. П. Н. Третьяков, О древностях середины и третьей четверти I тыс. в южных частях Верхнего Поднепровья, СА, № 4, 1965.
508. П. Н. Третьяков, Работы Верхнеднепровской археологической экспедиции, КС ИИМК, вып. 79, М., 1960.
509. П. Н. Третьяков, Расселение древнерусских племен по археологическим данным, СА, т. IV, М.— Л., 1937.
510. П. Н. Третьяков, Северные восточнославянские племена, МИА СССР, № 6, М.— Л., 1941.
511. П. Н. Третьяков, Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г., КС ИИМК, вып. X, М.— Л., 1941.
512. П. Н. Третьяков, Спорные вопросы этнического развития восточных славян, Тезисы докладов на сессии Отделения исторических наук и Пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических исследований 1955 года, М.— Л., 1956.
513. П. Третьяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли, Археологія, т. I, К., 1947.
514. П. Н. Третьяков, Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, М.— Л., 1966.
515. П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА СССР, № 70, М — Л., 1959.
516. Т. А. Трофимова, Кривичи, вятичи и славянские племена на Поднепровье, СЭ, № 1, 1946.
517. Н. В. Трубникова, К вопросу о Юхновском городище, Труды ГИМ, т. VIII, М., 1938.
518. А. Д. Удальцов, Начальный период восточнославянского этногенеза, ИЖ, № 11—12, 1943.
519. А. Д. Удальцов, Основные вопросы этногенеза славян, СЭ, т. VI—VII, М., 1947.
520. А. Д. Удальцов, Племена Европейской Сарматии II в. н. э., СЭ, № 2, 1946.
521. А. В. Успенская, Белорусское Полесье в X—XIII вв. (к истории древнерусской деревни) (автореферат диссертации), М., 1953.
522. А. В. Успенская, Курганы Южной Белоруссии X—XIII вв., Труды ГИМ, т. 22, М., 1953.
523. І. Фабриціус, Літопис Херсонського музею (1917—27 рр.), вип. 8, Херсон, 1927.
524. Г. Б. Федоров, Древние славяне и их соседи в Молдавии, Ученые записки Института истории, языка и литературы МФ АН СССР.
525. Г. Б. Федоров, Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии, КС ИИМК, вып. 56, М., 1954.
526. Г. Б. Федоров, Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э., МИА СССР, № 89, М., 1960.
527. Г. Б. Федоров, О двух обрядах погребения в черняховской культуре, СА, № 3, 1958.
528. Г. Б. Федоров, Работа славяно-днестровской экспедиции, КС ИИМК, вып. XLIV, М., 1952.

529. Г. Б. Федоров, Работы Прутско-Днестровской экспедиции, КС ИА АН СССР, вып. 81, М., 1960.
530. Г. Б. Федоров, Тиверцы, ВДИ, № 2, 1952.
531. Ф. П. Филин, Образование языка восточных славян, М.— Л., 1962.
532. П. И. Хавлюк, Первая находка зооморфного изображения мартыновского типа на славянском поселении, Сообщения гос. Эрмитажа, вып. 19, Л., 1960.
533. П. И. Хавлюк, Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья, СА, № 3, 1961.
534. П. И. Хавлюк, Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга, МИА СССР, № 108, М., 1963.
535. В. В. Хвойка, Городища Среднего Приднепровья, Труды XII АС, т. I, М., 1905.
536. В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913.
537. В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Приднепровье, Записки РАО, т. XII, вып. 1—2, СПб., 1901.
538. Н. Н. Чернягин, Длинные курганы и сопки, МИА СССР, № 6, М.— Л., 1941.
539. И. Т. Черняков, Памятники черняховской культуры в приморской части междуречья Дуная и Днестра, История и археология юго-западных областей СССР начала н. э., М., 1967.
540. П. И. Шафарик, Славянские древности, т. I, кн. I, М., 1848.
541. А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы русского племени, Петроград, 1919.
542. А. А. Шахматов, К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей, ЖМНП, CCCXXII, СПб., 1899.
543. А. А. Шахматов, К вопросу о польском влиянии на древнерусские говоры, Русский филологический вестник, т. XIX, 1913.
544. Е. А. Шмидт, Археологические памятники второй половины I тыс. н. э. на территории Смоленской области, Материалы по изучению Смоленской обл., Смоленск, 1963.
545. Е. А. Шмидт, Городище у д. Новые Батеки, в кн.: П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины, М.— Л., 1963.
546. Е. А. Шмидт, Длинные курганы у д. Слобода Глушица, в кн.: П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины, М.— Л., 1963.
547. Е. А. Шмидт, Длинные курганы у д. Цурковки в Смоленском р-не, СА, № 3, 1958.
548. Е. А. Шмидт, Могильник у д. Козичина около Смоленска, МИА СССР, № 70, М.— Л., 1959.
549. Е. А. Шмидт, Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тыс. н. э., МИА СССР, № 108, М., 1963.
550. Е. А. Шмидт, Племена верховьев Днепра и некоторых смежных территорий в железном веке (VIII в. до н. э.— III—IV вв. н. э.) (автореферат диссертации), М., 1963.
551. А. М. Шовкопляс, Керамический комплекс горы Киселевки в Киеве, КС ИА АН УССР, вып. 7, К., 1957.
552. И. Штриттер, Известия византийских историков, объясняющие российскую историю древних времен и переселения народов, тт. I—III, СПб., 1770—1774.
553. Д. Эдинг, Экспедиционная работа московских археологов в 1937 г., ВДИ, № 1, 1938.
554. В. Л. Янин, Денежно-весовые системы русского средневековья, М., 1956.
555. J. Arneth, Die antiken Gold- und Silber-Monumente kk. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien, Wien, 1850.
556. J. Bardach, Historja państwa i prawa polskiego, cz. I, Łódż — Warszawa, 1955.

557. W. Bernat, Wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne w miejscowości Międzyborów, Wiadomości archeologiczne, t. XXII, z. I, Warszawa, 1955.
558. K. Bielenin, Staropolskie Zagłębie żelazne, Dawna kultura, nr. 3, 1956.
559. K. Bielenin, Starożytne mielerze swiętokrzyskiego hutnictwa żelaza, Kwartalnik HKM, nr. 3, 1959.
560. K. Bielenin, Starożytne piece hutnicze w Zagłębie Staropolskim, ZOW, z. 2, 1958.
561. K. Bielenin, Z badań nad starożytną produkcią żelaza w Małopolsce, Sprawozdania archeologiczne, t. III, 1957.
562. J. Borkowský, Nejstarši slovanská keramika ze střednich Čech. Pam. Arch., t. XLII, Praha, 1936—38.
563. I. Borkovský, Staroslovanská keramika ve středni Evropě, Praha, 1940.
564. H. Cehak—Hołubowiszowa, Probne wykopaliska w powiecie zbaraskim, WA, t. XIV, Warczawa, 1936.
565. M. Chişvasi-Comşa, Slavii de rasarit pe teritoriul RPR şi patrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice, SCIV, nr. I, 1958.
566. M. Chişvasi-Comşa, Unele concluzii istorice pe baza ceramici din sec. VI—XII, SCIV, nr. ~~1—4,~~ 1957.
567. Wł. Demetrykiewicz, Poszukiwania archeologiczne w pow. trembowielskim, MAAE, t. IV, 1900.
568. M. Drewko, Wczesnośredniowieczne kurhany ciałopalne we wsi Lipsko, pow. Zamość, Spr. PMA, t. V, Warszawa, 1953.
569. I. Eisner, Rukověť slovanské archeologie, Praha, 1966.
570. J. Filip, Počátky slovanského osidleni v Československu, Praha, 1946.
571. L. Gajewski, Badania nad organizacją produkcji garncarskiej z okresu rżymskiego w Igołomi, Arch. Polski, t. III, z. I, Warszawa, 1959.
572. L. Gajewski, Sprawozdanie z badań terenowych w Igołomi za rók 1956, Spr. Arch., t. V, 1959.
573. L. Gajewski, Z badań and wyspecjalizowanym garncarstwem okresu późnolateńskiego i rzymskiego w dorzeczu górnej Wisły, Spraw. Arch., V, 1959.
574. A. Gardawski, Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, Mat. St., t. V, Warszawa, 1959.
575. С. Георгиева, Средовековното селище над развалините на античние град Абритус. Известия на Археологич. Институт, т. XXIV, София, 1961.
576. A. Giejsztor, Geneza państwa polskiego w świetle nowych badań, Kwart. Hist., nr. I, 1954.
577. J. Gromnicki, Sprawozdanie z badań w Dalewicach, pow. Proszowice, w r. 1957, Spr. Arch., t. VII, 1959.
578. K. Hadaczek, Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego, MAAE, t. XII, Kraków, 1912.
579. W. Hensel, Poznań w starożytności i we wczesnym średniowieczu, PZach., t. IX, z. 6—8, Poznań, 1953.
580. W. Hensel, Researches on the Origin of the Polish State, Paleologia, vol. V, No 3/4, 1957.
581. Wł. Hołubowicz, Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi, Toruń, 1950.
582. F. Hufnagel, Eine Siedlung der Guttentager Kultur in Hedwigstein, Kr. Rosenberg, ASl., B. IX, Breslau, 1940.
583. K. Jażdżewski, Atlas do pradziejów słowian, Łódź, 1949.
584. K. Jaźdżewski, Wzajemny stosunek elementów słowiańskich i germańskich w Europie środkowej w czasie od najścia hunów aż do usadowienia się awarów nad środkowym Dunajem, PM MAiE w Łodzi, nr. 5, Łódź, 1960.
585. A. Karpińska, Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem typu siedlemińskiego, Poznań, 1926.

586. J. Kopernicki, Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem dokonane w roku 1877, ZWAK, t. II, Kraków, 1878.
587. J. Kostrzewski, Od mezolitu do okresu wędrówek ludów, Encyklopedia Polska, IV, 1, 5, Kraków, 1939—1948.
588. J. Kostrzewski, Wielkopolska w pradziejach, Warszawa — Wrocław, 1955.
589. J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, Pradzieje Polski, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1965.
590. T. Lehr-Spławiński, O pierwotnych Wenetach, Inter Arma, Kraków, 1946.
591. T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie słowian, Poznań, 1946.
592. K. Majewski, Kontakty plemion zamieszkujących ziemie polskie z prowincjami rzymskimi w pierwszych wiekach n. e., I sesja archeologiczna IHKM, Warszawa — Wrocław, 1957.
593. J. Marcinjak, Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych w Złotei w pow. sandomierskim, WA, t. XVI, Warszawa, 1939—1948.
594. K. Moszyński, Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego, Wrocław — Kraków, 1957.
595. J. Nestor, La necropole Slave d'epoque ancienne de Šarata — Monteoru, Dacia, s. n., vol. I, Bucarest, 1957.
596. J. Nestor şi E. Zaharia, Šǎpǎturile de la Šarata — Monteoru, Materiale şi cercetari de arheologie, vol. IV, 1957; vol. V, 1959; vol. VI, 1959; vol. VII, 1961.
597. L. Niederle, Rukovět slovanských starožytnosti, Praha, 1953.
598. L. Niederle, Slovanské starožitnosti, t. I, s. 2, Praha, 1924.
599. St. Nosek, Zagadnienie prasłowiańszczyzny w świetle prehistorii, Swiatowit, t. XIX, Warszawa, 1947.
600. G. Ossowski, Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Ga licyi w r. 1890, ZWAK, Kraków, 1891.
601. J. Pazdur, Rzut oka na problematykę i metody badań w łysógorskim okręgu starożytnego hutnictwa, Kwartalnik HKM, nr. 4, 1960.
602. F. Pfützenreiter, Eine Siedlung der Guttentager Kultur in Forst Koschentin, Kr. Lublinietz, ASl., B. IX. Breslau, 1940.
603. J. Piaskowski, Metaloznawcze badania dawhych narzędzi rolniczych znalezionych w Krakowie — Nowej Hucie, WA, t. XXVIII, z. I, Warszawa, 1962.
604. J. Piaskowski, Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z okresu późnolateńskiego i rzymskiego znalezionych na Dolnym Śląsku, Silesia Antiqua, t. V, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962.
605. J. Piaskowski, Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z osady w Wąsoszu Górnym, pow. Kłobuck, WA, t. XXVIII, z. 3, Warszawa, 1962.
606. J. Piaskowski, Metalurgja żelaza w okresie lateńskim i rzymskim w dorzeczu górnej Wisły w świetle badań metaloznawczych, Z dziejow starożytnej metalurgji na ziemiach Polski południowej, Kraków — Nowa Huta, 1956.
607. J. Poulik, Výsledky výskumu na velkomoravském hradišti „Valy" u Mikulčic, Pam, Arch., t. XLVIII, s. 2, Praha, 1957.
608. M. Radwan, Interpretacja odsłoniętych mielerzy świętokrzyskich, Kwartalnik HKM, nr. 3, 1959.
609. M. Radwan, Pierwotne hutnictwo żelazne na północnym zboczu Łysogór, Ziemia, t. XXVI, 1936.
610. L. Rauhut, Studia i materiały do historii starożytnego i wczesnośredniowiecznego hutnictwa żelaza w Polsce, Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, t. I, Warszawa, 1957.
611. P. Reinecke, Aus der russischen archäologischen Literatur, Mainzer Zeitschrift, 1, 1906.

612. T. Reyman, Piece garncarskie fabrycznej osady w Tropiszowie z okresu późnorzymskiego, Z otchłani wieków, 1934, z. 3—5.
613. T. Reyman, Problem ceramiki siwej na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły, WA, t. XIV, Warszawa, 1936.
614. D. V. Rosetti, Siedlungen der Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit bei Bukarest, Germania, B. 18, H. 3, 1934.
615. M. Śmiszko, Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów, 1932.
616. M. O. Stryjkowski, Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi, t. I, Królewiec, MDLXXXII.
617. W. Szukiewicz, Cmentarzysko ciałopalne płaskie pod wsią Naczą w pow. lidzkim, Pamiętnik Fiziograficzny, t. XXI, 1913.
618. H. Ułaszyn, Praojczyzna słowian, Łódź, 1959.
619. M. Vasmer, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas; I. Die Ostgrenze der baltiscen Stämme, Berlin, 1932.
620. R. Vulpe, Săpăturile de la Poienești din 1949, Materiale arheologice privind istoria veche a RPR, vol. ~~I, Bu~~curești, 1953.
621. J. Wielowiejski, Przemiany gospodarczo — społeczne ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim, Mat. St., Warszawa, 1960.
622. R. Wirchow, Ueber Gräberfelder und Burgwälle der Niederlauzitz des überoderischen Gebietes, Berlin, 1872.
623. Ж. Н. Въжарова, Славянски и славянобългарски селтища в Българските земли VI—XI век, София, 1965.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН БССР — Академія Наук Білоруської РСР.
АН Лит. ССР — Академія Наук Литовської РСР.
АН УРСР — Академія Наук Української РСР.
АП УРСР — Археологічні пам'ятки Української РСР.
АС — Археологический съезд.
БАН — Беларуская Академія Навук.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
ВИ — Вопросы истории.
ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры.
ГИМ — Государственный Исторический музей (Москва).
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения.
Зап. НТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка.
ЗОРСА — Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества.
ИА АН УССР — Інститут археології АН УРСР.
ИАК — Известия археологической комиссии.
ИЖ — Исторический журнал.
ИИМК АН СССР — Інститут історії матеріальної культури АН СРСР.
ИОНА — Историческое общество Нестора-летописца.
ИЭ — Інститут етнографії АН СРСР.
КДА — Киевская духовная академия.
КС — Киевская старина.
КС ИА АН СССР — Краткие сообщения ИА АН СССР.
КС ИА АН УССР — Краткие сообщения ИА АН УССР.
КС ИИМК — Краткие сообщения ИИМК.
ЛГУ — Ленінградський державний університет.
МАПП — Матеріали з археології Північного Причорномор'я.
МАР — Материалы по археологии России.
МГУ — Московський державний університет.
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.

МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР.
МФ АН СССР — Молдавський філіал АН СРСР.
НТШ — Наукове товариство ім. Шевченка.
ОКК — Одеська комісія краєзнавства.
ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ.
РАО — Русское археологическое общество.
РНР — Румунська Народна Республіка.
СА — Советская археология.
САИ СССР — Свод археологических источников СССР.
СЭ — Советская этнография.
УІЖ — Український історичний журнал.
Arch. Polski — Archeologia Polski.
ASL — Altschlesien.
HKM — Historia kultury materialnej.
IHKM — Instytut historii kultury materialnej.
IOSPE — Inscriptiones Orae Septentrionalis Ponti Euxini.
Kwart. Hist — Kwartalnik Historyczny.
MAAE — Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.
Mat. St.— Materiały starożytne.
Pam. Arch.— Památky archeologické.
PM MAiE — Pracy i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi.
PZach.— Przegląd Zachodni.
SArch.— Slovenská archeológia.
Spr. Arch.— Sprawozdania archeologiczne.
Spr. PMA — Sprawozdania Państwowego Museum archeologicznego.
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche.
WA — Wiadomości archeologiczne.
ZOW — Z otchłani wieków.
ZWAK — Zbiór wiadomości do antropologji krajowej.
Const. Porph.— Constantini Porphyrogeneti De administrando imperio.
Dług.— Długosz, Historia Polonica.
Herod.— Herodotis Historia.
Iord.— Iordanis Gethica.
Men.— Menandris Protectoris Fragmentae.
Proc. Anec.— Procopii Anecdota.
Proc. BG — Procopii De bello Gothico.
Pseud.— Pseudomauricii Strategicum.
Ptol.— Ptolemaei Geographia.
Theoph.— Theophanis Chronographia.
Th. Sim.— Theophylacti Simocattae Historiae.
Zos.— Zosimi Historiae Nova.

ЗМІСТ